

ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСИ

Ю ҲАРФИ

«Ўзбекистон миллий энциклопедияси»
Давлат илмий нашриёти
ТОШКЕНТ

Ушбу китобдан фақатгина шахсий мутолаа, танишиб чиқиш мақсадида фойдаланиш мумкин. Тижорий мақсадда фойдаланиш (сотиш, кўпайтириш, тарқатиш) қонунан тақиқланади.

Ю — ўзбек кирилл алифбосининг ўттинчи ҳарфи. Ўзбек адабий тилида тил ўрта, сирғалувчи й ундоши билан тил орқа, лаблашган у унлиси бирикмасини (йу) ифодаловчи графема. Сўз бошида (юлдуз, юрак, юкори), ўртасида (буюк, туюк, эволюция) ва охирида (интервью, меню) кела олади. Юклама ва боғловчи сифатида кўллинишини ҳисобга олмаганда, сўз охирида фақат европа тилларидан ўзлашган сўзлар таркибида учрайди. Туркий халқлар кўллаган авесто, урхуненисей, суғд, уйғур, араб, лотин графикалари асосидаги алифболарда бундай графема мавжуд эмас, у фақат кирилл (рус) графикаси асосидаги алифбодагина учрайди.

ЮАНЬ, Да Юань (Буюк Юань) — Мўғулистон ва Хитойда ҳукм сурган мўғул сулоласи (13—14-асрлар). Хитойни истило этишни *Чингизхон* бошлаб

берган, унинг вориси Ўқтойхон даврида 1234 йилга келиб Шим. Хитой мўғуллар томонидан бўйсундирилган. 13-асрнинг 50-й.лари охирида *Мўғуллар давлати* амалда бир неча мустақил давлатларга парчаланиб кетган. Улардан бири *Хубилай* давлати эди (хонлик тахтига 1260 йил ўтирган). Бу давлат таркиби дастлаб Мўғулистон ва Шим. Хитойдан иборат эди. 1271 йил Хубилай ўз сулоласига хитойча Юань номини берган. 1279 йил Хубилай кўшинлари Жанубий Сун салтанатини тугатиб Жанубий Хитойни истило этишни якунлашган. Вьетнам, Бирма ва Японияга қилинган юришлар натижа бермаган. Хубилайнинг биринчи вориси Тэмур (1295—1307)дан сўнг тахт учун қаттиқ кураш бошланган. 1308—32 йилларда 6 та император ўзгарган. Тўгон Тэмур даврида (1333—68) Хитойда халқ кўзғолонлари бошланган. Улардан энг йириги «Қизил кўшинлар» номи билан

машхур бўлган. 1368 йил Ю. сулоласи ағдарилиб хитойликларнинг *Мин* сулоласи ҳокимият тепасига келган. Чингизийларнинг Мўғулистондаги ҳокимияти ҳам таназзулга учраб бир қанча майда мулкларга бўлиниб кетган.

ЮАНЬ — Хитой Халқ Республикасининг пул бирлиги. 1 Ю. =10 цзяо=100 финям. Халқаро ифодаси ОГУ. Ю. 1835 й.дан кумуш тангалар кўринишида зарб қилина бошлаган. 1933 йил март ойига қадар Хитойда лян (14—19-асрларда муомалада бўлган кумуш валюта) пул бирлиги сифатида ишлатилган. Божхона божлари ва солиқлари Ю.да ҳисобкитоб қилинган. 1948 йилда Хитой халқ банки ташкил топганидан кейин гул ислохотлари ўтказилди. 1955 йилга келиб эски пуллар янги пулларга 10000:1 нисбатда алмаштирилди. Халқаро валюталар курси бўйича 1 АҚШ доллари=8,28 Ю.; Ўзбекистон Республикаси Марказий банки белгилаган курс бўйича 1 Ю.= 132 сўм 87 тийин (2005, май).

ЮАНЬ ШИКАЙ (1859.16.9, Сянчэн уезди, Хэнань вилояти — 1916.6.6, Пекин) — Хитой ҳарбий ва сиёсат арбоби. 1885—94 йилларда Кореяда ноиб. 90-й. ларнинг 2-ярмида бэйян (шимол) армиясида корпус командири. 1898 йил Кан Ювэйнинг ислохотчилик ҳаракатига кўшилган, лекин тез орада уларга хиёнат қилган. 1899—1901 йилларда Шаньдун вилояти губернатори лавозимида Ихэтуань кўзғолонини бостиришда фаол қатнашган. 1901—08 йилларда пойтахт Чжили вилояти ноиби. 1909 йил истеъфога чиқарилган. Синьхай инқилоби бошлангач, Цин ҳукумати томонидан бош вазир этиб тайинланган (1911 йил 2 нояб.). Ю.Ш. инқилобчилар билан монархия ўртасида келишувчилик сиёсатини юргизган. Цин сулоласи ҳокимиятдан воз кечган пайтда (1912 йил 12 фев.) бэйян армияси ва империалистик давлатлар мададига таяниб ҳамда инқилобчилар орасидаги келишувчилар, иккиланув-

чилардан фойдаланган ҳолда мамлакат президенти бўлган. 1913 йил «иккинчи инқилоб»ни бостирган Ю.Ш. Хитойда ҳарбий диктатура ўрнатган. 1915 йил майда Ю.Ш. ҳукумати Хитой учун асоратли бўлган Япониянинг «йигирма бир талаби»ни қабул қилган. 1915 йил дек. да Ю.Ш. император бўлмоқчи эканлиги ҳақидаги қарорни эълон қилган. Бу мамлакатда монархия тузумига қарши кенг халқ ҳаракатини келтириб чиқарган. Мана шу ҳаракат авжига чиққан пайтда Ю.Ш. тўсатдан вафот этган.

ЮБИЛЕЙ (лот. қадимий яҳудийча — ҳар 50 йилда нишонланадиган йил сўзидан) — тарихий воқеалар, буюк шахслар ҳаёти ва фаолиятининг, бирор ташкилот, муассаса ва бошқаларнинг йиллигини кенг жамоатчилик томонидан тантанали равишда нишонлаш маросими. Ю.и нишонланадиган шахс, ташкилот, муассаса юбиляр ҳисобланади.

ЮВЕНИЛ ГАЗЛАР (лот. соф, бокира) — Ер пўстининг остки қисмидан ва юқори мантиядан ажралиб чиқадиган, CO_2 , $1M_2$, H , H_2O , CO , CH , C_2H_6 , Ag ва бошқалардан таркиб топган газлар. Бу жараён фанда Ернинг газсизланиши деб ном олган. 20-аср охири — 21-аср бошларида бажарилган геологикгеофизик, геокимёвий ва геотермик тадқиқотлар асосида, Ернинг газсизланиш жараёни табиатда иссиқ масса ҳаракатланадиган каналлар орқали содир бўлишлиги исботланди. Бундай каналлар Марказий Қизилқум, БухороХива регионидаги палеорифт системаси, Сурхондарё мегасинклиналидаги Боянгаро майдони, Фарғона тоғлараро боғиғидаги АдрасманЧуст аномаллигида мавжуд. Марказий Қизилқум аномаллигида метан ва водород эманацияси белгиланган. Эманацияларнинг энг юқори қиймати палеозой вулкантектоник структураси оғзига ҳамда иссиқлик масса ҳаракатланадиган каналларнинг майдонига тўғри келади. Иссиқдик оқими зичлиги қийматига ва аномал зоналар

майдонининг ўлчамига қараб бошқа худудларда, катта чуқурликда уларга мос келувчи эманация маҳсулотларини ҳамда Ю.г.ни ҳосил бўлишини тахмин қилиш мумкин. Ю.г.нинг бу каналлар орқали кўтарилиб, Ер пўстининг юқори қавати — чўкинди қатлам жинслари таркибида тарқалиши аниқланган ва хариталанган термобарик аномалияларда ўз исботини топган. Ю.г.нинг чўкинди қатламдаги жинсларда тарқалган органик моддаларга кимёвий таъсири 3 турдаги реакция орқали амалга ошади: 1) ювенил водородларнинг тарқок органик моддалар билан ўзаро таъсири; 2) ювенил метаннинг юқори геодинамик кучланишдаги зоналарда тарқок органик моддалар билан ўзаро таъсири; 3) ювенил метаннинг аномаль юқори босим ва трали шароитларда бевосита полимерланиши.

ЮВЕНИЛ СУВЛАР — Ер қаърининг ўта чуқур жойларидан ва юқори мантиядан ажралиб чиқадиган буғлардан, эҳтимол Н ва О нинг диссоциацияланган (таркибий қисмларга ажралган) атомларидан ҳосил бўлган сувлар. «Ю.с» термини фанга 1902 йилда Э.Зюсс томонидан киритилган. Унинг фикрича, Ю.с.нинг ҳосил бўлишига магма совишида ажралиб чиққан буғлар ёки гидрат минераллар таркибидаги кристаллизация (минералларнинг кристалл панжарасидаги молекула кўринишидаги) ва конституцион (минералларнинг кристалл панжарасидаги ион шаклидаги) сувлар сабаб бўлади.

ЮВИЛГАН (ЭРОЗИЯЛАНГАН) ТУПРОҚЛАР — суғориладиган ва лалмикор ерларнинг қия, нишаб жойларида нотўғри суғориш ҳамда огротехник тадбирларни ўтказиш, кучли ёгин таъсирида ҳосил бўладиган ўйдимчуқурчаларда шаклландиган тупроқлар. Ер устки сув оқимининг емирувчи таъсирида тупроқнинг унумдор қатлами калинлиги камаёди ёки бутунлай емирилиб кетади. Кўп йиллар давомида эрозия туфайли тупроқнинг карбонатли ва гипсли қатлам

(горизонт)лари ер юзасига чиқиб (очилиб) қолади. Тупроқ юзасидаги карбонатли бирикма оқ кўзанақ шаклдаги кучли эрозияланганлик белгиларидан бўйри. Бундай тупроқлар таркибида чиринди (гумусли қатлам 30—50 см ча) ва бошқалар озуқа моддалар камлиги ва механик таркибининг енгиллиги, қумоқлашганлиги билан ажралиб туради. Ю.т.да сув, ҳаво ва иссиқлик режимлари кескин ёмонлашади, нам сиғим ва сув ўтказувчанлиги пасаяди, буғланиш кучаяди, ҳажм массаси эса бирмунча ортади. Юзасида қатқалок ҳосил бўлади ва ишлов бериш шароити кийинлашади. Оқибатда к.х. экинларининг ҳосилдорлиги пасайиб кетади. Мас, бошқа ерлардагига қараганда Ю.т.да гўза нисбатан эртароқ пишиб етилсада, паст бўйли ва кам ҳосилили (ювилмаган тупроққа нисбатан 25—40% кам), тола ва чигитнинг сифати паст бўлади.

ЮВУВЧИ ВОСИТАЛАР (тозаловчи воситалар) — турли материаллар сатҳидаги, инсон ва ҳайвонлар танасидаги кирларни ювиш учун қўлландиган модда ёки моддалар аралашмаси. Ю.в. таркибига синтетик ювувчи моддалар (совунга ўхшаш *сирт фаол моддалар*) ва турли қўшимча воситалар (минерал тузлар, органик бирикмалар ва бошқалар) киради. Ю.в. сифатида қадимдан ишқорий тузлар (поташ, табиий сода), гидрофил лойлар (мас, гилвата), баъзи ўсимликларнинг шарбати қўлланган. 19-асрда совунгарлик саноатининг вужудга келиши билан бу табиий Ю.в. ўз мавқеини йўқотди. Ю.в.ни саноат микёсида ишлаб чиқариш илк бор 19-асрнинг 30-й.ларида Германияда йўлга қўйилди; 1950 йилдан бошлаб Ю.в. қарийб барча ривожланган мамлакатларда ишлаб чиқарила бошланди. Бу вақтда ёғдан олинадиган совун улуши Ю.в. умумий ҳажмига нисбатан анчагина камаёди.

Ювувчи моддалар барча Ю.в. хоссасини белгиловчи таркибининг асосий қисмини ташкил этувчи сирт фаол моддалардир. Ю.в. эритмаларда (аниқроғи,

ярим коллоид системада) мицелла-лар ҳосил қилади ва уларнинг ювиш қобиляти ана шу эритма хоссасига боғлиқ. Юувчи моддалар ионларга диссоциланадиган — ионли ва ионларга диссоциланмайдиган — ионсиз синфларга бўлинади. Ионли моддаларнинг сирт фаол иони манфий зарядли бўлса, анион фаол, мусбат зарядли бўлса катион фаол дейилади. Сирт фаол ионлар ишқорий шароитда манфий, кислотали шароитда мусбат зарядланса, бундай юувчи моддалар амфотер ёки амфолит деб аталади. Энг кўп тарқалган юувчи моддалар анион фаол моддалардир. Булар асосида барча совунлар ва кўпчилик синтетик Ю.в. олинади.

Синтетик Ю.в. таркибида ювиш жараёнини яхшиловчи қўшимча моддалар бўлади. Буларга кучсиз анорганик кислоталарнинг ишқорий тузлари (натрий карбонат, натрий бикарбонат, натрий силикат, турли таркибли фосфатлар), нейтрал тузлар (натрий сульфат, натрий хлорид), оқартириш ва дезинфекциялаш хоссаларига эга бўлган пероксидлар тузи (натрий перборат, натрий перкарбонат) ва бошқалар киради. Ю.в. таркибига хушбўй моддалар ҳам қўшилади. Ю.в. таркибидаги компонентлар микдори уларнинг қандай мақсадда қўлланиши ҳамда иқтисодий ва санитариягигиена талабларига кўра турлича бўлиши мумкин. Ю.в.нинг асосий қисми кукун ҳолда, қолганлари эса суюқ, паста ва бошқалар ҳолда сотишга чиқарилади. Уларнинг кир, шиша, фаянс, сирли сопол, эмалланган металл буюмларни тозалаш каби мақсадлар учун алоҳида турлари мавжуд. Жун, ипак, синтетик ва сунъий толадан тўқилган матолар, ип газламаларни ювиш махсус Ю.в. ҳамда барча матоларни ювишга мўлжалланган универсал Ю.в. ишлаб чиқарилади.

Собиржон Аминов.

ЮГ — РФнинг Европа қисмидаги дарё, Вологда ва Киров вилоятлари худудида. Шим. Двина дарёсининг ўнг

бош ирмоғи. Ҳз. 574 км, ҳавзасининг майд. 35,6 минг км². Юқори қисмида тор ва чуқур водийда, серостона ва саёз жойлари кўп ўзанда оқади. Қуйи қисмида дарёнинг водийси ва ўзани анча кенг. Ю., асосан, қор ва қисман ёмғир сувларидан тўйинади. Ўртача йиллик сув сарфи 306 м³/сек. Нояб. бошларидан апр. охиригача музлайди. Ёғоч окизилади. Қуйи қисмида кема қатнайди. Асосий ирмоқлари — Кичменга ва Луза.

ЮГАН — чорвачилик анжومي. Аравага қўшиладиган ва салт миниладиган ҳаракатдаги хайвонлар (от, туя, хачир, эшак)ни бошқариш мақсадларида қўлланилади. Тасмали тизгин билан хайвонлар бошига кийдирилади. Ю. хом тери, пишиқ ва юмшоқ чарм, брезент ва бошқалардан хайвон тури ва бош ўлчамларига мослаб, баъзан (айниқса, отларга) бўртма нақшли безаклар билан тайёрланади.

ЮГНАКИЙ, Аҳмад Югнакий (12-аср охири, Самарқанд, Югнак қишлоғи — 13-аср 1-ярми, ?) — шоир, мутафаккир. Таржимаи ҳоли ҳақида деярли маълумот йўқ. «Ҳибат улҳақойик» («Ҳақиқатлар тухфаси») асари бизгача етиб келган. Унинг охирида Адиб Аҳмад исми тилга олинади. Асар нусхаларидан бирига те-мурий амалдорлардан Арслонхожа Тархон томонидан илова қилинган 10 байтги маснавийда Ю. ҳақида баъзи маълумотлар мавжуд. Ундан маълум бўлишича, Адиб Аҳмад Югнак деган сўлим ва баҳаво жойда туғилган. Отасининг оти Махмуд Югнакий бўлган. Китоби адабдан иборат бўлиб, номи — «Ҳибат улҳақойик». Китоб кошғарий тилда шеърӣй йўл билан ёзилган. «Қутадғу билиг»дан 1—2 а. кейин яратилган бу асар ўзбек мумтоз адабиётининг ноёб дурдонаси ҳисобланади. Алишер Навоӣй «Насоӣм улмуҳаббат» тазкирасида Ю.ни Ўрта Осиёнинг машхур шайхлари қаторига қўйиб, унинг туғма кўрлиги хусусида сўзлайди, яна Навоӣй *Ҳусайн Бойқароғътт* ўғли Бади-

уззамонга ёзган хатларидан бирида ҳам «Ҳибат улҳақойик»дан парчалар келтирилади. «Ҳибат улҳақойик» асари шоир ҳақидаги маълумотларни бирмунча тўлдиришга, Ю. яшаб ижод этган даврни таҳлил қилишга имкон беради.

Ю. туғилган жой олимлар ўртасида кўп тортишувларга сабаб бўлган. Самарқанд, Фарғона ва Туркистонда Югнак деган жой борлиги айтилсада, кўпчилик уни Самарқанд атрофида дейишга мойил ва кейинги тадқиқотлар бу фикрнинг тўғрилигини тасдиқлайди. 12-асрда яшаган машҳур муаррих Абулкарим асСамъоний «АлАнсоб» («На-сабнома») китобида ёзади: «Бу нисба (тахаллус) «Юғанак»дан ва бу (жой) Самарқанд кишлоқларидан. Бу нисба билан Абуҳомид Аҳмад ибн Абу Аҳмад алЮғанакий машҳурдирлар».

Шоир «Ҳибат улҳақойик»ни тугатиб, уни ҳукмдори Дод Сипоҳсолорбекка тақдим этади. Машҳур шарқшунос олим Е.Э.Бертельс бу асар қадимий ўзбек адабий тилидан мумтоз ўзбек адабий тилига ўтишда бир кўприк бўлганини айтади. Асар тилида қадимий туркий сўзлардан кўра, араб ва форс сўзларининг кўп қўллангани шундан далолат беради. Ю. бу асари билан ўзбек адабий тили ва адабиёти ривожига катта ҳисса қўшган.

«Ҳибат улҳақойик» 14 боб, 512 мисрадан иборат. Достоннинг 1боби Аллоҳга ҳамд, 2боби Муҳаммад (сав) наъти ва чорёрлар таърифига, 3боби Дод Сипоҳсолорбек мадҳига бағишланган. 4бобда китобнинг ёзилиш сабаблари баён қилинган. Дастлабки 4 муқаддима бобдан сўнг асосий қисмга ўтилади. 5боб — маърифатнинг фойдасию жаҳолатнинг зарари, 6боб — тил одоби, 7боб — дунёнинг ўткинчилиги, 8 боб — сахийлик ва бахиллик, 9 ва 10боблар турли масалаларга бағишланган бўлиб, 11боб — китобнинг хотимаси (асарнинг 1480 йил Истанбулда Абдураззоқ Баҳши томонидан кўчирилган нусхасида 11 боб мавжуд — 3 боб ё тушиб қолган, ё бошқаларига қўшилиб кетган).

Ю. ўзини шоир эмас, балки адаб муаллими, деб ҳисоблаган. Ўзига хос ахлоқ китоби бўлган бу асарга Қуръони карим ва Ҳадиси шариф маънолари сингдирилган. У ислом дини ахлоқини ташвиқ қилиш, комил инсонни тарбиялаб етиштириш мақсади билан ёзилган.

«Ҳибат улҳақойик» илк бор уйғур ёзувида битилган. Унинг нусхалари кўп бўлиб, уларда асар ҳажми турлича. Ҳозирча маълум қўлёзмалардан 3 таси (бири уйғур ёзуви, иккинчиси араб ва уйғур ёзуви, учинчиси эса араб ёзуви билан битилган) тўлиқ, қолганлари парчалардан иборат. 1444 йил Самарқандда Зайнулобидин баҳши, 1480 йил Истанбулда Абдураззоқ баҳши ва Туркиянинг Тўпқопи кутубхонасидаги номаълум котиб томонидан кўчирилган қўлёзмалар эътиборли нусхалар ҳисобланади. Асарни 1март турк олими Нажиб Осимбек топиб (инв. №4757), нашр эттирган (қискартирилган наشري — 1906, тўлиқ нашрлари

1916, 1925). Кейин 1951 ва 1992 йилларда уни Р.Р. Арат сўзбоши, изоҳлар ва 6 та нусхасининг факсимилеси ва Туркияда 16-асрда кўчирилган араб ёзувидаги нусхасининг таржимаси билан нашр эттирган. Ўзбекистонда асардан парчалар Фитрат, Ойбек, П.Шамсиев, С.Муталлибовлар томонидан ўзбек адабиёти намуналаридан тузилган мажмуаларда эълон қилинган. Сўнг у Қ.Маҳмудов томонидан алоҳида китоб ҳолида эълон қилинди (1968; 1971). Ўтган аср охирида уйғур олимлари Ҳ.Темур ва Т.Айюб, козoқ олимлари Э.Қуришжонов ва Б.Соғиндиқовлар уни асл матни, таржима ва фотонусхалари билан нашр эттирганлар. Шунингдек, Е.Э.Бертельс, Фитрат, Фуод Кўпрулу, Т.Такин, Э.Рустамов, Н.Маллаев, А.Қаюмов, А.Ҳайитметов, А.Рустамов, М.Имомназаров, Б.Тўхлиев, Н.Раҳмонов, И.Ҳаққулов, Г.Хўжанова ва бошқалар Ю. ва «Ҳибат улҳақойик» ҳақида у ёки бу даражада тадқиқот ишларини олиб борганлар.

Ас: Ҳибат улҳақойик, Т., 1968, 1971; Қадимги обидалар, Т., 1972; Қадимий хикматлар, Т., 1987; XI—XIV асрнинг туркий ёдгорликлари, Т., 1994.

Ад.: Алишер Навоий, Насойим улмуҳаббат [Мукамал асарлар тўплами], 17ж., Т., 2001; Абдурауф Фитрат, «Ҳибат улҳақойик» [Танланган асарлар, 3 жли], 2ж., Т., 2000; Маҳмудов Қ., Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат улҳақойик» асари ҳақида, Т., 1972; М а л л а е в Н., Ўзбек адабиёти тарихи, Т., 1976; Ўзбек адабиёти тарихи [5 жли], 1ж., Т., 1978; Буюк сиймолар, алломалар, 1-китоб, Т., 1995; Хўжанова Г., «Ҳибат улҳақойик» ҳақиқатлари, Т., 2001.

Эргаиш Очиллов.

ЮГОСЛАВИЯ — Жанубий Европадаги давлат (2003 йилгача мавжуд бўлган). Серблар, хорватлар, словенлар кироллиги негизида 1929 йил ташкил топган. Сербия, Хорватия, Словения, Босния ва Герцеговина, Македония, Черногория унинг таркибида бўлган. 1929 йил январда Ю.да ҳарбиймонархия диктатураси қарор топган. 1941 йил мартда Ю. ҳукумати фашистик давлатлар томонидан тузилган Берлин пакти (1940 йил 7 сентябрда тузилган) га қўшилди. Бу Ю.да кенг норозилик ҳаракатига сабаб бўлди; 27 мартда фашистик ҳукумат ағдарилди. 1941 йил 6 апр.да Ю.га фашистлар Германияси хужум қилди ва мамлакат ҳудуди Германия оккупацияси зоналарига бўлинди. Халқ озодлик кураши авж олди. Мамлакатнинг шим.шарқий қисми 1944 йил озод этилди. 1945 йил 15 майда Ю. армияси Ю.ни фашистлардан озод қилишни ниҳоясига етказди. 1945 йил 29 ноябрда Ю. Федератив Халқ Республикаси (ЮФХР) эълон қилинди. 1946 йил 31 январда ЮФХР конституцияси тасдиқланди. 1963 йилда қабул қилинган конституция бўйича мамлакат Ю. Социалистик Федератив Республикаси (ЮСФР) деб номланди. Ҳокимият тепасида Ю. Коммунистлар Иттифоқи турди. Ю.да ўзини ўзи бошқариш асоси-

даги социализмнинг Югославия моделини куриш вазифаси қўйилди. 1980-й. лардан мамлакат оғир иқтисодий ва сиёсий кийинчиликларга дуч келди. 1991 йил ЮСФР парчаланиб кетди. *Словения, Хорватия, Босния ва Герцеговина, Македония* федерация таркибидан чиқиб кетди ва мустақил давлатларга айланди. 1992 йил Сербия билан Черногория Ю. Иттифок Республикасини туздилар. 2003 йил 4 фев. дан бу давлат *Сербия ва Черногория* деб атала бошлади.

ЮГУРИШ (спортда) — *енгил атлетика* тури. Ю. барча спорт турлари мусобақалари ва машғулотлари таркибига кирган. Олимпиада ўйинларида Ю. бўйича қисқа масофа (100, 200, 400 м), ўрта масофа (800, 1500 м), узок масофа (3000, 5000, 10000 м), *марафон* (42 км 195 м), *эстафета* (4x100, 4x400 м), тўсиклар оша Ю. (100, 110, 400 м), ғовлар оша Ю. (3000 м), еттикураш (100 м га тўсиклар оша Ю., 200, 800 м), *ўнкураш* (100, 400, 1500 м, 110 м га тўсиклар оша Ю.) ва замонавий бешкураш (4000 м) да мусобақалар ўтказилади. Шунингдек, *енгил атлетика* мусобақаларида мавкеига қараб бошқа масофаларда ҳам Ю. пойгалари ташкил этилади.

Ю. мусобақалари қадимдан Ўзбекистон халқи турмуш тарзидан ўрин олганини Навоий вилоятидаги *Сармишсой расмларит* акс эттирилган югураётган одамлар тасвирларида кўриш мумкин. 1916 йилда Марғилонда Ю. йўлкаси қурилгандан кейин замонавий қоидалар асосида республикада оммавий мусобақалар ташкил этила бошлаган. Ҳоз. вақтда ҳар бир *енгил атлетика* мусобақасида Ю. турлари ҳам киритилади. Ўзбекистонда Ю. бўйича Николай Овсянников, Фарида Ҳасанова, Маматкул Олтибоев, Александр Чехонин, Ашур Нормуродов, Роза Бабич, Светлана Ўлмасова, Замира Зайцева, Марина Шмонина, Анвар Кўчмуродов, Людмила Перепелева каби таниқли спортчилар етишиб чиққан.

Ад.: Нормуродов А., Енгил атлетика, Т., 2002.

ЮГУРУВЧИ ТЎЛҚИНЛАР —

бир хил фазалар сирти (тўлқин фронти) чекли тезлик билан тўлқинсимон ҳаракатланувчи тўлқинлар. Турғун тўлқинлардан фарқли равишда Ю.т. энергия ва импульс ташийди. Суперпозиция принципи ўринли бўлган ҳолда (чизикли тизимларда) карама-қарши йўналишда тарқалаётган Ю.т. турғун тўлқин ҳосил қилади. Тўлқинларнинг амплитудалари турлича бўлган ҳолда қисман Ю.т. ҳосил бўлади.

ЮДАКОВ Сулаймон (Соломон) Александрович (1916.14.4, Қўқон — 1990.6.11, Тошкент) — композитор. Ўзбекистон халқартисти (1976). Москва консерваториясида таълим олган (1934—41). 1941 йилдан Тошкентга қайтиб асосан ижод билан шуғулланган. 1943—44 йиллари Тожикистон филармонияси бадиий раҳбари. Унинг асарлари ўзбек (ва тожик) халқ куйлари ҳамда замонавий оҳанг ва усуллар уйғунлиги, жанр жиҳатидан хилмаҳиллиги, ёрқин ва ҳаётбахш куйлари билан ажралиб туради.

Ю. — опера («Майсаранинг иши»), балет («Насриддиннинг ёшлиги» ва «Жонли аланга»), кантаталар («Менинг Ваганим», «Муборакбод», «Алёр» ва бошқалар), 6 қисмли «Мирзачўл» вокал-симфоник сюита, вокал-симфоник поэмалар, кўшиқлар, романслар, («Куйлама соҳибжамол», «Басандас» ва бошқалар), камер чолғу асарлар (мас, «Шарқ поэмаси» ва бошқалар), драматик спектакллар, кинофильмларга мусиқа ва бошқалар асарлар муаллифи. «Майсаранинг иши» биринчи ўзбек ҳажвий операси Тошкент, Самарқанд, Ашхобод, Душанба, Бишкек, Уфа, Москва, Лодзь (Польша) театрларида сахналаштирилган, симфоник асарлари кўп оркестрлар репертуаридан ўрин олган. Кўшиқдаридан «Дугоналар», «Давра кўшиғи», «Жон Ўзбекистон»,

«Карнавал вальси» ва бошқалар оммалашган. Давлат мукофоти (1951), Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти (1977) лауреати.

Ад.: Плунгян В., С. Юдаков, Т., 1979; Сулаймон Юдаков в воспоминаниях современников (авторсоставитель В.Плунгян), Т., 2003.

ЮДАХИН Константин Кузьмич (1890.31.5, Орск 1975.22.2, ҳоз. Бишкек) — шарқшуностркийшуно олим. Ўзбекистон ФА муҳбир аъзоси (1952), Қирғизистон ФА акад. (1955), проф. (1940), филол. фанлари д-ри (1949). Қирғизистонда хизмат кўрсатган фан арбоби. Туркистон ўқитувчилар семинариясини (Тошкент, 1910), Ўрта Осиё ун-тининг шарқ ф-тини тугатган (1925). Манкент, Қорабулоқдаги рустузем мактабларида ўқитувчилик қилган (1910—15), Сийнцзянда илмий сафарда бўлган (1915—20); Ленинградда Шарқшунослик ин-тида ўзбек, уйғур, қозоқ ва қирғиз тиллари ўқитувчиси (1925—32), Москва шарқшунослик ин-тида уйғур тили кафедраси мудири (193244), Қирғизистон ФА (СССР ФА филиали) Тил ва адабиёт институти илмий ходими (1944—52), Қирғизистон давлат пед. институти (1946—51), Фарғона пед. институти (1952—54) проф., Қирғизистон унтида маслаҳатчи проф. (1955 йилдан).

Ю.нинг илмий ишлари ўзбек, уйғур, қирғиз тиллари тарихи, лаҳжа ва шеваларини, уларнинг генезиси ва ўзаро алоқасини, мазкур туркий тилларнинг бошқа оиладаги тиллар билан муносабати, туркий тиллар ёзуви, лексикографияси ва терминологиясини ўрганиш масалаларига бағишланган. Ю. биринчи бўлиб ўзбек тили шеваларини ўрганган, ўзбекчарусча (араб алифбосида; Т., 1927), қирғизчарусча (М., 1940) лугатларни тузган олимлардандир. Унинг 1965 йилда Москвада нашр этилган «Қирғизча-русча лугат»и Давлат мукофотига сазовор бўлган (1967).

ЮЕБАНЬ — мил. ав. 2-асрда Тарбағатойда ўтроклашган хунлар; кейинчалик Еттисув томон силжиганлар. 5-асрда уйғурлар томонидан тобе этилиб 4 та қабилага (чуюс, чуми, чумугунь, чубань) бўлиниб кетган. 6—10-асрлардаги Хитой тарихчиларининг ёзишича, Ю.лар усунлардан шим.ғарбда яшашган. Уларнинг туркий бўлгани тахмин этилади, чунки хитойлар Ю.ларни хунларнинг авлоди эканликлари, уларнинг урф-одатлари ва тиллари гаогюйлар (уйғурлар) билан бир хил эканлигини айтишган.

ЮЕЧЖИ, юечжи, юйчжи, ёвчи, қадимий ўқилишда — рутзиё, рузиё — мил. ав. 11-асрда Дуньхуан (Даштиота) ва Чиланьшан (Наньшан) тоғлари атрофида туркий *қавм(ди)* томонидан барпо этилган давлат (тарцхий адабиётларга этник ном сифатида кириб қолган) номи. Мил. ав. 3-асрда ушбу давлат хунлар томонидан тугатилган. Мағлуб давлат аҳолиси — Ю.ликларнинг қатта қисми Или ва Фарғона водийиси орқали ҳоз. Афғонистон томонга кўчиб борган. Янги жойда улар ўз давлатларини ташкил этиб кўшни худудларни эгаллаб олишган. Хитой манбаларида бу давлат Улуғ юечжи (Даюечжи) давлати деб номланган. Асл масканлари — Даштиота (Дуньхуан) билан Чиланьшан, қолганлари эса «Кичик юечжи» («Сяо юэжи») деб аталган. Хитой манбаларида Бақтрия, Кушон, Эфталлийлар давлатларини «улуғ Ю.лар» барпо этганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд. Айрим тадқиқотчилар улуғ Ю.ларни тохарлар деб аташади. Бақтрияни эгаллаган улуғ Ю.лар бу худудни куйидаги 5 ёбғулик (жабғулик)ка бўлиб идора этишган. Булар хитой тилида шундай аталган: 1) Вахан (Сюми), маркази — Мўченг шаҳри; 2) Шуангми (Сямака), маркази — Шуангми шаҳри; 3) Кушон (Гуйшуанг), маркази — Кандут (Хуцао) шаҳри; 4) Парван (Сидун), маркази — Бичжу шаҳри; 5) Думи ёбғулиги. Юз йил ўтгач, Кушон ёбғулиги 5 ёбғуликни бирлаш-

тириб *Кушон подшолигита* асос солган. Хитой манбаларида бу давлат «Улуғ Ю. давлати» деб аталган.

Хитой манбаларида дастлаб хунлар томонидан қайд этилган «улуғ Ю.» атамаси, қадимий ўқилиши жиҳатидан «улуғ гет қабиласи», «маҳогетқабиласи», яъни «массагет қабиласи»га мос келади.

Абдулаҳад Хўжаев, Абдуҳолиқ Айтбоев.

ЮЖНО-САХАЛИНСК (1905 йилдан 1946 йилгача — Тохара) — РФ Сахалин вилоятидаги шаҳар, вилоят маркази. Сахалин оролининг жан. қисмида жойлашган. Т.й. чорраҳаси. Аҳолиси 175,1 минг киши (2002). Тепловозвагон таъмирлаш, экспериментал таъмирлаш-механика, автомобиль таъмирлаш, балиқни қайта ишлаш здлари, уйсозлик, мебель ктлари, энгил ва озик-овқат саноати корхоналари ишлаб турибди. Пед. инти, бир қанча ўрта махсус билим юртлари, РФ ФА Сибирь бўлимининг Сахалин комплекси илмий тадқиқот инти, 2 театр (шу жумладан, драма театри), ўлкашунослик музейи бор. ЮЗ (Шёпев) Дейвид Эдуард (1831.16.5 — Лондон — 1900.21.1) — инглиз физиги; электротехника соҳасидаги ихтирочи. Лондон Қироллик жамияти аъзоси (1880). АҚШ да яшаган ва ишлаган (1838—65). Бардстаун (Кентукки штати) коллежи проф. (1851 йилдан). Россияда ишлаган (1865—67). Лондонга 1867 йили қайтган. Илмий ишлари электромагнетизм ва электротехникага оид. Ҳарф босувчи телеграф аппаратни (1854), кўмирли микрофонни (1878), индукцион тарозини ва товуш ўлчагични ихтиро қилган, электромагнит тўлқинларни кузатган (1879).

ЮЗ, жуз — йирик ўзбек қабилаларидан бири. 20-асрнинг бошларида Ю.лар Ўзбекистон ва Тожикистон худудида яшаган (60 минг). Ю.ларнинг бошқа ўзбек қабилалари билан аралаш ҳолда яшаб келган гуруҳлари ҳам мавжуд бўлиб, улар мас, қиркЮ., мўғулЮ., най-

манЮ., туркманЮ. ва бошқалар этник номлар билан аталган. Юларнинг этногенези қадимий қипчоқ ўзбеклари билан боғлиқ.

Ю.лар, асосан, Тошкент, Сирдарё, Жиззах, Самарқанд ва Сурхондарё вилоятларида яшаганлар. Ю.лар 3 та йирик тармоққа бўлинади: Марка боласи, Қорапчи, Ражаб боласи.

19-аср давомида Ю.ларнинг кўпчилиги ўтроклашиб, деҳқончилик билан шуғулланганлар. Чўл ва тоғ олдиди (Жиззах ва Ўрағена оралигида) яшовчи Ю.ларнинг бир қисми ярим ўтроқ ҳолда истикомат қилишган. Ю.ларнинг хўжалигида деҳқончилик билан бир қаторда чорвачилик ҳам салмоқли ўрин тутган. 20-асрнинг 20—30-й.ларида Ю.лар ўзбек халқи таркибига қўшилиб кетганлар.

Ад.: Дониёров Х., Ўзбек халқининг шажаравашевалари, Т., 1968; Карммшева Б.Х., Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана, М., 1976; Бўриев О., Этнология атамаларининг қисқача изоҳли луғати, Қарши, 2004.

ЮЗ ЙИЛЛИК УРУШ (13371453)

— Англия ва Франция ўртасида Гиень (12-асрдан инглизлар мулки), Нормандия, Анжу (инглизлар томонидан 13-асрда қўлдан бой берилган), Фландрия учун бўлган уруш. Англия қироли Эдуард III (Франция қироли Филипп IV нинг невараси) нинг Франция тахтини даъво қилиши баҳона бўлган. Англия Слейсе (1340), Креси (1346), Пуатье (1356) яқинидаги жангларда ғолиб чиққан. 1360 йил Бретанда тузилган битим Франциянинг каттагина ҳудуди Англияга ўтганлигини тасдиқлади. 14-асрнинг 70-й.ларида инглизларнинг деярли ҳаммаси Франциядан ҳайдаб чиқарилди. Бироқ Азенкур яқинидаги ғалабадан сўнг (1415) инглизлар бургундияликлар билан ҳамкорликда Франциянинг шим.ни босиб олган. Инглиз босқинчиларига қарши халқ курашига *Жанна Д'Арк* раҳбарлик қилган.

Унинг бошчилигида француз қўшинлари 1429 йил Орлеан камалини ёриб ўтган. Ю.й.у. инглизларнинг Бордода сўзсиз таслим бўлишлари билан тугаган (1453). Англия Франция ҳудудида фақат Кале шаҳринигина қўлда тутиб қолган (1558 йилгача). Ю.й.у. марказлашган француз давлатининг қарор топишида муҳим босқич бўлган.

ЮЗ НЕРВИ — *бош мия нервларининг* 7-жуфти; аралаш нерв, таркибида ҳаракатлантирувчи ва сезувчи толалари бўлади. У мия кўприги билан *узунчоқ мия* орасидан чиқиб, ички эшитув тешиги орқали юз нерви каналига кириб қайрилади. Ноғора бўшлигининг ички девори бўйлаб олдин орқага, сўнгра пастга йўналиб, чакка суягининг сўрғичсимонбигизсимон ўсиқлари ўртасида жойлашган тешикдан ташқарига чиқади. Канал ичида юз нервидан қатта тошсимон нерв билан эшитув тори нерви ажралади. Қатта тошсимон нерв (таркибида парасимпатик толалар бор) чиқиб, қулоқ олди безига боради. Эшитув тори нерви эса юз нервидан ажралгач, ўрта қулоқ бўшлиғидан ташқарига чиқиб, *уч шохли* нервнинг тил нерви шохи билан қўшилади ва тилнинг сўрғичларига (таъм билиш), тил ости ҳамда пастки жағ ости безларига толалар тарқалади.

Юз нерви сўрғичсимонбигизсимон тешикдан ташқарига чиққач, қулоқ олди безининг ичига кириб, бир қанча тармоқларга ажралади. Нервнинг ҳаракатлантирувчи толалари юздаги мимика мускулларини ва бўйиндаги тери ости мускули билан икки қоринчали мускулнинг орқа қоринчасини иннервация қилади.

ЮЗА (математикада) — текислик ёки *сиртдаги* геометрик фигураларни ифодалайдиган асосий микдорлардан бири. Содда ҳолда Ю. ясси фигурани тўлдирувчи бирлик квадратлар, яъни томони узунлик бирлигига тенг бўлган

квадратлар сони билан ўлчанади. Ю.ни ҳисоблаш қадимдан амалий геом.нинг муҳим масалаларидан бири бўлиб келган (мас, ер майдонларини бўлиш). Текисликда кўпбурчакнинг Ю.сини ўлчаш ҳар қандай кўпбурчакни тўғри тўртбурчакларга ажратиш мумкинлигига асосланади. Тўғри тўртбурчакнинг Ю.си томонлари кўпайтмасига тенг.

ЮЗБОШИ (фольклорда) — достончи, эпик асарлар куйчиси. Ўзбекистоннинг жан. туманларида (Сурхондарё вилояти ва Қашқадарёнинг айрим туманларида) *бахши* шу ном билан юритилади. Шерна юзбоши ва унинг давомчилари *Мардонақул Авлиёқул ўғли*, *Мамадрайим бахши* (1889— 1970), *Умир бахши*, *Юсуф Утаган ўғли*, Бўрибой Аҳмад ўғли ва бошқалар анча машхур бўлганлар.

ЮЗБОШИ — ҳарбий унвон, юз нафар аскар бошлиғи. *Турк хоқонлиги* давридан амалда бўлган. Ю. бевосита *минг-бошита* бўйсунган, унинг қўл остида 10 та *ўнбоши* фаолият кўрсатган. *Амир Темур* даврида Ю. ўнбошига қараганда 2 ҳисса кўп маош олган (тахм. 20 отнинг қийматига тенг). Ю.га ҳарбий юришлар пайтида алоҳида чодир, турли қуроляроғлар ва 10 та қўшимча от берилган. 20-аср бошларида Туркистонда совет режимида қарши кураш даврида баъзи *қўрбошилар* Ю. унвонини олган. Кейинчалик бу унвон тугатилган. Ю. мансаби ва унвони ўрта асрларда турли мамлакатларда (мас, Россияда «сотник», Украинада «сотня») ҳам мавжуд бўлган.

Ад.: Темур тузуқлари, Т., 1996; Воҳидов Ш., Қўкон хонлиги ва Бухоро амирлигида унвон ва мансаблар, Т., 1996.

ЮЗЛАШТИРИШ — тергов ҳаракати; бунда илгари сўроқ қилинган икки шахс, башарти уларнинг айнан бир хил факт ва ҳолатларга нисбатан берган *қўрсатувларида* жиддий қарама-қаршилиқлар бўлса, бир вақтнинг ўзида

бир-бирининг иштирокида қўрсатувлар беради. Ю.да гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчи, жабрланувчи ва гувоҳ сўроқ қилиниши мумкин. Ю. учун асослар, уни ўтказиш тартиби Ўзбекистон Республикасининг ЖПКда кўрсатиб ўтилган (122— 124-моддалар).

ЮК АЙЛАНМАСИ — транспорт ишининг асосий иктисодий кўрсаткичларидан бири, муайян даврда ташилган юклар оғирлиги (ҳажми) ни ташилган масофага кўпайтмасидан иборат. Нетто ткм (денгиз транспортида тоннамилъ, 1 милъ — 1,852 км) билан ўлчанади. Мамлакат микёсида Ю.а. кўрсаткичлари ҳар бир транспорт тури бўйича алоҳида ҳисобланади. Ю.а. муддатларига кўра, суткалик, ойлик, чораклик, ярим йиллик ва бир йиллик қилиб ҳисобга олинади. Чораклик Ю.а., одатда, нотекис бўлиб, унга баъзи юкларни ташишнинг мавсумийлиги ва бошқалар таъсир қилади. Шунингдек, Ю.а. транспорт воситаларининг юк кўтариш, олиб юриш қобилияти, ундан фойдаланиш усули, ўргача иш вақти, қатнаш масофаси, ортиштушириш ишларининг механизациялашгани ва бошқаларга ҳам боғлиқ. Ўзбекистонда жами транспорт турларида Ю.а. 63,3 млрд. ткм ни, шу жумладан, т.й. транспортида 19,1; автомобиль транспортида 9,6; қувур транспортида 34,6 млрд. ткм ни, ҳаво транспортида 95,3 минг ткмни (2003), сув транспортида 0,3 млн. ткм (2002) ни ташкил этди.

Садир Салимов.

ЮК КЎТАРИШ МАШИНАЛАРИ одамлар ва юкларни тик ёки қиярок йўналишда кўтариш ва тушириш учун мўлжалланган қурилмалар. Тузилиши ва кинематик схемаси турлича бўлган машиналарни ўз ичига олади. Мас, *лифтлар*, конлар ва қурилишда ишлатиладиган *кўтаргичлар*, *домкратлар*, таллар (қ. *Таль*), *полиспатлар*, қия *конвейерлар*, шунингдек, стрелали ўзи юрар кранлар (қ. *Кўтариш крани*), автоюклагичлар Ю.к.м.

жумласига киради. Вазифасига кўра, Ю.к.м. муқим (стационар), ўзинорар ёки кўчма, узлукли ва узлуксиз ишловчи, электр юритмали ёки ички ёнув двигателли ва бошқалар турларга бўлинади. Вазифасига, тузилишига, юкнинг хилига қараб, Ю.к.м. бир неча кг дан бир неча юз т гача юкни кўтариши мумкин.

ЮКАВА (Уикатеа) Хидэки (1907.23.1, Токио — 1981.8.9, Киото) — япон физиги, Япония ФА аъзоси (1946), Киотодаги ун-ти тугатган (1929). Шу ун-тда ва Осакадаги ун-тда ишлаган (193239), Киото ун-т проф. (1939 йилдан), Нью-Йоркдаги Колумб ун-ти проф. (1949—53), Киото ун-тига қарашли Фундаментал физика илмий текшириш интини бошқарган (1953—70). Илмий ишлари квант механика, ядро ва мезон физикаси, элементар зарралар физикасига оид. мезоннинг мавжудлиги ҳақидаги гипотезани илгари сурди (1935). Мезон назарияни ривожлантирди ва нуклонларнинг ўзаро таъсири учун математик ифода (Ю. потенциали)ни топди. Ядро кучлари назариясини яратди ва нейтрал мезон тушунчасини киритди (1938). Оралиқ бозон ҳақидаги ғояни илгари сурди (1953). Нобель мукофоти лауреати (1949).

ЮКАГИР ТИЛИ, одул тили — юкагир-чуван тиллари оиласидан сақланиб қолган ягона аморф тил; РФда Колима ва Алазея дарёлари ҳавзасида (Саха Республикасининг шим.шарқи ва қисман Магадан вилоятида) тарқалган. Ўтган аср охирларидаги маълумотларга кўра, юкагирлар сони 1100 дан ортик бўлсада, Ю.т.да сўзлашувчиларнинг умумий сони 300 кишидан ортмайди. Унинг тундра ва колима лахжалари сақланиб қолган бўлиб, улар бир қатор фонетик, морфологик ва лексик белгилари бўйича ўзаро фарқланади. Ю.т.ни палеоосиё тиллари гуруҳига кўшиш мумкинлиги ҳақидаги фикр нисбийдир. Шунингдек, унинг урал тиллари, қолаверса, олтой тиллари билан ҳам генетик алоқалари бор деб тахмин

қилинади.

ЮКАГИР ЯССИТОҒЛИГИ — РФ Саха Республикаси ва Магадан вилоятидаги ясситоғлик. Колима дарёси ўрта оқимининг ўнг соҳилида жойлашган. Жанубий ғарбдан шим. шарққа 500 км га чўзилган. Эни 250—300 км. Рельефи ясси, нураш кучли. Шим.ғарб томон пасайиб боради. Ўртача бал. 300—400 м. Баланд қисми — жан. да (Чубукулах қряжининг энг баланд жойи 1128 м). 400—500 м баландликкача сийрак дарахтли ўрмонлар, тайга мавжуд. Ундан юқорида тоғ тундраси бошланади.

ЮКАГИРЛАР (ўзларини деткиль деб аташади) — СахаЯкутия ва Магадан вилоятй (РФ) даги халқ. 1,1 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Юкагир тилида сўзлашади. Диндорлари расман христианликни қабул қилган бўлсада, шаманлик сақланиб қолган. Асосий машғулотлари — овчилик, бугучилик.

ЮКАТАН — *Марказий Америкада*т ярим орол, Мексика қўлтиғи билан Кариб денгизи ораллиғида. Асосий қисми Мексикага (Юкатан штатй), жан. шарқий қисми Гватемала ва Белизга қарашли. Майд. 180 минг км² чамасида. Худудининг катта қисми пасттекислик, жан.шарқида Майя тоғлари (энг баланд жойи 1122 м) бор. Карст кенг тарқалган. Иқлими иссиқ, тропик пассатли иқлим. Йиллик ёғин 500—2000 мм. Ксерофит буталар, сийрак ўрмонлар, марказий қисми ва жан.да доим яшил тропик ўрмонлар бор. Агавахенекен, цитрус ўсимликлар плантациялари барпо қилинган, пахта, маккажўхори экилади. Қимматбаҳо ёғоч тайёрланади. Кампече, Прогресо портлари (Мексика) бор.

ЮКАТАН — *Мексикадаги* штат, Юкатан я.о.нинг шим. қисмида. Майд. 39,3 минг км². Аҳолиси 1,6 млн. киши (2000). Маъмурий маркази — Мерида шаҳри Рельефи оҳақтошлардан тузилган

текислик, бал. 250 м гача бўлган қирлар учрайди. Сув билан таъминлашда карст кудукларнинг аҳамияти катта. Иқлими тропик иқлим, йиллик ёғин 900 мм, жан. да 1200 мм гача. Шим.да барг тўкувчи тропик, жан.да доим яшил мўътадил нам ўрмонлар бор. Иқтисодиётнинг асосини плантация хўжаликлари ташкил этади. Хенекен толаси экспорт қилиш учун агава ўстирилади. Шунингдек, маккажўхори, шоли, дуккаклилар, шакарқамиш, тамаки экилади, банан плантациялари бор. Тўқимачилик (хенекен толасини қайта ишлаш), озиқ-овқат ва металлсозлик саноати корхоналари мавжуд. Туризм ривожланган. Ю. худудида майя халқининг кўплаб маданий ёдгорликлари сақланган.

ЮККА — пиёзгуллиларга мансуб кўп йиллик дарахтсимон ўсимликлар туркуми. Ю.нинг 50 тури маълум. Марказий Америка ва Шим. Американинг жан. қисмида ёввойи ҳолда ўсади. Ипсимон Ю. (V. §10пo8a) тури экилади. Айрим турлари 800 йилгача яшайди. Пояси ёғочсимон, бал. 6—12 м. Ингичка, дағал барглр йигиндиси (розетка)дан иборат. Гулбанди 2 м, гача, тўпгули рўваксимон, гуллари йирик, оқ, меваси 6 уяли чанок, четдан чангланади. Тупроқ танламайди. Асосан, манзарали ўсимлик сифатида паркларда, ботаника боғларида экилади. Баргидан аркон, дағал матолар тайёрлашда ишлатиладиган тола олинади, айрим турларининг гулларидан салат тайёрланади. Ю. баҳорда илдизини бўлиш орқали ёки кўчатидан кўпайтирилади.

ЮКЛАМА — ёрдамчи сўзларнинг бир тури; айрим гап бўлагига ёки гапга қўшимча маъно бериш учун қўлланади. Ю. тузилишига кўра 2 хил бўлади: Ю.қўшимча (қўшимча ҳолига келиб қолган Ю.: ми, чи, да, а, я) ва Ю.сўз (айрим сўз ҳолидаги Ю.: фақат, худди, нақ, ҳам). Ҳоз. ўзбек адабий тилида гапга ёки айрим сўзларга қўшилганда англатадиган маъноларига кўра Ю.нинг қуйидаги турлари фарқланади: сўрок

ва таажжуб Ю.лари (ми, чи, а, я), асосан, гапни сўрок гапга айлантиради: Бу китобни ўқидингизми?; кучайтирув ва таъкид Ю.лари (ку, ҳам, у, ю, да, оқ, ки) гапга тасвирийлик бериб, сўз маъносини кучайтириш, шунингдек, таъкид маъносини қўшиш учун ишлатилади. Мас: Неча марта учрашай дедимку, вақтим бўлмади; айирув ва чегаралов Ю.лари (гина, фақат) турли сўзлар билан келиб, уларни ажратиб, чегаралаб кўрсатиш учун қўлланади. Мас: У фақат ўша воқеа ҳақида сўзларди; аниқлов Ю.лари (худди, нақ, қок) ўзи алоқадор бўлган гап бўлаги маъносини аниқлаш учун хизмат қилади. Мас: Ўғли отасининг худди ўзи. Ю.лар, шунингдек, тасдиқ, инкор, қистов каби маъноларни ифодалаш учун ҳам ишлатилади.

Неъмат Маҳкамов.

ЮКОН — Канаданинг шим.ғарбий қисмидаги маъмурий ҳудуд. Шим. Муз океани соҳилида, ғарбда Аляска (АҚШ) билан чегарадош. Майд. 482,4 минг км². Аҳолиси 29,9 минг киши (2002). Маъмурий ва иқтисодий маркази — Уайтхорс шаҳри Юкон яситоғлигининг шарқий қисмида жойлашган. Ю.нинг ўзлаштирилишига 1896 йилда ўша ҳудудда олтин конларининг топилиши сабаб бўлган. Мис, асбест, кумуш, вольфрам ва олтин конлари бор. Қирғоққа яқин сувлардан балиқ овланади.

ЮКОН — Шим. Америкадаги дарё, Канада ва АҚШ ҳудудидан оқади. Уз. 3700 км, хавзасининг майд. 855 минг км². Кордильера тоғларидан бошланиб, юқори қисмида Юкон платосидаги чуқур тоғ водийсидан, катта қисми Аляска текисликларидан оқади. Беринг денгизининг Нортон қўлтиғига қуйилади. Асосий ирмоқлари: Танана, Пелли, Поркьюпайн ва Коюкук. Ўртача сув сарфи 6,5 минг мУсек., баҳорда тошади. Окт.—ноябрда музлайди. Май ойдан сентябргача 3200 км масофада кема қатнади.

ЮКСАК УСИМЛИКЛАР — эволюцион тараққиёт натижасида мураккаб морфологик тузилишга эга бўлган, танаси поя ва баргга дифференцияланган ўсимликлар. Уларда кўп хужайрали муртак (эмбирион) ҳосил бўлади. Ю.ў.га хос белгилардан бири жинсий (гаметофит) ва жинсиз (спорофит) наслларнинг галланишидир. Ю.ў. 3000 га яқин турдан иборат 9 бўлимни ўз ичига олади. Буларга: риниотоифалар зостерофитоифалар, йўсинтоифалар, плаунтоифалар, псилоитоифалар, қиркбўғимтоифалар, қиркқулоктоифалар, қарағайтоифалар, магнолиятоифалар қиради. Ю.ў. танасининг мураккаб тузилганлиги, ерда ўсишга мослашганлиги, жинсий ва жинсиз кўпайиши билан тубан ўсимликлардан фарқ қилади. Ю.ў. *спорофитида* кўп хужайрали спорангийлар ҳосил бўлиб, уларда ҳаракатсиз *споралар* етишади. *Гаметофити*жа жинсий органлар пайдо бўлади. Спорофит, одатда, барг, поя ва илдизга бўлинган. Кўпинча Ю.ў.да ўтказувчи тўқима — ксилема ва флоэма ривожланган. Эпидермис, кутикула ва баргида оғизчалар бўлиши Ю.ў. учун хос. Ю.ў. бирорта денгиз сувўтларидан келиб чиққан, деб тахмин қилинади. Ю.ў.нинг қазилма қолдиқлари силур давридан маълум.

Ю К С А К ҚИСҚИЧБАҚАСИМОНЛАР —

қисқичбақасимонлар кенжа синфи. Асосий белгилари — боши 5, кўкраги 8, қорин бўлими 6 бўғимдан иборат; фақат юпка совутли қисқичбақалар қорин бўлими 7 бўғимли; қорин оёқлари ривожланган. Боши — синцефалон ёки протоцефалон. Протоцефалонда жағ бўғимлари кўкрак билан қўшилиб, жағкўкракни ҳосил қилади. Жағкўкрак (гнатоторакс) кўпинча бошкўкрак ҳам дейилади. Бошида бир жуфт фасеткали кўз ва 5 жуфт бошоёқ (бир жуфтдан юкори ва пастки жағ, 3 жуфт оёқжағ) бўлади. Қорин бўғимлари баъзан ўзаро ёки тельсон билан қўшилиб, плеотельсон ҳосил қилади.

Нафас олиш ва қон айланиш системаси яхши ривожланган. Ошқозон чайновчи ва фильтрловчи бўлимлардан иборат. Кўпинча жигар деб аталадиган мураккаб ҳазм қилиш бези бор. Чучуқ сув ва куруқликда яшайдиган Ю.к. ўзгаришсиз, денгиз Ю.к. метаморфоз орқали ривожланади. «Ю.к.» номи кўп тўғри келмайди; чунки уларда юксак белгилар билан бирга тубан тузилиш хусусиятлар (мас, 2 шохли қориноёқдар) ҳам бор. 13 туркумга мансуб 19,5 мингга яқин тури мавжуд. Кенг тарқалган; кўллар ва денгизларда бентосда ёки пелагик ҳаёт кечиради. Бир қанча турлари чучук сувларда ва куруқликда яшайди; айрим турлари (саккулина) паразит. Урта Осиё сув ҳавзаларида ёнлаб сузарлар, ўноёқлилар, тенгоёқлилар туркумлари, куруқликда тенгоёқлилар (захкашлар) туркуми вакиллари учрайди. Бир қанча Ю.к. овланади ва кўпайтирилади.

ЮЛДУЗ АССОЦИАЦИЯЛАРИ — маълум тур ёки спектрал синфга юлдузларнинг тахм. бир даврда пайдо бўлган гуруҳлари. ОВ ассоциациялар ва Т ассоциациялар маълум. ОВ ассоциацияга О, ВО, В1 ва В2 спектакл синфларга мансуб қайноқ гигант ҳамда ўтагигант юлдузлар қиради. ОВ ассоциация ўлчамлари 40—200 *парсек*, О — В2 спектрал синфларига оид юлдузлар сони бир неча ўнтага етади. Улар, асосан, Галактика текилигида жойлашган. Тарқоқ юлдуз гўдаларида О—В2 синфларидаги юлдузлар беқарор шакли системалар тарзида (мас, юлдуз занжирлари ёки Орион трапецияси туридаги каррали юлдузлар) учрайди.

Т хўкиз (*Савр*) туридаги ўзгарувчан юлдузлар ҳам физик боғлиқ гуруҳлар ҳосил қилади. Т. ассоциация ўлчами бир неча 10 парсек, улардаги юлдузлар сони кўпинча бир неча 10 тагача бўлади. Фақат Орион юлдуз туркумидаги Т ассоциациягина 220 юлдуздан иборат. Т ассоциация юлдузлари зичлиги кичик, беқарор ва ёш системалардир. Ю. а.ни биринчи марта 1947 йилда арман астро-

номи В. А.Амбаришмян очган. Бу кашфийёт юлдузлар эволюцияси ва юлдузлар системасини тадқиқ қилишда муҳим босқич ҳисобланади.

ЮЛДУЗ АСТРОНОМИЯСИ *астрономиянинг* юлдузлар системасининг тузилиши, таркиби, динамикаси ва эволюциясининг умумий қонуниятларини тадқиқ қилиш ва бу қонуниятларни бизнинг юлдузлар системамиз (Галактикамиз) га тағбиқ қилинишини ўрганиш билан шуғулланувчи бўлими. Алоҳида юлдузлар, туманликлар ўрганиладиган *астрофизикадан* фарқи шундаки, бунда объектларнинг тўплами ансамбли тадқиқ қилинади. Ю.а. 3 та бўлим: юлдузлар статистикаси, юлдузлар кинематикаси ва юлдузлар динамикаси бўлимларидан иборат.

Юлдузлар статистикасида юлдузларнинг физик ва қўринма хусусиятларини ифодаловчи катталиклар (массалари, ёрқинлиги, спектрал синфлари, параллакси, тезликлари, кўп рангли фотометрик параметрлари ва бошқалар) орасидаги эмпирик қонуниятлар кузатув маълумотлари асосида топилади, шу маълумотлар бўйича Галактикамизнинг тузилиши ва унинг ташкил этувчилари тадқиқ қилинади. Бунда, хусусан, юлдузларнинг ёрқинлик, равшанлик ва фазовий зичлик функцияларини ўзаро боғловчи интеграл тенгламаларидан фойдаланилади.

Юлдузлар кинематикасида эса *Сомон Йўлининг* Галактикамиз ўзаги атрофида дифференциал айланиши хусусиятлари ва, умуман, юлдузларнинг нурий ҳамда кўндаланг тезликлари компоненталарини кузатувдан топиш муаммолари ўрганилади. У турли халқаро кузатув дастурларига (жумладан, юлдузларнинг хусусий ҳаракатини аниқдаш дастурига) асосланган. Юлдузларнинг фазовий тезлик векторларини топиб, уларнинг қатор физик гуруҳлари ва тўдалари кашф қилинган. Қуёш тизимининг Галактикамиз ўзаги атрофидаги ҳаракати ва унинг турли махсус кинематик параметрлари

қиймати тўла ҳисоблаб топилган. Замонавий тадқиқотларга кўра, Галактикамиз 5 қисм (ўзак, диск, балж, гало ва тож) дан иборат бўлиб, уларнинг таркиби ва кинематикаси нисбатан яққол фарқ қилади. Мас, гало, асосан, қизил гигант, қисқа даврли цефеида юлдузлари, субмитти юлдузларнинг шарсимон тўдаларидан ташкил топган бўлиб, улар диск қисмда умуман бўлмайдилар, чунки диск галога мансуб бўлмаган узун даврли *цефеидалар* (ўтагигантлар), спектрал синфи О ва В бўлган қайноқ юлдузлар, ёш гигантлар, юлдузларнинг тарқоқ тўдаларидан иборат.

Бундай мураккаб тузилишга эга бўлган спиралсимон Галактикамизнинг вужудга келиши ва эволюцияси билан юлдузлар ва улар тизимининг динамикаси шуғулланади. Юз миллиард юлдуздан ортиқ Галактикамизнинг гравитацион майдони мураккаб ва узлуксиздир. Унинг моделини тузишда бу майдон гравитацион куч функцияси регулятор деб олинди, маълум кинетик ва гидродинамик тенгламалар Пуассон тенгламаси билан бирга ечилади. Ихтиёрий юлдуз динамикасини дастлаб ушбу умумий регуляар куч функциясига ва маълум даражада унга қўшни юлдузларнинг таъсирига боғлиқ нотекис кучлар орқали ифодаланади. Асосий тадқиқотлар регуляар майдонни аниқ моделлаштириш, унинг протогалактика ҳолатидаги тузилиши ва бу икки ҳолат орасидаги қатор дискрет даврларни тиклаш муаммолари устида олиб борилмоқда. 20-аср 90-й.ларида Галактикамиздан ташқаридаги астрономия кескин ривожланиб, бошқа миллиард галактикалар кузатуви ва физикаси фаол ўрганилаётганини ҳамда улар ичида кўплаб туғилаётган галактикалар кузатилмоқда. Ўзбекистонда Ю.а.га дори тадқиқотлар Ўзбекистон ФА *Астрономия институтида* ва Ўзбекистон миллий унтида олиб борилди.

ЮЛДУЗ АТМОСФЕРАСИ — юлдузнинг нурланиш спектри пайдо

бўладиган ташқи қатлами. Бундай қатлам аввал *Қуёшда* кашф этилган. Атмосфера туфайли Қуёш гардишида ёркинлик бир текис тарқалмаган ва Қуёш спектрида ютилиш чизиқлари яхши кузатилади. Ю.а.нинг кимёвий тузилиши ҳамма юлдузларда бир хил, аммо атмосферанинг махсус тузилишлари билан боғлиқ бўлган четга чиқишлар (магнит юлдузлари, кўшалок юлдузлар ва бошқаларда) ҳам кузатилади.

Юлдузнинг ички қатламларидан келаётган энергия унинг атмосфераси орқали ўтади ҳамда нурий мувозанатга бўйсунувчи ютилиш ва сочилишлари йўли билан тарқалади. Ю.а. спектрал асбоблар ёрдамида текширилиб, кимёвий таркиби, траси, модда зичлиги, ҳаракат тезлиги, юлдузнинг ўз ўқи атрофида айланиши ва бошқалар кўрсаткичлар аниқланади. Ю.а. нинг табиати уни ташкил этувчи атомларнинг таркибига, ички қатламлардан келаётган энергия окимининг қувватига боғлиқ. Ички қатламдан чиқаётган нур т у таш спектрга эга. Бу нур атмосферада сочилиш ва ютилиш жараёнларига учраши сабабли туташ спектрнинг айрим қисмлари хиралашади, иккинчидан унинг юзига атмосферани ташкил этувчи атомларнинг ютиш чизиқлари тушади. Ю.а.нинг бу қисми *фотосфера* деб аталади. Фотосфера устида *хромосфера* жойлашган. Хромосфера турли спектрал чизиқларда хира нур сочади. Турли хил юлдузларда фотосфера ва хромосфера турлича роль ўйнайди. Ю.а. юлдузнинг энергетик режимини бошқариб туради. Атмосфера туфайли юлдуз бирданига совиб кетмайди. Ҳозирги даврда турли хил Ю.а. ўрганилган ва уларнинг назарий моделлари яратилган (яна қ. *Галактика, Юлдузлар*).

ЮЛДУЗ ВАҚТИ — юлдуз суткасига асосланган вақт ҳисоби; *Баҳори тенг кунлик* нуктасининг юқори кульминациядаги вақтидан унинг исталган вазиятда бўлишигача ўтган вақт. Ю.в. юлдуз со-

атлари ёрдамида соат, минут, секундлар билан ифодаланади ва ўртача Қуёш вақтидан қисқа бўлади. Мас, Ю.в.даги 1 соат ўртача Қуёш вақтидаги 59 мин. 50,170 с га тенг. Ҳар бир меридиандаги Ю.в. исталган вақт учун баҳорги тенг кунлик нуктасининг соат бурчаги (соат билан ўлчанадиган) га тенг (яна қ. *Вақт*).

ЮЛДУЗ ЁРҚИНЛИГИ — юлдуз нурунинг кучини, яъни юлдузнинг бирлик фазовий бурчакда нурлаётган ёруғлик окимини ифодаловчи миқдор. $3,810^{33}$ эрг/сек га тенг бўлган Қуёш ёркинлиги бирлигида ифодаланади. Ю.ё. тушунчаси умумий *фотометрия*нинг «ёркинлик» тушунчаси билан мос келмайди. Ю.ё. юлдуз спектрининг маълум бир қисмига тегишли (визуал, фотографик Ю.ё. ва х.к.), ёки юлдузнинг бутун спектри бўйича нурланишига (боллометрик Ю.ё.) тегишли бўлиши мумкин. Булар бир-биридан катта фарқ қилиб, боллометрик ёркинлиги 510^5 эрг/сек. Қуёш ёркинлигига тенг бўлган юлдузлар (О спектрал синфига тегишли бўлган ўта гигант юлдузлар), боллометрик ёркинлиги Қуёш ёркинлигидан бир неча юз марта кам бўлган юлдузлар мавжуд. Тахм. ёркинлиги бу қийматдан кам бўлган юлдузлар бўлиши мумкин. Ю.ё. масса, радиус ва сирт т-раси катталиклари қаторидаги муҳим катталикларидан ҳисобланади. Бу катталиклар орасидаги боғланишлар назарий *астрофизика*да ўрганилади.

ЮЛДУЗ ЙИЛИ — Ернинг Қуёш атрофини бир марта тўла айланиб чиқишида ўтган вақт (қ. *Сидерик айланиш даври, Синодик айланиш даври*).

ЮЛДУЗ КАТТАЛИГИ — қ. *Кўринма юлдуз катталиги*.

ЮЛДУЗ ТУРКУМЛАРИ — юлдузларни топиш ва белгилашни осонлаштириш учун осмон гумбазининг шартли равишда ажратилган қисмлари; энг ёркин юлдузлар ҳосил қилган ўзига хос

шакллар. Улар афсонавий қахрамонлар (мас, *Геркулес, Персей, Эридан ва бошқалар*), хайвонлар (*Илон, Катта ит ва бошқалар*) ва нарсалар (мас, *Мезон, Калқон ва бошқалар*)нинг номи билан аталган. Ю.т.нинг энг ёрқин юлдузлари юнон ҳарфлари (α, ρ\ у ва χ.к.) билан белгиланиб, бу ҳарфлар ёнига юлдуз туркумининг номи ёзилади (мас, *Аравакашининг α* си), равшанлиги пастроқ юлдузлар лот. ҳарфлари ва рақамлари билан белгиланади. Бутун осмон гумбази 88 та Ю.т. га бўлинган.

ЮЛДУЗ ХАРИТАЛАРИ — юлдузлар осмони ёки унинг бир қисми харитаси. Осмон қўшни қисмлари ёки баъзи қисмларининг юлдуз хариталари юлдуз атласлари деб аталади. Ю.х. керакли юлдузларга телескопни тўғрилаш, юлдуз каталогларида берилган юлдузларни осмонда ёки астрофотографияда топиш, *сайёра, комета* ва ўзгарувчан юлдузларни уларнинг координаталарига асосан осмонда излаш учун қўлланади. Ю.х.дан визуал кузатиш натижасида топилган осмон жисмлари (*Ер сунъий йўлдошлари*) *нкнт* тақрибий координаталарини аниқлашда ҳам фойдаланилади. Ю.х., одатда, экваториал координаталар системасида берилган координата тўрига асосланиб тузилади. Ю.х. осмоннинг шим. ва жан. ярим шарлари учун улар қўлда чизилган ёки суратга олинган бўлади. Энг қадимий Ю.х. 13-асрда яратилган. Бундан олдин, асосан, юлдуз глобуслари қўлланилган.

Юлдузлар, асосан, глобусларда турли шакллар ёки юнон ҳамда римликлар мифологиясидан қахрамонлар (*Персей, Геркулес ва бошқалар*), шунингдек, моддий хўжалик ҳаёти билан боғлиқ (*Қўзи ва бошқалар*) номларда тасвирланган. Бу шакллар юлдуз туркумлари деб номланиб, осмоннинг муайян қисмини эгаллаган. Астрономия тарихида Байер (1603), *Гевелий* (1690), Флемстида (1729) ва бошқаларнинг юлдуз атласлари муҳим аҳамиятга эга бўлиб, асосан, бвизуал юл-

дуз катталигигача бўлган юлдузларни ўз ичига олади. 19-асрга келиб, фотографияни астрономияга қўлланиши туфайли Ю.х. осмоннинг фотосуратлари ёрдамида тузила бошланди.

20-асрда рус астрономи А.А.Михайлов тузган 20 та харитадан иборат атласи осмоннинг Жанубий ва Шим. ярим шаридаги 6,5 юлдуз катталигидаги барча юлдузларни ўз ичига олади. 1954—67 йилларда АҚШ миллий географик жамияти билан Паломар расадхонасида яратилган фотосуратли атлас энг тўлиқ ҳисобланади. У 21 катталигигача бўлган 1 млрд. дан зиёд юлдузни ўз ичига олади. Бу ноёб атласнинг бир нусхаси Ўзбекистон ФА Астрономия ин-тида сақланади.

Қад. атласларда юлдуз туркумларининг бадий тасвири ғоят чиройли бўлиб, улардан энг ажойиби Ян Гевелийнинг атлас ҳисобланади (Гданск шаҳри 1690). Бу атлас 1900 та юлдузни ўз ичига олган 54 та харитадан иборат. Атласнинг бир нусхаси Ўзбекистон ФА Астрономия ин-тида сақланади ва у *В.П.Шчеглов* таҳрири остида 3 марта қайта нашр қилинди (1968, 1970 ва 1978). Учала нашрда ҳам Улуғбек расадхонаси тарихига оид Ғарб ва Шарқ олимларининг илмий мақолалари кенг ёритилган кириш мақоласи берилган. Бундан ташқари, 3 нашрда юлдуз тўдалари номларининг келиб чиқишига оид мақола ҳам бор. Атласнинг матн қисми ўзбек, рус ва инглиз тилларида баён этилган. Атлас 1977 йил Токиода япон тилида ҳам нашр қилинди.

ЮЛДУЗЛАР — Куёш сингари ёруғлик сочувчи осмон жисмлари; асосан, қайноқ плазмадан таркиб топган, Гравитация (тортишиш) кучлари таъсирида газчанг муҳити (асосан, водород ва гелий) дан ҳосил бўлади. Ю. марказида юқори зичлик ва юқори т-ра (чамаси 10—12 млн.К) вужудга келганда элементларининг синтезланиш термоядро реакцияси содир бўлади (қ. *Термоядро реакциялари*). Куёш Ердан тахм. 150 млн. км узоқда, Галактикамиздаги Ю. эса унга

қараганда минг, ҳатто миллион марта узоқда жойлашган. Энг яқин юлдузларгача бўлган масофа Ердан Қуёшгача бўлган масофадан 66 минг баробар катта. Қуёш Ерга яқин бўлгани учун юлдузлардан катта бўлиб кўринади. Ёруғлик Қуёшдан Ерга 8,3 мин. да, бизгача энг яқин бўлган Центаврнинг а сидан ёруғлик 4 йилу 3 ойда етиб келади. Шунинг учун Ю. бизга (катта телескопларда ҳам) ҳамма вақт ёруғ нуқта бўлиб кўринади. Телескопсиз осмон сферасида кўпи билан олти минг, кичик телескопда бир неча ўн минг, катта телескопда эса бир неча юз млн. Ю.ни кўриш мумкин. Бизнинг Галактикамизда ҳаммаси бўлиб тахм. 120 млрд. Ю. бор. Ю.ни ўрганиш инсонларнинг моддий ҳаёт эҳтиёжи (*календарь* тузиш, аниқ вақтни белгилаш, саёҳат вақтида Ю.га қараб йўналишни аниқлаш ва бошқалар) тақозо қилган. Қадимдаёқ *юлдузли осмон* буржлар, туркумларга бўлинган. *Аристотель* даври (мил. ав. 4-аср) дан бошлаб бир неча юз йиллар давомида Ю.нинг бир-бирига нисбатан осмонда эгаллаган ўрни ўзгармас, улар осмонга «қадаб қўйилган», деб ҳисобланган. Шунинг учун қадимий замонларда кишилар юлдузли осмонни ўзгармас деб ҳисоблаб, Ю.нинг осмон сферасида эгаллаган ўрнини аниқлаганлар ва Ю. жадвалларини тузганлар (мас, *Гиппарх*, мил. ав. 2-аср, *Улугбек*, 15-аср). Бу жадваллар ёрдамида вақт, жойнинг географик координаталари аниқланган. Хира Ю. жадваллари ҳам тузилган ва улар кўпгина амалий масалаларни ҳал этишда қўлланилмоқда. Бундан минг йил аввал араб астрономлари ёруғлигини ўзгартириб турувчи юлдузни топганлар ва унга

Алгол (шайтон кўзи) деб ном берганлар. Ҳозир бундай Ю. жуда кўп топилган (қ. *Ўзгарувчан юлдузлар*). 16-аср охирида италиялик астроном *Ж. Бруно* Ю.ни ҳам Қуёш сингари узоқда жойлашган жисмлар деб тушунтирган. 1595 йилда немис астрономи *И.Фабрициус* биринчи марта ўзгарувчан Ю.ни, 1650 йилда италиялик олим *Ж.Риччоли* қўшалок Ю.ни,

1718 йилда инглиз астрономи *Э. Галлей* 3 та Ю.нинг ўзига хос ҳаракатини, 18-аср ўрталарида *М.В.Ломоносов*, немис олими *И.Кант*, инглиз астрономлари *Т.Райт* ҳамда *В.Гершель* ва бошқалар *Қуёш системасини* кашф этдилар.

19-асрнинг 2-ярмида Ю.ни текширишга аввал *спектроскопия*, кейинчалик *фотография* қўлланила бошланди. 20-аср бошларидан физика фани ютуқларидан фойдаланиб, Ю.нинг физик табиатини ўрганишга ва эволюцион қонунларини тадқиқ қилишга киришилди.

Ю.нинг асосий кўрсаткичлари уларнинг массалари, радиуслари ва ёрқинлиги ҳисобланади. Ю. равшанлиги, ёрқинлиги ва ранги бўйича бир-биридан анча фарқ қилади. Мас, фақат катта телескоплардагина кузатиладиган энг хира Ю. оддий кўзга кўринадиган энг ёруғ Ю.дан млрд. марта кам ёритади. Ю.нинг ранги уларнинг спектрларини таққослаганда яққол намоён бўлади. Ю. спектрларига кўра спектрал синфларга ажратилган. Бундай синфларга ажратишнинг асоси Ю.нинг трасидир. Маълумки, Ю. сочаётган нур энергияси уларнинг атмосфераси орқали тарқалади. Демак, Ю. спектрини текширишдан уларнинг атмосфераси тўғрисида физикавий ва кимёвий маълумотлар олинади. Мас, Ю. спектрига кўра улар атмосферасининг траси, газ босими, кимёвий таркиби бир-биридан кескин фарқ қилмайди. Бу катталар кўпинча Қуёш параметрларига нисбатан ифодаланади. Ю. олами турлитуман бўлиб, баъзилари ҳажм жиҳатдан Қуёшга нисбатан млн. марта катта ва ёрқин (*гигант юлдузлар*); кўпгина Ю. ўлчами ва ёрқинлиги жиҳатдан Қуёшга нисбатан анча кичик (қарлик Ю.) бўлади. Зичлиги жиҳатидан сийрақлашган ва ўта зич Ю. мавжуд. Бир қатор гигант Ю.нинг ўртача зичлиги сув зичлигига нисбатан юз минг марта кичик, бошқалариники (мас, оқ карликларники) юз минг марта катта. Баъзи Ю. қучли чакнаши натижасида ташқи қобиғидаги маълум массасини ташлаб

юбориб ёркинлигини даврий ўзгартириб туради ва улар ўзгарувчан юлдузлар деб аталади. *Янги юлдузлар* эса ёркинлик тезда ортиб боради. Шу билан бирга кичикроқ Ю. бир неча сутка катталашиб, ундан газ қобиғи ажралади ва кенгайишни давом эттириб фазога ёйилади. Сўнгра яна кичикроқ ўлчамга қисқаради. Чақнаш пайтида кўпроқ ўзгарадиган ўта янги Ю. ҳам бор. Ю.нинг спектрларини ўрганиш уларнинг атмосферасидаги кимёвий таркибини аниқлашга имкон беради. Ю. ҳам Куёш сингари Ердаги мавжуд кимёвий элементлардан таркиб топган. Ю.да водород (оғирлигига нисбатан тахм. 70%) ва гелий (тахм. 25%) кўпроқ, қолган элементлар (кислород, азот, темир, углерод, неон) тахм. Ердагидек учрайди. Ю. кўпинча умумий оғирлик маркази атрофида айланувчи жуфт бўлиб жойлашади; булар *қўшалок юлдузлар* деб аталади. Учламчи ва қаррали системада ҳаракатланадиган Ю. ҳам учрайди (қ. *Қаррали юлдузлар*). Ю.нинг спектрал синфлари ва ёркинликлари орасида боғланиш бўлиб, бу *Гершпрунг — Рессел диаграммаси* деб аталади. Бу диаграммада Ю. ёркинликларига қўра маълум гуруҳларга ажратилади. Бир хил спектрал синфлар (ёки бир хил тра) даги

Юлдузлар: Массалари бир хил бўлган юлдузларнинг ўлчамлари турлича бўлиши мумкин (Куёшнинг кизил гигантга, оққарликнинг Куёшга нисбатан ўлчамлари ва х.к. кўрсатилган). Ю. ёркинликларининг турлича бўлиши уларнинг радиуслари фарқ қилишини кўрсатади.

Ю.нинг массаси фақат қўшалок Ю.дагина бевоқифа топилади. Якка Ю.нинг массаси эса уларнинг мураккаб ёркинлиги ёки бошқа хоссалари асосида чамаланади. Қўшалок Ю.дан бирининг иккинчиси атрофида айланиш даври ва улар орасидаги масофа кузатиш натижасида аниқланиб, *осмон меҳаникаси* қонунлари асосида бу Ю.нинг массаси ҳисобланади. Статистик анализдан Ю.нинг массалари ва ёркинликлари ора-

сида боғланиш мавжуд эканлиги маълум. Бу боғланиш «масса — ёркинлик» диаграммаси билан ифодаланади. Якка Ю.нинг массалари уларнинг ёркинлигига қўра шу диаграмма ёрдамида топилади. Ю.нинг ички тузилишини бевоқифа кузатишдан аниқлаб бўлмайди. Унинг массаси, радиуси ва ёркинлигига қўра Ю. ички тузилиш модели назарий яратилади. Ю.нинг т-раси сиртида бир неча минг градус, ичида бир неча ўн млн. градусгача бўлиши мумкин. Бундай трада модда фақат ионлашган атомлар ҳолатидагина бўлади. Шунинг учун Ю.нинг ички тузилиши моделини ясашда идеал газлар назариясидан кенг фойдаланилади.

Ю.нинг *Галактикада* ҳаракатланиши натижасида вақт ўтиши билан ўзаро жойлашиши (ўрни) секин-аста ўзгаради. Фазода Ю. жуда катта Ю. системаси — *галактика* ҳосил қилади. Бизнинг Галактикамиз таркибига (Куёшга тааллуқли бўлган) 100 млрд.дан ортиқ Ю. қиради. Галактикаларнинг тузилишини ўрганиш шуни кўрсатадики, бунда кўпгина Ю. *юлдузлар тўдаси*, *юлдуз асоциациялари* ва *бошқалар* ҳосил қилиб гуруҳланади. Ю. бир-бирини тўлдирувчи иккита йўналишда ўрганилади. *Юлдуз астрономиясида* Ю. бирор хусусияти билан тавсифланувчи объект сифатида қаралиб, уларнинг ҳаракати, галактика ва тўдаларда тақсимланиши, турли статик қонунлари ўрганилади. *Астрофизикада* Ю.да содир бўладиган физик жараёнлар, уларнинг тузилиши, эволюцияси, нурланиши ўрганилади.

Ю. энергиясининг асосий манбаи энгил ядролардан оғир ядролар пайдо бўладиган термоядро реакциясидир. Энергиянинг ажралоши ва узатилиши назарияси асосида Ю.нинг ички тузилиши ва табиати ҳақида фикр юритилади. Ю.да водороднинг гелийга айланиши туфайли Ю. газининг молекуляр оғирлиги ортиб, ядро сиқилади, т-ра янада кўтарилади, ядро атрофидаги газ эса кенгайди. Бу газ фазога тарқалиб кетиши натижасида Ю. оқ митти Ю. бўлиб қолади. Баъзи массив

Ю. ядроси шу даражада сиқилиши мумкинки, натижада уларнинг радиуси тахм. 10 км ча бўлиб, нейтрон Ю.га айланади. Бундай Ю., асосан, радионурланишда кузатилади ва *пульсарлар* деб аталади. Улар ўта янги юлдуз ҳосиласи маҳсулидир. Кўпчилик Ю. икки, уч ва ундан кўп сонли бўлиб, улар ўзаро динамик боғлиқ системаларни ҳосил қилади. Ўзбекистонда Ю. Ўзбекистон ФА *Астрономия институти* ва Ўзбекистон миллий ун-ти астрономлари томонидан ўрганилмоқда (яна қ. *Астрономия*).

Каромат Миртожиева.

ЮЛДУЗЛАР ТЎДАСИ — ягона *протоюлдузда* туғилган бир неча юздан бир неча юз минггача юлдузларнинг физик ва динамик боғлиқ бўлган системаси. Ю.т. шакли, ёши ва массаси бўйича тарқоқ ва шарсимон турларга бўлинади. Юлдузларнинг тарқоқ тўдалари нисбатан ёш ($=10^7 + 10^*$ йил), массалари $=10$ » Куёш массасига тенг. Улар Галактикамизнинг текислик ташкил этувчи объектларидан ҳисобланиб, унинг диск қисмида жойлашган. Шу кунгача 2000 дан ортиқ тарқоқ Ю.т. аниқланган. Аслида улар 20 мингтага яқин бўлиб, асосий қисми юлдузлараро газ ва чанг туфайли кузатилмайди. Тарқоқ тўдалар *Сомон Йўли*да спирал тармоқларда жойлашган. Бу тўдалар *Герципрунг* — *Рессел диаграммаси*нинг бош кетмакетлиги юлдузларидан ва қисман гигантлардан иборат. Юлдузларнинг шарсимон тўдалари Галактикамизнинг энг қадимги объектлари ҳисобланади. Улар массаси 10^4 — 10^6 Куёш массаси атрофида бўлиб, Галактиканинг галоси (ёруғлик халқаси) да бир оз *балж* қисмида жойлашган. Шарсимон тўдалар асосан, кизил гигант, қисқа даври цефеидалар, бош кетмакетликнинг куйи қисмига тааллуқли юлдузлардан иборат. Галактикамизда шарсимон тўдалардан 150 га яқини топилган, жами эса 200—250 та бўлиши мумкин, деб тахмин қилинади.

ЮЛДУЗЛАР ЭВОЛЮЦИЯСИ — вақт ўтган сари юлдузларнинг физик параметрлари ва кимёвий таркиблари ўзгариб бориши. Турли эволюция босқичидаги юлдузларнинг физик параметрларини таққослаб кўриш асосида ўрганилади. Гравитация (тортишиш) кучлари таъсирида юлдузлар орасидаги газ ва чангларнинг конденсатланиши оқибатида протоюлдузларнинг ҳосил бўлиши, сиқилувчан юлдузлар марказида термойдро энергия манбаи пайдо бўлиши, айрим юлдузларнинг гигант юлдузларга ёки митг юлдузга айланиши, массаси қатта юлдузларнинг гравитацион коллапси (нейтрон юлдуз ёки қора ўра ҳосил бўлиши билан юз беради) каби ҳодисалар Ю.э.нинг босқичлари ҳисобланади. Ю.э. доим юз бериб турадиган узлуксиз жараён дидир.

ЮЛДУЗЛАРАРО МУҲИТ — Галактикамизнинг юлдузлараро фазосидаги материя; унинг таркиби, асосан, водород гази, чанг, магнит майдон ва электромагнит нурланишдан иборат. Зичлиги ҳар ерда турлича, массаси Галактика тўлиқ массасининг 2—3% ини ташкил қилади. Ю.м.да турли молекуляр булутлар ва газчангдан иборат туманликлар ҳам кузатилади. Айрим Ю.м. (мас, Орион ва Омега туманликлари) да модцанинг қуюқлашиши натижасида юлдузлар туғилиш жараёни юз бермоқда. 1685 йилдаёқ *Н.Пьютон* газ булутининг кисилиши натижасида Куёш вужудга кела олишини айтган. Бу фикрни 1902 йилда инглиз астрономи *Ж.Жинс* назарий исботлаган. Ю.м.нинг мавжудлигини 1904 йилда биринчи марта немис олими *И.Гартман* кузатган. Юлдузлардан келаётган нур Ю.м.да қисман ютилади ва ундан қайтади. Нур ютилиши туфайли бир спектрал синфдаги биздан турлича масофада жойлашган юлдузларнинг спектрал таркиблари ҳар хил бўлади. Узоқдаги юлдуз яқиндагига қараганда кизилроқ бўлиб кўринади.

Кузатувларга кўра, Ю.м. асосий масса-

сининг 80% ини водород газы, тахм. 18% ини гелий газы ташкил этади. Қолгани бошқа кимёвий модцалардан иборат. Водород газы фазода икки хил ҳолатда учрайди: 1) ионлашмаган нейтрал водород Н1 соҳа. 2) ионлашган водород НН соҳа. Н1 соҳа ўзидан 21 см тўлқин узунлиқда радионурланиш тарқатади ва радиотелескоп орқали спирал тармоқлар сифатида кўринади. Ушбу газ қатлами *Сомон Йўли* бўйлаб максимал зичликка эга бўлиб, унинг ўртача қалинлиги 200 парсек. Ионлашган НН соҳа қайноқ юлдузлар агрофида учрайди. Уларнинг асосий қисми Галактикамиз марказидан 4000—7000 парсек оралиғида ҳалқасимон тарзда кузатилади. НН соҳанинг ўртача т-раси 8000 К гача этади. Ю.м. нинг чанг зарчалари аслида юлдузлар атмосферасининг энг «совук» қисмларида вужудга келиб, юлдуз шамоли таъсирида фазога тарқалади. Бу чангларнинг ўртача ўлчами 0,0001—0,001 мм оралиғида. Чанг ўзаги графит ёки силикатдан иборат бўлиб, ўзак турли молекулалардан ташкил топган муз қатлами билан ўралган. Чанг моддасининг Ю.м.даги зичлиги ундаги газ зичлигидан 0,001 марта кичик.

ЮЛДУЗЛИ ОСМОН — тунда осмон гумбазида кўринадиган ёритқичлар тўплами. Осмоннинг тунги ярмисида оддий кўз билан тахм. 2,5 мингта юлдузни (бюлдуз катталигигача) кўриш мумкин, уларнинг кўпчилиги *Сомон Йўли* ва унинг яқинида жойлашган. Телескопдан фойдаланиб кўпроқ юлдузларни кўриш мумкин.

Осмон гумбазидан зарур юлдузларни топишни осонлаштириш учун Ю.о. ни ҳар бир соҳадаги энг равшан юлдузларини тўғри чизиклар билан бирор шаклга ўхшатиб хаёлий тушунтириб, юлдуз туркумлари деб номланувчи соҳаларга тақсимлаш мумкин (қ. *Юлдузлар*). Туркумларнинг номлари қисман юнон афсоналари (мас, *Андромеда*, *Персей*, *Пегас*), қадимий халқларнинг дехқончилик, чорвачилик, овчилик (*Ҳўкизбоқар*, *Балик*,

Қуён, *Ўқёй*) номлари билан боғланган. Кейинчалик уларга техника ривожланиши билан боғлиқ номлар берилди бошланди (мас, *Секстант*, *Микроскоп*). Ҳрзир жами 88 та юлдуз туркумларининг номлари бор, уларнинг орасидаги чегаралар 1930 йилда Халқаро астрономик кенгаш томонидан тасдиқланган. Юлдуз туркумларидаги равшан юлдузлар, одатда, юнон ҳарф ва сонлари билан белгиланади. Айрим юлдуз турлари махсус белгиларга эга (мас, ўзгарувчан юлдузлар кичик лотин ҳарфлари билан белгиланади). Бир қатор юлдузлар хусусий номларига эга (Алтоир, *Арктур*, *Вега*, *Сириус*). Юлдузларнинг кўпчилиги эса ушбу юлдуз ҳақида маълумотлар берилган жадвал (каталог) номи ва ундаги тартиб сони билан белгиланади.

Ю.о.да, *юлдузлар тўдаси*, *юлдуз ассоциациялари*, *галактик туманликлар*, *галактикалар*, *кварлар*, галактикалар тўдалари ва бошқаларни; Қуёш системасига кирувчи жисмлар: *сайёралар*, *сайёраларнинг йўлдошлари*, *кичик сайёралар*, *кометалар*, *сунъий космик объектлари*; *Ер сунъий йўлдошлари* ва *космик зондларги* кузатиш мумкин. Ернинг ўз ўқи атрофида, шу билан бирга, Қуёш атрофида айланиши сабабли, осмон гумбазининг суткалик кўринма ҳаракатланиши ҳамда Қуёшнинг юлдузлараро йиллик кўринма силжиши туфайли Ю.о. кўриниши мунтазам ўзгариб туради.

ЮЛДУЗЎТ — чиннигулдошларга мансуб бир йиллик бегона ўт. Ўрта Осиёда тарқалган. Илдизи ўқиддиз, сертомир. Пояси ингичка, кўтарилиб ўсади, сершоҳ, бўйи 5—30 см. Барглари қарама-қарши жойлашган, пасткилари бандли, юқоридагилари бандсиз, тухумсимон. Гуллари оқ, майда, гулбанди узун. Меваси чўзиқ, кўп уруғли кўсакча. Апр.—октябрда гуллаб, мевалайди. Бир тупи 15—20 минг майда уруғ беради. Уруғидан ва вегетатив усулда кўпаяди. Уруғлари 5—7° да кўкариб чиқади. Эрта баҳордан кеч кузгача майса беради. Кузги

ниҳоллари кишлайди, поялари илдиз отади, улар ҳам яхши кишлаб чиқади. Бегона ўт сифатида сабзавот ва чопикталаб экинлар орасида, пахта майдонлари, канал, ариқ бўйларида, хиёбонлар, боғлар, полиз экинлари орасида, сернам ва соя ерларда ўсади.

Кураш чоралари: экинлар бир неча марта культивация, ўтоқ килинади, юлинган ўтлар даладан чиқариб ташланади, майса пайдо бўлгунича гербицидлар пуркалади.

ЮЛИЙ ДАВРИ — астрономия ва хронология ҳисобларида бирлик сифатида ишлатиладиган вақт оралиғи. Давомийлиги 7980 йилга тенг. Ю.д. 3 та циклнинг энг кичик умумий карраси: ҳафта кунларини ойнинг бир хил кунларига тўғри келтирувчи 28 йиллик куёш даври, Ой фазаларини бир хил кунларга келтирувчи 19 йиллик Метон даври ва қадимий Римда фавқулодда солиқ йиғиш (15 йиллик) даврларининг кўпайтмасидан иборат (281915=7980). Биринчи кун сифатида мил. ав. 4713 йилнинг 1 январидан бошланган. 16-аср охирида француз олими Ю. Скалигер Ю.д. кунлари бўйича ҳисоб олиб боришни таклиф қилди ва уни отаси шарафига Ю.д. деб атади. Бу давр бўйича астрономиядаги вақтни ҳисоблаш тизимида ҳар бир кун мил. ав. 4713 йилнинг 1 январидан бошлаб ўзининг тартиб рақамига эга. Бирор икки астрономик ёки тарихий ҳодиса орасидаги вақтни ҳисоблаш учун махсус жадваллар ёрдамида бу ҳодисаларнинг бошланиши ва охирига мос келган кун рақамларининг айирмаси олинади. Мас, милодий эра 1-йилнинг 1 январи 1721425 кун, 1963 йилнинг 1 январи 2438031 бўлади. Бу икки кун орасидаги ўтган вақт 716606 кунни ташкил қилади. Астрономияда ўзгарувчан юлдузларнинг максимум ва минимумлари орасида ўтган вақтни топишда Ю.д.дан фойдаланилади.

ЮЛИЙ КАЛЕНДАРИ — қ. *Календарь*.

ЮЛИЙ ЦЕЗАРЬ — қ. *Цезарь*.

ЮЛГУН, жингил — юлгундошлар оиласига мансуб дарахт ёки буталар туркуми. Жанубий Европа, Жанубий Африканинг чўл, чала чўлларида ва Осиёда (Ҳиндистонгача) 54 тури тарқалган. Россиянинг жануби, Кавказ, Қозоғистон ва Ўрта Осиёнинг дарё ва сой бўйларида, тўқай ўрмонларида, чакалакзорларда, чўл ва денгиз қирғоқларида учрайди. Ўзбекистонда Андросов Ю.и (Т. Апдго880Уи), жингил (Т. 1аха), бунге Ю.и (Т. Ўипҗе1), эгик Ю. (Т. Ш8рю1а) ва шахрик. 12 тури ўсади. Ўзбекистонда 250 минг га Ю. чангалзорлари бор. Бутасимон Ю.нинг бўйи 1—3 м, дарахтсимонлариники 6—8 м. Барглари майда тангача ёки кипиксимон, гуллари майда оқ, оч пушти, бинафша ранг, узун шингилсимон тўпгулга йиғилган. Меваси 3—5 паллали кўсакча. Ю. ёруғсевар, қурғоқчиликка, шўрхокка, захликка чидамли ўсимлик. 40—50 йилгача яшайди. 40,2° совуққа бардош беради. Ю. ёқилғи, кўчма қумларни мустаҳкамлаш учун экилади, ёғочидан токарликда ва ўймакорлик ишларида фойдаланилади, новдасидан турли буюмлар тўқилади. Пўстлоғида бўёвчи ва ошловчи моддалар бор. Ю. яхши асал берувчи ўсимлик, баъзи турлари манзарали. Тез ўсади, уруғи, илдиз бачкиси ва қаламчаларидан кўпайтирилади.

ЮЛГУНДОШЛАР — икки уруғпаллали ўсимликлар оиласи. Ўрта бўйли дарахт ёки бута, баъзан чала буталардан иборат. Барглари (кўпинча редукцияланган) навбатлашиб жойлашган, майда, одатда, бигизсимон ёки тангачасимон. Гуллари майда, икки жинсли, тўпгули шингилсимон ёки рўваксимон. Европа, Осиё, Африкада 3—4 туркуми, 120 га яқин тури тарқалган. Асосан, шўрхок ерларда, чўл ва чала чўллардаги сув ҳавзалари қирғоқларида ҳамда тоғларнинг қуруқ ён бағирларида ўсади.

ЮЛГУНСОЙ — Самарқанд вилоятининг ғарбий қисмидаги сой. Катармоя тоғларининг жан. ён бағридан, Оқмозор қишлоғидан шимолроқда, 620 м баландликдан бошланади. Соининг қишлоққача бўлган қисми Оқмозорсой деб аталади. Уз. 42 км, ҳавзасининг майд. тахминан 400 км². Денгизли қудуқларидан 1,3 км ғарброқда ерга сингиб кетади. Асосан, булоқлар ва ёмғир сувларидан тўйинади, шу боис йилнинг ёғинсиз даврида қуриб қолади.

ЮМ Дейвид (1711.7.5 Эдинбург — 1776.25.8) — инглиз файласуфи, тарихчиси, иқтисодчиси. *Агностицизмнинг* асосий принципларини таърифлаб берган. Сабабларини билиб бўлмайдиган «таассуротлар» оқими бўлган ҳиссий тажриба (билимлар манбаи) тўғрисидаги таълимотни ривожлантирган. Борлиқ билан руҳнинг муносабатини ҳал қилиб бўлмайдиган масала деб ҳисоблаган. Субстанция тушунчасини инкор этган, уни бамисоли сароб деб билган. Ғоялар ассоциацияси назариясини ишлаб чиққан. Этикада *утилитаризм* концепциясини ривожлантирган, сиёсий иқтисодда А.Смит илгари сурган қийматнинг меҳнат назариясига қўшилган. Ю. таълимоти И.Кант фалсафаси, позитивизм ва непозитивизм манбаларидан бири ҳисобланади. Асосий асарлари: «Инсон табиати тўғрисида рисола», «Табиий дин тўғрисида мулоқот», «Жоннинг абадийлиги ҳақида», «Стоик», «Скептик».

ЮМОР (лот.) — кулги билан хайрихоҳликни ўзида мужассам этган комиклик тури. Бадий адабиётга мансуб юмористик асарда ёзувчи ижтимоий ҳаётдаги, шахсий турмушдаги, хусусан, айрим кишилардаги баъзи камчиликнуқсонлардан қулиб, уни танқид қилади. Бунда ёзувчи танқид қилинаётган объектнинг йўқотилишига тарафдор эмас, унга ачинади, ундаги мавжуд камчиликнинг тузалишини истади.

Енгил танқид, ҳазил руҳи билан Ю. *саатирадан* фарқ қилади. Сатирик асарда ижтимоий ҳаёт ходисалари заҳарханда кулги орқали фош этилса, характердаги нуқсонлар ҳазилмутойиба, киноя билан танқид қилинади. Сатирада Ю. унсури бўлганидек, Ю.да ҳам сатира унсури бор. Ҳар қандай жиддий асар (роман, қисса, ҳикоя, достон, шеър ва шаҳрик.)да, халқ ижоди намуналарида ҳам Ю. бўлади. Ғарб адабиётидаги асосий намоёндалари Сервантес, Л.Стерн, Ч.Диккенс, Н.В.Гоголь, М.Твен; ўзбек адабиётида эса Муқимий, Ғ.Ғулом, А.Қаҳҳор, С.Аҳмад ва бошқалар Тасвирий санъатда Ю. воқеа, нарса, жонивор, айниқса, кишиларнинг хаттиҳаракати кулгили тасвирланган, енгил танқид этилган, умуман кўриниши, иши ҳазилмутойиба тарзида кўрсатилган тасвир (кўпинча графика асари)дир.

ЮМОРЕСКА (*юмор* сўзидан) — ҳазиломуз, кичик ҳажмли, одатда, чолғу пьеса; *скерцо*та яқин. Мусиқада Ю. номини *Р.Шуман* илк бор қўллаган (фортепиано учун Ю., 1839; фортепиано триоси учун Ю., 1842). Мазкур Ю.лар (немис ёзувчиси Жан Поль асарларида бўлгани каби) хаёлчан, лирик ва ҳазилчан лавҳалардан ташкил топган. Э.Григ, А.Дворжак, П.Чайковский, С.Прокофьев, Р.Шчедрин, Ўзбекистонда В.Сапаров (фагот ва фортепиано учун), Ҳаб. Раҳимов (пуфлама созлар оркестри учун) ва бошқалар Ю. ёзишган.

ЮМРОНҚОЗИҚЛАР — тийинсимонлар оиласига мансуб кемирувчилар уруғи. Танаси 14—40 см, думи 4—25 см. Ранги оқиш, кум рангда, кўнғир қулранг ва бошқалар тусда. Евросиё ва Шим. Америка пасттекисликлари, тоғли чўллари, қисман чўл, тундра ва тоғларда (3500 м гача) тарқалган. 20 дан кўпроқ тури бор. Шундан сарик юмронқозик Қозоғистон ва Ўрта Осиё чўлларида учрайди. Ҳамма Ю. кундузи фаол ҳаёт кечиради. Кишда уйкуга киради. Кўпчилиги колония бўлиб

яшайди. Ўсимликларнинг ер усти ва ости қисмлари билан озикланади; уруғларини йиғади. Йилига бир марта урчийди, 5—8 бола туғади. Кўпчилик Ю. донли ўсимликларнинг хавfli зараркунандаси ва қатор касаллик кўзгатувчиларнинг табиий ташиб юривчисидир. Йирик турлари териси учун овланади.

ЮМШОҚ **ТАНАЛИ**

ТОШБАҚАЛАР, юмшоқ терили тошбақалар — чучук сув тошбақалари оиласи. Танаси ва ясилашган суяк со-вути (уз. 25—90 см) юмшоқ тери билан копланган. Мугуз қалкони бўлмаслиги туфайли тери орқали нафас олишда иш-тирок этади. Тумшуғи чўзиқ юмшоқ хар-тумчага айланган. Хартуми учида бурун тешиги жойлашган. Оёқ панжалари кенг. Бармоқлари орасида сузгич парда бор. 7 уруғи ва 70 тури маълум.

Жанубий Шарқий Осиё, Африка ва Шим. Америка дарёларида таркалган. Амур дарёси хавзаларида узоқ шарқ тошбақаси учрайди. Ю.т.т. — йиртқич, серҳаракат, асосан, балиқлар ва моллю-скалар билан озикланади. 20 дан 70 гача тухум кўяди.

ЮМШОҚ ШАНКР, шанкроид, ве-нерик яра — ўткир юқумли таносил ка-салликлардан; жинсий аъзолар териси ёки шиллик қаватларида оғриб турадиган юмшоқ яралар пайдо бўлиши билан ифо-даланади, уни Ю.ш. деб аталишининг са-баби ҳам у 2t 2™ l m j e Z

ғайришуурийлик ҳақидаги таълимотни ривожлантириб, ғайришуурийлик тим-солларини умуминсоний рамзиятнинг шу жумладан, афсоналар ва туш кўришнинг манбаи деб билган. «Метаморфозалар ва либидо рамзлари» (1912), «Рухий типлар» (1921) асарларида инсон руҳи табиатини очиб берадиган ғоя ва фикрларни илгари сурди. Онг ва онгсизликка оид масалаларни талқин қилди. Ю. фикрича, психотерапиянинг мақсади ҳар бир шахсга ўзига хос хусусиятга эга бўлган индивид сифатида ёндашишдан иборат. Қийсий диншунослик, мифология, халқ оғзаки ижоди (К.Кереньи, М.Элиаде ва бошқалар)га, шунингдек эстетика ва адабий-бадий танқид (Г.Рид, Буюк Британия ва бошқалар)га таъсир кўрсатган. 1948 йил Цюрихда Ю. институти, 1958 йил Халқаро тахлилий психология жамияти ташкил қилинган.

ЮНГ, Янг Томас (1773.13.6, Сомерсет графлиги, Милвертон — 1829.10.5, Лондон) — инглиз физици, врач ва астрономи; ёруғлик тўлқин назариясини яратувчилардан бири. Лондон ва Қироллик жамияти аъзоси (1794), шу жамият котиби (1802—28). Лондон, Эдинбург ва Гёттинг унтларида ўқиган. Лондон Қироллик интипроф. (180103). Фанда, асосан, физик олим сифатида танилган. Кўз аккомодациясини таърифлаб берган (1793), тўлқинлар суперпозиция принципини тавсия этган (1800). Биринчи бўлиб ёруғлик интерференциясини тушунтирган (1801), «интерференция» атамасини киритган (1803). Юнг тажрибаси деб аталувчи тажрибани ўтказган (1802). Ультрабинафша нурлар интерференциясини кашф этган (1803). Рангли кўриш назариясини ишлаб чиққан ва рангли нурларнинг тўлқин узунлигини ўлчаган (1803) ва х.к. Силжиш деформациясини ўрганган, Юнг модули (қ. *Эластиклик модули*) деб аталадиган физик катталикни киритган (1807).

ЮНГ МОДУЛИ, бўйлама эластик

клик модули — қ. *Эластиклик модули*.

ЮНГВАЛЬДХИЛЬКЕВИЧ Эмиль Ольгерд Иосифович [1897.14(26).4, Киев — 1967.6.8, Тошкент] — опера режиссёри, педагог. Ўзбекистон халқ артисти (1939). Ўзбек операси асосчиларидан. Киев театр академиясини тугатган (1920). 1922—34 йилларда Харьков, Житомир, Одесса, Пермь опера театрларида реж. Тошкент рус опера ва балет театрида, Ўзбек давлат мусикали драма театрида (1934—40), Олмаота опера ва балет театрида (1940—43) бош реж., бадий раҳбар. 1943—67 йилларда Тошкент консерваториясида педагог, доцент (1964). 1943—64 йиллар (орадан узилишлар билан) Навоий театрининг бош реж.и. «Фарҳод ва Ширин» (В.Успенский, Г.Мушель) мусикали драмаси ва «Эр Тарғин» (Е.Брусиловский), «Буюк канал», «Бўрон» (С.Василенко, М.Ашрафий.), «Тоҳир ва Зухра» (Т.Жалилов, Б.Бровцин), «Кармен» (Ж.Бизе), «Евгений Онегин» ва «Қарға моткаси» (П.Чайковский, ўзбек тилида), «Дилором» (М.Ашрафий), «Князь Игорь» (А.Бородин) каби операларни реж. сифатида сахналаштирган.

ЮНЕСКО — Бирлашган Миллатлар ташкилотининг маориф, фан ва маданият масалалари билан шуғулланувчи ташкилоти — халқаро ҳукуматлараро ташкилот; БМТнинг ихтисослашган муассасаси. Давлатлар ўртасида маориф, фан, маданият ва коммуникациялар соҳасида ҳамкорликни ривожлантириш йўли билан тинчликка ва халқаро хавфсизликка кўмаклашиш мақсадида 1946 йил тузилган. 188 мамлакат (шу жумладан, Ўзбекистон Республикаси 1993 йил 26 октябрдан) аъзо (2004). ЮНЕСКО Уставига кўра, «... ирки, жинси тили ва динидан қатъи назар, барча халқлар учун адолатга, қонунийликка, инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларига умумий ҳурматни таъминлаш мақсадида таълим, фан ва маданиятни ривожлантириш орқали

халқлар ҳамкорлигига» кўмаклашиш ташкилотнинг устувор вазифасидир. 400 га яқин халқаро ноҳукумат ташкилотлар ва жамғармалар, халқаро ва ҳудудий бирлашмалар ЮНЕСКО билан ҳамкорлик қилади. ЮНЕСКО бюджети аъзомамлакатлар бадалларидан ташкил топади.

Ташкилот фаолиятининг асосий йўналишлари ялпи саводсизликка қарши кураш, маориф тизими ва кадрлар тайёрлашни ривожлантириш, миллий маданиятларни ўрганиш ва тарқатиш, атроф муҳитни ва маданий ёдгорликларни муҳофаза қилиш, океанография, геол., гидрология, социология, коммуникация ва бошқалар соҳаларда глобал илмий муаммоларни ҳал этишда ҳамкорлик қилишдан иборат. Ахборот ва информатика — коммуникация масалалари унинг фаолиятида катта ўрин эгаллайди. Ташкилотга аъзо мамлакатларда ЮНЕСКО ишлари бўйича Миллий комиссиялар тuzилган. ЮНЕСКО ана шу комиссияларга таяниб иш олиб боради. Ўзбекистон Республикасининг ЮНЕСКО ишлари бўйича Миллий комиссияси 1994 йил 29 дек.да ташкил этилган бўлиб, унинг таркиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланган. Бош конференция ЮНЕСКОнинг олий органи ҳисобланади. 2 йилда 1 марта унинг сессиялари ўтказилади. Сессиялар оралиғида Ижроия кенгаши (унга 58 давлат, жумладан, Ўзбекистон 1997 йил октябр да аъзо этиб сайланган) иш олиб боради. Ижроия кенгаши ҳар йили 2 марта йиғилади. Унинг 155 сессиясининг якуний йиғилиши Тошкент шаҳрида бўлиб ўтган (1998 йил 6 нояб.). Ташкилот қароргоҳи Парижда, Бош директор (Кончиро, Маццура, 1999 йилдан) бошчилик қилувчи Котибият ҳам шу ерда жойлашган. Ташкилот 50 дан ортиқ ахборотнома ва 20 дан ортиқ даврий нашрлар чикаради. Улардан энг кенг тарқалгани «ЮНЕСКО куръери» жур. (30 тилда нашр қилинади), «Келажак» (таълим соҳасидаги ҳафталик), «Музей», «Ижтимоий фанлар халқаро ойнамаси», «Таби-

ат ва ресурслар», «Муаллифлик ҳукуки бўйича ахборотнома», «Таълим бюроси халқаро ахборотномаси», «Импакт: фан ва жамият» кабилардир. ЮНЕСКО ҳар 2 йилда бир марта жаҳонда таълим, фан, маданият ва коммуникация ҳолати ҳақида маърузалар чоп этади. ЮНЕСКО «Инсониятнинг илмий ва маданий ривожланиши тарихи» (6 жилд), «Ислом маданиятининг турли жиҳатлари» (6 жилд), «Лотин Америкаси давлатлари тарихи» (7 жилд), «Қариб ҳавзаси давлатлари тарихи» (6 жилд), «Африка умумий тарихи» (8 жилд) каби фундаментал китобларни чоп этмоқда. Шунингдек, 6 жилдли «Марказий Осиё цивилизацияси тарихи» халқаро ҳамкорлик доирасида яратилмоқда, унда 1 навбатда мазкур минтақа давлатлари, жумладан, Ўзбекистон олимлари иштирок этмоқда. Китобнинг дастлабки 4 жилди 1992, 1994, 1996 ва 1998 йилларда босилиб чикди. «Ипак йўли — мулоқот йўли» жаҳон дастури ЮНЕСКОнинг Марказий Осиё цивилизациялари тарихини ўрганишга бағишланган бўлиб, у БМТнинг маданий тараққиёт бўйича бутун дунё ўн йиллиги (1989—99 йиллар) тадбири доирасида ўтказилди. ЮНЕСКОнинг саъйҳаракати билан бутун инсоният мулкани ташкил этувчи буюк маданий ва табиий ёдгорликлар *Жаҳон мероси* рўйхатига олинди.

ЮНЕСКО Ўзбекистоннинг Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини амалга оширишига бевосита ёрдам кўрсатиш мақсадида бир қатор олий ўқув юрталарида ЮНЕСКО кафедралари, шунингдек, ЮНЕСКО мактаблари ташкил этган. ЮНЕСКО доирасида Абу Райҳон Беруний (1973), Абу Али ибн Сино (1980) таваллудининг минг йиллик, Мирзо Улуғбекнинг 600 йиллик (1994), Амир Темурнинг 660 йиллик (1996) тантаналари нишонланди. ЮНЕСКОнинг Париждаги бош қароргоҳида Амир Темур ҳафталиги ўтказилиб, «Темурийлар даврида фан, маданият ва маорифнинг гуллаб-яшнаши» мавзуида илмий конференция ва кўрғазма ташкил

этилди. Бу тадбирда Ўзбекистон Президенти И.Каримов, Франция Президенти Ж.Ширак иштирок этди (1996 йил 20—26 апр.). Тошкент шахрининг 2000 йиллиги (1980), Хива (1997), Бухоро (1997), Термиз (2002) шахрларининг 2500 йиллиги, Шахрисабз шахрининг 2700 йиллиги (2002), Аҳмад алФарғонийнинг 1200 йиллиги, Имом Бухорийнинг 1225 й.лиги (1998), «Алпомиш» халқ достони яратилганлигининг 1000 йиллиги (1999), Авесто китоби яратилганлигининг 2700 йиллиги (2001) нишонланди. ЮНЕСКО раҳнамолигида Самарқанд шахрида «Шарқ тароналари» халқаро мусика фестивали, Бойсун туманида фольклор фестивали ўтказиб келинмоқда.

Ўзбекистон Президенти И.Каримов инсоний идеалларни эъзозлагани, маданий қадриятларни тиклаш ва сақлашдаги, илмий меросни ўрганишдаги хизматлари учун ЮНЕСКОнинг Абу Али ибн Сино номидаги олтин медали билан мукофотланган (1998).

Ад.: Саидов А.Х., Халқаро ҳуқуқ, Т., 2001; Хақимов Р., Ўзбекистон ва Бирлашган Миллатлар Ташкилоти, Т., 2001; Мўминов Абдулхай, Ўзбекистон ва ЮНЕСКОнинг халқаро-ҳуқуқий муносабатлари, Т., 2003.

ЮНИСЕФ — қ. *Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Болалар жамғармаси.*

ЮНОН ЁЗУВИ, грек ёзуви финикий ёзувидан келиб чиққан алифболи (харф—товушли) ёзув; тахм. мил. ав. 9—8-асрларда пайдо бўлган. Энг қадимий ёдгорликлари мил. ав. 8—7-асрларга мансуб. Тури ва ҳарфлар тўплами жиҳатидан қадимий фригий алифболи ёзувига (мил. ав. 8—7-асрлар) яқинроқ туради. Ю.ё.да, финикий консонант (ундошли) алифбосидан фаркли равишда, ундошларни ифодаловчи ҳарфлардан ташқари унлиларни ифодаловчи ҳарфлар ҳам пайдо бўлади. Бу ёзув тараққиётидаги янги босқич сифатида катта умуммаданий аҳамиятга эга

бўлди.

Алифболи ёзув пайдо бўлгунгача греклар чизикли бўғин ёзувидан фойдаланганлар (қ. *Чизикли ёзув*). Алифболи Ю.ё. 2 тармоққа бўлинган: ғарбий ва шарқий. Ғарбий Ю.ё., ўз навбатида, айрим белгиларнинг ёзилишидаги хусусиятлари билан ажралиб турувчи бир қанча маҳаллий кўринишларга эга бўлади. Шарқий Ю.ё. классик Ю.ё. ва византий ёзуви тарзида ривожланди, қибтий (копт), гот, славян-кирилл, шуинингдек, арман, қисман грузин ёзувларига асос бўлди. Ғарбий Ю.ё. асосида эса этруск, латин ва қадимий герман руник ёзувлари пайдо бўлди.

Классик умумюнон алифбоси (мил. ав. 4-асрдан) 27 ҳарфдан иборат бўлиб, шу асосдаги матнлар чапдан ўнгга қараб ёзилган. «Стигма», «коппа», «сампи» белгилари фақат сонларни ифодалаш учун қўлланган, кейинчалик алифбо қаторидан чиқарилган. Янги юнон (грек) алифбоси 24 ҳарфдан иборат.

Ю.ё.нинг бир неча турлари, кўринишлари бўлган: тош, металл, сопол каби қаттиқ жисملарга битилган м о нументал ёзув (қатъий квадрат шаклли, киррадор ёзув; мил.ав. 8-асрдан), унциал ёзув (думалокроқ шаклли, нлмоксимон ёзув; мил.ав. 4-асрдан папирусда, мил. 2-асрдан пергаментда), курсив ёзув (тез ёзиладиган, кўлёзма шаклидаги ёзув, мил. 3-асрдан). 13-асрдан кичик минускул (кичик ҳарфлардан иборат ёзув) барқарорлашиб, дастлабки юнон босма шрифти (15-аср) учун асос, андоза бўлади. Ҳоз. юнон босмача ҳарфлари 17-асрда яратилган.

Ад.: Фридрих И ., История письма, пер. с нем., М., 1979.

ЮНОН ТИЛИ — грек тили тарихидаги дастлабки босқичда — мил. ав. 14—12-асрлардан мил. 1—4-асрларгача амалда бўлган (ҳоз. ўлик) тил; грекларнинг қадимий тили (яна қ. *Грек тили*). Ҳиндевропа тиллари оиласида қадимий македон тили билан биргаликда алоҳида юнон (грек) гуруҳини

ташқил этади. Ю.т. тараққиёти тарихи қуйидаги босқичларни қамраб олади: 1) энг қадимий (архаик) давр (мил. ав. 14—12-асрлар — 8-аср); 2) классик давр (мил. ав. 8—7-асрлардан 4-асргача); 3) эллинистик давр (умумюнон тилининг шаклланиш даври — мил. ав. 4—1-асрлар); 4) сўнгги юнон даври (мил. 1—4-асрлар). Ю.т.да қуйидаги лаҳжа гуруҳлари фарқланади: ионийаттик (ионияаттика), аркадкипр, эолий ва дорий. Классик даврнинг бой адабиёти ионий лаҳжасида — Гесиод, Геродот; аттика лаҳжасида — Эсхил, Софокл, Еврипид (трагедия), Аристофан (комедия), Платон ва Аристотель (фалсафа), Фукидид ва Ксенофонт (тарих), Демосфен (нотиклик, стилистика); эолий лаҳжасида — Алкей, Сапфо (лирик шеърлар, кўшиқлар) ва бошқалар томонидан яратилган. Гомер достонларининг тилида (мил. ав. 8-аср) бир неча лаҳжаларнинг унсурулари кузатилади. Мил. ав. 5-аср охирида аттика лаҳжаси Юнонистоннинг адабий тилига айланади. Эллинистик даврда аттик ва ионий лаҳжалар асосида 2 хил: адабий ва сўзлашув кўринишларига эга бўлган умумюнон тили шаклланади. Кейинги даврда адабий тил билан сўзлашув тили ўртасидаги фарқлар кучайиб, улар мустақил ҳолда ривожлана бошлайди.

Ю.т. лексикаси жуда бой бўлиб, унинг таркибида соф юнонча қатламдан ташқари сом тиллари, форс ва лотин тилларидан кириб келган сўзлардан иборат ўзлашма қатлам ҳам бор. Ю.т. лексикаси, лотин тили лексикаси билан бирга, ҳоз. илмий ва илмийтехникавий терминологиянинг манбаи бўлиб қолди.

Ад.: Соболевский С.Н., Древнегреческий язык, М., 1948; Тронский Н.М., Вопрос язмкового развития в античном обществе, Л., 1973; Гринбаум Н.С., Ранние формы литературного языка (древнегреческий), М., 1984.

ЮНОНА (лот. — қадимги римликлар маъбудаси номидан) — кичик сайёра (астероид). 1804 йилда немис астрономи

К.Гардинг кашф этган. Қуёш системасидаги учинчи кичик сайёра. Диаметри 225 км. Ю.нинг Қуёшдан ўртача узоқлиги 2,668 *астрономик бирлик*, Қуёш атрофини 4,36 йилда тўлиқ бир марта айланиб чиқади. Орбитасининг эклиптикага оғмаллиги 13°0. Эксцентритети 0,258, *кўринма юлдуз катталиги* 7,0 дан 10,0 гача ўзгариб туради. Равшанлигининг ўзгаришига қараб, унинг ўз ўқи атрофида айланиши тахмин қилинади. Ҳамма кичик сайёралар каби Ю.да ҳам атмосфера йўқ.

ЮНОНА — рим мифологиясида никоҳ маъбудаси, хотин-қизлар ва оналик ҳомийси. *Юпитернинг* хотини, Ю. шарафига Римда 1 март куни аёллар оилавий матроналия байрамини нишонлаганлар. Ю. юнон мифологиясидаги *Гера билан* тенглаштирилган.

ЮНОН-БАКТРИЯ ПОДШОЛИГИ — Қадимий қулдорлик давлати (мил. ав. 256— 248 йлар ораси — мил. ав. 140—135 йлар). Асосчиси *салавкий-лартлтт* Бактриядаги сатрапи *Диодот* ҳисобланади. Мил. ав. 250 йилда у ўзини Бактриянинг мустақил ҳукмдори деб эълон қилади. Давлат ҳудудига ҳоз. Жанубий Тожикистон, Жанубий Ўзбекистон ва Афғонистон кирган. Ю.Б.п. кучайган пайтларда унга Покистон, Шим. Ғарбий Ҳиндистон ҳамда Суғдиёна ҳам бўйсунган. Пойтахти Бактра (ўрта асрлардаги Балх) шаҳри бўлиб, унинг харобалари Шим. Афғонистонда, Мозори Шариф шаҳри яқинида жойлашган. Давлат бир қанча сатрапликлар (вилоятлар) га бўлиниб бошқарилган. Ёзма манбалар ва археологик тадқиқотлар натижалари иктисодий ҳаёт, бадий хунармандчилик, хайкалтарошлик, маданият, шаҳарсозлик юнон анъаналари асосида юксак ривожланганлигидан далолат беради. ЮнонБактрия даврига мансуб энг машхур ёдгорлик Шим. Афғонистондаги Ойхонум ва Жанубий Тожикистондаги Тахти Сангин ёдгорликлари ҳисобланади.

Амударёнинг ўнг қирғоғида, Вахш ва Панж дарёлари қуйилишида жойлашган Тахти Сангиндаги ибодатхона тузилиши ва топилмалари эллинизм дунёсига хос диний эътиқодлар кенг тарқалганлигини кўрсатиб турибди.

Ю.Б.п. Ҳиндистон ва Ўрта Осиё хуудларини ўзаро боғловчи ҳамда Хитойдан Бадахшон орқали Форс кўрфазига олиб чиқувчи савдо йўллари нозорат қилиб, халқаро иқтисодий савдо алоқаларида фаол иштирок этган. Археологик тадқиқотлар натижасида топилган кўплаб тангалар товарпул муносабатлари ривожланганлигини кўрсатади. Тангалар юнон стандартлари асосида кумуш ва жездан куйилган. Тангаларда (тетрадрахма, драхма, оболь ва бошқалар) ҳукмдорлар қиёфаси юксак дид ва аниқлик билан тасвирланган. Диодот (мил. ав. 250—230), Евтидем (мил. ав. 230—200), Деметрий (мил. ав. 200/185), Евкрадит (мил. ав. 185/171), Гелиокл (мил. ав. 171—155) ва бошқалар ҳукмдорлари маълум. Битта ном билан давлатни бошқарган ҳукмдорлар (мас, Диодот III, Евкрадит I—II) ҳам бўлган. Мил. ав. 3-аср охири—2-асрнинг 1-ярми давлатнинг энг ривожланган даври ҳисобланади. Мил. ав. 2-аср ўрталаридан бошлаб ички низолар кучайиб, инқироз даври бошланади. Мамлакат алоҳида вилоятларга бўлиниб, маҳаллий ҳокимлар (Антимах, Менандр, Апполодот ва бошқалар) ўз номидан тангалар зарб қилишган.

Ю.Б.п. мил. ав. 140—135 йилларда сак ва юечжи қабилалари томонидан бутунлай тугатилган.

Юнон манбаларига кўра, Ю.Б.п. асийлар, пасианлар, сакаравллар ва тохарлар тазйиқи остида барҳам топган.

Ад.: Ртвеладзе Э. В., Великий шелковый путь, Т., 1999; Ўзбекистон тарихи, Т., 2003; Сагдуллаев А.С., Қадимги Ўрта Осиё тарихи, Т., 2004.

Ўқтам Мавлонов.

ЮНОНИСТОН, Қадимги Греция, Эллада — Болкон я.о.нинг жан., Эгей

денгизидеги ороллар, Фракия соҳиллари, Кичик Осиёнинг ғарбидеги денгиз соҳилида жойлашган қадимий юнон давлатлари хуудининг умумий номи.

Тарихи. Археологик маълумотларга кўра, Ю. хуудиде одамлар *палеолит* давридан яшаб келмоқда. Халкидика я.одан неандерталь одамининг бош суяги чиққан. *Неолит* даврида Ю. аҳолиси деҳқончилик, чорвачилик билан шуғулланиб, ўтрок ҳаёт кечирган. Ю.нинг *жез даври* маданияти шартли равишда Критмикен маданияти ёки *Эгей маданияти* деб аталган. Мил. ав. 3-миг йилликда Ю. этник таркиби рангбаранг (пеласглар, лелеглар ва бошқалар) бўлган; уларни протоюнон қабилалари — ахейлар, ионияликлар сиқиб чиқариб ўз таркибларига сингдириб юборганлар. Мил. ав. тахм. 20—17-асрларда Крит о.да ахейларнинг илк давлатлари (Кнос, Фест, АгиаТриада, Микена, Тиринф, Пилос ва бошқалар) барпо этилган. Мил. ав. тахм. 1260 йил Микена, Тиринф, ва бошқалар давлатлар Трояни босиб олиб, уни вайрон этишган (қ. *Троя уруши*). Дорий қабилаларининг кириб келиши (мил. ав. тахм. 1200 йил) оқибатида давлатлар парчаланиб, уруғчилик муносабатлари жонланган. Мил. ав. 9-асрга келиб Шим. Ю.да — золийлар, Ўрта Ю. ва Пелопоннесда — дорийлар, Аттика ва оролларда — ионияликлар истиқомат қилган: 8—6-асрларда юнонлар Ўрта денгиз, Мармар ва Қора денгиз соҳилларини колонизация қилганлар. Бу даврда Ю.да полислар (шахар давлатлар) шаклланган. Деҳқонлар ва хунармандларнинг уруғ зодагонлари билан кураши натижасига қараб полисдаги давлат ҳокимияти ё демократик (Афинада) ё худ олигархик (Спарта, Крит о.да) тарзда бўлган. Иқтисодий жихатдан тараққий этган полисларда (Коринф, Афина ва бошқалар) кулчилик кенг тарқалган; Спарта, Аргос ва бошқаларда уруғчилик тузуми қолдиқлари сақланиб қолган. Мил. ав. 6-асрда полислар Спарта бошчилигида Пелопоннес иттифоқига ва Фива

рахбарлиги остида Беотия иттифоқига бирлашганлар. 5—4-асрлар полисларнинг энг равнак топган даври саналади. У *юнонфорс урушларида* (500—449) юнонларнинг ғалабаси натижасида Афинанинг юксалиши ва Делос иттифоқининг (Афина бошчилигида) барпо этилиши билан боғлиқ бўлган.

Перикл хукмронлиги даври (443—429) Афина кучкудратининг энг кучайган, сиёсий тузумнинг энг демократлашган ва маданиятнинг равнак топган даври ҳисобланади. Афина Ю.нинг асосий иктисодий ва маданий марказига айланади, у денгизда хукмронликни ўз қўлига олган. Афина билан Спарта ўртасида Ю.да гегемон бўлиш, савдо йўлларига эгалик қилиш учун кураш *Пелопоннес* уруши (431—404)га олиб келган, у Афинанинг мағлубияти билан тугаган. Спартанинг юнон давлатлари ички ишларига аралашуви мил. ав. 395—387й.лардаги Коринф урушини келтириб чиқарган. 4-асрда Фива вақтинчалик юксалган. Левктра жангида (мил. ав. 371 йил) фиваликлар Спарта қўшинини тормор келтиришган. 4-аср ўртасида Ю.нинг шим.да *Македония* юксалган. Унинг подшоҳи *Филипп II* Херонея жангида (338) юнон шаҳарлари коалицияси устидан ғалаба қозониб Ю.ни тобе этган. *Александр* (Искандар) салтанати парчалангач, *эллинизм* даврида (3—2-асрлар) Ю.да хукмрон бўлиш учун курашаётган ҳарбийлашган типдаги давлатлар ва иттифоқлар кўп бўлган (Македония, Ахей иттифоқи, Этолия иттифоқи). Мил. ав. 197 йил Киноскефал жангида Рим қўшинлари Македония устидан ғалаба қозонгач, Рим Ю.даги олигархияни қувватлаб, мамлакатнинг ички ишларига аралаша бошлайди. Мил. ав. 148 йил Македония, Иллирия ва *Эпир* Рим провинциясига айлантирилганлар. 146 йилдан (Ахей иттифоқи римликлар томонидан тормор этилгандан сўнг) Ю.Римга тобе бўлган (мил. ав. 27 йилдан унинг ҳудудида Римнинг Ахайя провинцияси барпо этилган), фақат номига Афинагина эркин шаҳар деб ҳисобланган.

Мил. 4-асрдан *Ю.Византиянинг* асосий таркибий қисмини ташкил этган.

Фалсафаси. Антик фалсафа фалсафа тарихида муҳим ўрин тутди. У аввало, фалсафа тушунчасининг фанга кириб келишига сабабчи бўлди, ҳоз. кунгача бўлган барча фалсафага хал қилувчи таъсир кўрсатди. Юз йил давом этган тайёргарлик давридан сўнг юнон фалсафасининг мумтоз даври бошланди. Унинг гуллаб яшнаши мил. ав. 7—6-асрларга тўғри келди, таъсири эса минг йил мобайнида сезилиб турди. Византия ва ислом мамлакатларида юнон фалсафасининг хукмрон таъсири кейинги минг йилликда сақланиб қолди; кейинчалик, Ренессанс ва гуманизм давларида, Европада юнон фалсафасининг уйғониши юз берди, бу эса Ренессанс даври платонизми ва аристотелизмдан бошлаб Европа фалсафий тафаккурининг бутун тараккиётигача бўлган даврдаги ижодий янгиланишларга олиб келди.

Юнон фалсафаси мил. ав. 6—5-асрларда бутун Ю.даги юнон полислари фалсафасининг давомчиси бўлган мумтоз юнон эллинистик фалсафаси (мил. ав. 4-аср) ва эллинистикРим фалсафасига, яъни мил. ав. 3-асрдан мил. 6-асргача давом этган Рим империясига таркаган эллинистик фалсафага бўлинади. Эллинистик фалсафа Сократгача бўлган фалсафа (мил.ав. 6—5-асрлар) ва мумтоз (классик) фалсафага (Сократ, *Платон*, *Аристотель* — мил. ав. 4-аср) ажралади. Сократгача фалсафа, ўз навбатида, космологик (гилозоистик) фалсафага (мил. ав. 6—5-асрлар) ва антропологик фалсафага (мил. ав. 5—4-асрлар) бўлинади.

Юнон фалсафаси илкосмологик—Сократгача фалсафа даври, руҳонийлар билан бирга сиёсий йўналишдаги мутафаккирлар ва етти донишманд томонидан тайёрланган олимлар даври билан бошланади. Улардан бири милетлик *Фалес* бўлиб, Аристотель уни биринчи файласуф деб ҳисоблаган; у биринчи космолог, торроқ маънода иония натурфалсафаси мактабининг вакили, бу мактабга

Анаксимандр, Анаксимен, Ферекид, Диоген ва бошқалар ҳам мансуб эди. Ундан сўнг Элея мактаби вужудга келиб борлиқ фалсафаси билан шуғулланди (мил. ав. 580—430), бу мактабга Ксенофан, Парменид, Элеялик Зенон, Мелисс мансуб эдилар; айни вақтда бу мактаб билан бирга *Пифагор* мактаби ҳам мавжуд эди. Бу мактаб вакиллари уйғунлик, ўлчов, сон масалалари бўйича тадқиқот олиб бордилар. Бу мактабга Филлолай (мил. ав. 5-аср охири) кротонлик Алкмеон (тахм. мил. ав. 520), мусика назариётчиси, файласуф ва математик Архит Тарентский (тахм. мил. ав. 400—365) ва унинг тарафдори хайкалтарош Катта Поликет (мил. ав. 5-аср охири), *Гераклит*, кейин *Эмпедокл* ва *Анаксагор* мансуб эди. Ҳамма нарсани қамраб олувчи қомусий тафаккур эгаси *Демокрит*, унинг машхур ўтмишдоши *Левкипп* ҳамда Демокрит мактаби вакиллари Сократгача космологиянинг охирида турадилар. Шу билан бирга сўнгги даврда антропологик софистикада ривожланиш юз берди (тахм. мил. ав. 475—375), унинг вакиллари, асосан, Протагор, Горгий, Гипсий, Продик бўлган. Юнон фалсафасининг энг машхур 3 вакили — Сократ, Платон, Аристотель туфайли Афина тахм. 1000 йил юнон фалсафасининг маркази бўлди.

Тарихда биринчи марта Сократ томонидан инсонни фалсафий англаш масаласи кўйилди. Платон фалсафани тугалланган дунёқараш — сиёсий ва мантиқийэтник система сифатида яратди; Аристотель эса фалсафага ҳақиқий мавжудликни тадқиқийназарий ўрганувчи фан сифатида қаради. Бу 3 машхур юнон мутафаккирининг ҳар бири ўша вақтдан буён ўзича алоҳида ва турли шаклларда 2 минг йилдан буён жаҳон фалсафасининг ривожланишига таъсир кўрсатиб келади. Юнон фалсафасининг эллинистикрим даври бир-бири билан параллел равишда мавжуд бўлган муҳим фалсафий мактабларнинг пайдо бўлиши билан бошланади (мил. ав. 4-аср); фақат неоплатонизм кейинроқ — 500 йилдан сўнг

вужудга келди. Сократ таъсирида бутун бир мактаблар гуруҳи ташкил топади: сократчилар (асосий вакили Ксенофонт), мегар мактаби (унга Эвбулид ва имкониёт тушунчасининг биринчи назариётчиси Диодор Кронос (мил. ав. 307 йилв.э.) мансуб бўлган), циниклар (Антисфен, Диоген), бирмунча кейинроқ жамиятни диний қайта ўзгартирувчи прузалик Дион Хризост; пировардида кирена мактаби (Аристипп ва Эвгемер). Бу мактаблар унчалик узок яшамади. Платон тарафдорлари Платон академияси номи остидаги фалсафий мактабга бирлашдилар (қад. Академия — мил.ав. 348—270, ўрта Академия — мил.ав. 315—215, янги Академия — мил.ав. 160 — мил. 529; ўрта Академиянинг вакиллари — Аркесилая ва Карнеад; янги Академиянинг вакиллари — Цицерон ва Марк Теренций Варрон (мил. ав. 116 — мил. ав. 28); Академиядан кейин («янги»сидан фарқ қилган ҳолда) платонизм вужудга келди. Унга бошқа файласуфлар билан бирга *Плутарх* (тахм. 45—120) ва Фрасилл (Платон шарҳловчиси) кирган.

Аристотель тарафдорларининг катта қисми аниқ фанлар билан шуғулланган, перипатетик деб ном олган машхур олимлар бўлган; қадимий перипатетиклар билан бирга машхур ботаник Теофраст, мусика назариётчиси Аристоксен (тахм. мил. ав. 350), тарихчи ва сиёсатчи мессиналик Дикеарх; кейинги перипатетиклар орасида физик Стратон, географ ва астроном самослик Аристарх (Стратоннинг шогирди, тахм. мил. ав. 250) ва Клавдий Птолемей (тахм. мил. 150), врач Гален, Аристотелнинг шарҳловчиси Родослик Андроник (тахм. мил.ав. 70) бўлган.

Эпикур асос солган мактаб кенг ёйилди, бу мактабга бошқалар билан бирга Лукреций ҳам мансуб эди. Скептик мактабнинг вакиллари (унга Академия вакиллари билан кўплари кирган эди) Пиррон ва кейинчалик врач Секст Эмпирик эди. Стоя мактаби жуда муҳим фалсафийдиний ҳаракатга айланди, неоплатонизм

ва христианликнинг пайдо бўлишига қадар мавжуд бўлди. Китионлик Зенон асос солган бу мактабни қадимий Стояда Хризипп адабий жиҳатдан пишитди; ўрта Стояда бошқалар билан бирга Панэций Родослик ва Посидоний бор эди; бу мактабга тарихчи Полибий ҳам яқин турган. Кейинги Стоя даврида, асосан, 3 Рим файласуфи — Сенека, Эпиктет ва Марк Аврелий асосий роль ўйнади.

Неоплатонизмда, унинг асосчиси Плотин фикрича, Рим, Афина, Александрия, Сирос, христиан фалсафий мактаблари бир-биридан фарқ қилади. Плотин билан бирга Порфирий, Прокл, аёлфайласуф Гипатия, Ямвлих, император Юлиан Апостат (332—363), энциклопедист Марциан Капелла (5-асрнинг 1-ярми), Боэций машҳур неоплатончи бўлишган. Эллинизм даврида ғарб ва шарқ дини ҳамда фалсафасини ўзида бирлаштирган гностика ривожланди. Бобил гностикасидан монийлик ва унинг ёруғлик ҳамда зулмат олами ҳақидаги таълимоти пайдо бўлди. Милоннинг биринчи юз йиллиги фалсафаси учун Филоннинг Библияни мажозий, платончастиқча талқини жиддий таъсир кўрсатди. У Александрия мактабига асос солди, унинг анъаналарини александриялик Климент ва Ориген давом эттирди, бу эса ғарб фалсафасига кўпроқ таъсир кўрсатган христиан фалсафасининг бошланғич ҳолати эди. Юнон фалсафасининг турли хил кўринишлари ислом фалсафасида мавжуд, унинг таъсирини хинд фалсафасида ҳам пайқаш мумкин.

Адабиёти. Юда ёзма бадий ижоднинг илк намуналари тахм. 2700—2800 йиллар муқаддам пайдо бўла бошлаган. Бу адабиёт мил. ав. 3-асрда Рим маданиятининг барпо этилишида, таркиб топишида ҳам муҳим аҳамият касб этган. «Илиада» ҳамда «Одиссея» дostonлари юнон ёзма адабиётининг бизга қадар етиб келган энг қадимий намуналаридир. Бу каби юксак бадий асарлар узоқ муддатли адабий ҳаракатнинг давоми, унинг етук маҳсули сифатида майдонга

келган. «Одиссея» дostonида Демодок каби ажойиб бахшилар — рапсодлар ботирлик ҳақида дostonлар айтиб, давра аҳлларини ром қилган. Платон, *Геродот* каби алломалар ва шу замоннинг баъзи ёзувчилари *Гомердан* илгари Орфей деган шоир яшаб ўтганлигини хабар қиладилар. Бироқ бу шоирнинг гўзал наволари ҳақида афсонавий ривоятлардан бошқа тарих саҳифаларида биронта ҳам мисра сақланиб қолмаган.

Юнон халқи ўртасида кенг тарқалган ривоятларда Орфейдан ташқари яна бир қанча шоирлар: Музе, Эвмолп, Тамир, Олен ва бошқалар тилга олинади.

Барча халқларнинг тарихида бўлгани каби юнон адабиёти ҳам халқ оғзаки ижоди заминида вужудга келган. Тарих саҳифаларида юнон фольклоридан жуда кам намуналар сақланиб келган бўлсада, шуларга асосан ибтидоий қабилчилик даврларида юнон халқининг анъанаси бой ва рангбаранг оғзаки адабиёти — эртаклари, мақоллари, маталлари, топишмоқлари, қўшиқлари бўлганлигини аниқлаш мумкин. Ибтидоий жамиятдаги мавжуд оғзаки адабиёт шу жамият кишиларининг табиат ҳақидаги тушунчаларини ифода этган.

Юнон мифологияси узоқ тарихга эга. Шу узоқ муддат давомида ижтимоий онгнинг ўсиши билан мифлар ҳам ўзгарган, янги маъномазмун касб этган. Юнон кишиси ибтидоий қабилчилик даврида теваарак атрофдаги табиий ҳодисаларнинг ҳаммасини жонли ҳис қилиб, уларга сиғинишган, улардан мадад тилашган, ёвуз кучларни мойил қилиш учун қурбонликлар қилинган. Табиат ҳодисалари қаршида ибтидоий инсоннинг бутун ҳаёти кўркув ва таҳликада ўтган. Кейинчалик қабилчилик тузумининг емирилиши ва ҳарбий аристократ табақаларнинг кучайиши натижа-сида куйи табақа вакилларининг аҳволи янада оғирлашган, бойларнинг зулми кучайган. Бу ҳолат инсонларнинг диний эътиқодларига ҳам ўз таъсирини ўтказган. қадимий инсон тасавурида

фалак хукмронлари — одам қиёфасидаги Олимп маъбудалари пайдо бўлган. *Зевс* — момақалдироқ ҳамда булутлар хукмдори, маъбудлар маъбуди; *Посейдон* — денгиз хукмрони; Аид охират хоқони, Зевснинг рафиқаси *Гера* — осмон маъбудаси, маъбудалар маликаси ва х.к.

Маъбудларни одам қиёфасида тасаввур этиш, ўз навбатида, мифологияни ҳақиқий ҳаётга яқинлаштирган ва унинг образлари чинакам ҳаётийлик бағишлаган. «Илиада» дostonида муаллифнинг бутун диққати асарнинг бош қахрамони Ахиллнинг ғазабига қаратилган бўлиб, қолган воқеалар фақат 50 кун ичига сиғдирилган. Тингловчи ва китобхон тўла таассуротга эга бўлиши учун асар давомида муаллиф йўлийўлакай чекинишлар ясаб, турлитуман ҳодисалар билан асосий воқеани тўлдириб борган. Худди шу уйғунлик, мухтасарлик «Одиссея» дostonида ҳам бор. Жафокаш Одиссейнинг ўз ватанига қайтиши, ҳар сафар мобайнида унинг бошидан кечган мушкулотлар, учраган ажойибот, ғаройиботлар — асарнинг асосий мавзусидир.

Қахрамонларнинг қиёфасини уларнинг табиати, хаттиҳаракатини кўрсатиш бобида — реалистик тавсифи ниҳоятда сезиларли. Дostonларда ҳаётнинг турли поғоналарида турувчи илоҳий кучлар, одам болалари: Олимп тоғининг маъбуд ва маъбудалари, девлар, паризодлар афсонавий махлуқлар, подшоҳлар, пахлавонлар, оддий жангчилар, маликалар, канизаклар, қул ва чўрилар, гўдаклар ва х.к. кўз ўнгида гавдаланади. Юнон халқи асрлар давомида ботирлик ҳақидаги ўз туйғу ва орзуларини ана шундай қахрамон номи билан боғлаб келган.

Юнон халқининг ботирлик, ғайрат ва жасорат тушунчаларини ёзувчи Ахилл образида талкин этган бўлса, шу халқнинг ҳаёт бобида орттирган донишмандлиги, ақл ва заковатини Одиссей образи орқали кўрсатган. Бошқа қахрамонлардан ташқари (ҳар иккала) дostonда иккинчи даражали шахслар бор: Агамемнон — такаббур, Менелай

— ботир, Диомед — серғайрат, Нестор — нуруний, Барис — худбин, олифта, Гектор — ориятли ва х.к.

Европа халқлари ўз тараққиётлари давомида катта иштиёқ билан неча бора юнонлар ҳамда римликлар яратган санъат ва адабиётга мурожаат этиб, улар асосида қалбларини безовта қилган туйғу ва ғояларни ҳал этишга уринганлар. Уйғониш даврининг буюк алломалари кўлида антик (қадим) дунёнинг илмуфани, санъат ва адабиёти, фалсафий таълимотлари энг кучли қуроли бўлиб хизмат қилган. «Уйғониш» сўзининг дастлабки маъноси ҳам қадимги маданиятни қайта тиклаш, янгидан оёққа турғизиш демакдир.

17-аср Европа классицизм адабий оқими ҳам 100—150 йил давомида антик дунё бадий ижодига таклид шиори остида ривожланди, бу давр мобайнида қарийб бутун Европа саҳнаси, асосан, Юнон ва Рим трагедиялари мавзулари билан яшади. Эллин маданияти Ўрта Осиё маданиятининг равнақ топишига самарали таъсир этган. *Салавкилар* ва *ЮнонБақтрия подиолиги* хукмдорлари даврида Ўрта Осиё, Эрон ва бошқалар ўлкалар аҳолисининг фаол иштирокида шарқий эллинизм маданияти вужудга келди, у юнон маданиятини ҳам бойитди (яна қ. *Эллинизм*).

Меъморлиги ва тасвирий санъати. Юнон меъморлари ва тасвирий санъат намояндалари кўп асрлар оша турли халқлар учун гўзаллик, уйғунлик, юксак дид намунасини ўтаган санъат ёдгорликларини яратган. Асарлар асосан содда афсонавий мавзуларга асосланган бўлсада, борлик ва инсон мувозанатини ҳис этиб, табиий муҳит, инсон танасининг табиий гўзаллиги ва уйғунлигини англаб акс эттирди. Бу нисбатлар меъморликда ҳам аниқ ифодасини топган. Юнон бадий ёдгорликлари Болқон я.о. дагина эмас, шунингдек, Кичик Осиё, Жанубий Апеннин я.о., Ўрта денгиз ороллари ҳамда Шим. Қора денгиз соҳилларида ҳам сақланган.

Ю. санъати *Микен* маданияти негизида пайдо бўлган; микенлар билан мил. ав. 2—1-минг йиллик санъатининг ўзаро боғлиқлиги кулоллик ва меъморлик бўяма нақшларида кўзга аниқ ташланади. Юнон санъати тараққиёти (мил. ав. 11—1-асрлар) тарихан гомер, архаика, классика, эллин каби бир неча даврларга ажратилади.

Гомер даври (мил. ав. 11—8-асрлар) да бўяма нақшли кулоллик тараққий этган, *геометрик услуб* мил.ав. 7-асргача хукм сурган, энг тараққий этган даври (8-аср)да %абр ёдгорликлари вазифасини ўтаган рўзгорга мўлжалланган дипилон кўза ва идишлар безаги, нақш ва инсон шаклининг аниқ ритми, чизиклар ифодалилиги билан ажралиб туради. Геометрик услубда терракота хайкаллар ва идишларга хайкалтарошлик безаклари (қопқок, шаклдор дасталар) ҳам яратилди. Меъморлик ҳақида маълумотлар деярли йўқ, баъзи бино қолдиқлари, ибодатхоналарнинг терракота модели ва адабий ёзма манбаларда айрим маълумотлар учрайди.

Архаика (мил.ав. 7—6-асрлар) даврида *полислар* шаклланди, *шаҳарлар* юзага келди, *шаҳарсозликнинг* асосий белгилари муқаддас жой (*акрополь*) ва жамоат савдо марказлари (*агора*) бўлиб, улар атрофида турар жой мавзелари жойлаштирилган, шаҳарлар бунёд этилган. Етакчи ўринни ибодатхоналар (хайкаллари бўлган «худолар уйи») эгаллаган.

Ибодатхоналар билан бир қаторда турли вазифаларни бажарувчи жамоат бинолари (театр, стадион, палестр ва бошқалар) бунёд этилган. Иншоотлар тошдан қуришга ўтилгач, *ордер* турлари шаклланди (қ. *Меъморлик ордерлари*), ибодатхоналар бўртма тасвирлар, хайкаллар билан безатилди; даҳшатли махлуклар билан олишаётган худолар ва қахрамонлар (*Геракл*, *Тесей*, Персей ва бошқалар)нинг қатъий тасвирлари яратилди; уларнинг ҳажмдорлиги ибодатхоналардаги меъморий шакллар билан уйғун. Ионий услубидаги ибодат-

хоналарнинг хайкалтарошлик фризлари динамикаси ва мураккаб композицияси билан ажралиб туради. Дастлабки ўзаро боғланмаган кам шаклли фризлардан ўзаро уйғун ва кўп шаклли яхлит композицияларга ўтиш кузатилади, илк фронтонлардаги рельефлар (Керкира о.даги Артемида ибодатхонаси) думалок хайкаллар билан алмашади.

Хайкалтарошликда кичик бронза хайкаллар («Фивалик Аполлон», мил. ав. 7-аср 1-ярми)дан яланғоч ўсмир (курор)лар ва узун кўйлаки қиз (қора)лар шаклини яшашга ўтилди. Ҳаракатсиз шакллар ўрнига ҳаракатларни шартли ифода-лаш юзага келди («Делосли Нике», мил. ав. 6-аср ўрталари). Хайкалтарошлар инсон мимикасини ифода воситаси сифатида кам қўлласаларда, айни вақтда бой ҳажм, кийимлар бурмаларининг гоҳ қатъий, гоҳ нафис талқини билан ифодали образ қурилишига эришдилар. Архаика хайкалларида айрим маҳаллий фарқлар кузатилади: ионий услубидаги қора ва курслар лирик ва ҳаётбахш образлари, шаклларнинг майинлиги билан қатъий қиёфали ва кескин шаклли дорий услубидаги хайкаллардан ажралиб туради. Бу даврда юнон кўзалари (*амфора* ва *бошқалар*) тугал шаклланди, буюмларга бутун юзаси қоплаб гилама усулида мужассамотлар яратилди, шартли қатъий чизиклар ва геометрик услубдаги нақшлар ўрнини сюжетли саҳналарнинг тез-тез қўлланиши эгаллади. *Коринф*, кейинроқ *Афина* (7—6-асрлар)да қора шаклли услуб қарор топди (Клитий, Эскекий, Амасис ва бошқалар), қора шаклли услубдан қизил шаклли услубда кўзалар яшашга ўтиш юзага келди (Андокид ва бошқалар).

Классика (мил. ав. 5-аср — 4-аср 3-чораги)да шаҳарлар ривожланди, мунтазам тархли шаҳар типи шаклланди (*Милет*, *Пирей*), шаҳарларни тўғри бурчакли кўчалар тўри билан қисмларга бўлиш, турар жойларни мажмуа тарзида қуриш каби асосий қоидалар юзага келди. Полисларнинг ўзига хос рамзи бўлган

ибодатхоналарнинг типик хусусиятлари индивидуаллик билан кўшилиб кетган, бир типдаги қурилишларда ягона ордер тузилишидаги нисбат ва кўламларнигина ўзгартириб такрорланиши билан ҳар бир шаҳар — давлат бош иншоотларида ўзига хос меъморий қиёфалар яратишга эришилди. Шу жиҳатдан умумий тарҳли ва ордер элементлари бўлган Афина Афайи (тахм. мил.ав. 500—480, Эгин о.да), Гера II («Посейдон ибодатхонаси»), мил.ав. 5-аср 2-чораги, Посейдонияда), Зевс (мил. ав. 468—456, Олимпияда) ибодатхоналари ўзига хос сифатлари билан бир-биридан фарқлидир.

Мил. ав. 6—5-асрлар чегарасида тасвирий санъатда кескин ўзгаришлар рўй берди, ҳайкалтарош ва рассомлар инсон қиёфаси ва унинг ҳаракатини мукаммал ифода этдилар, фронтон, фризларда кўп шаклли лавҳаларни дадил бажардилар. Классика бошида юзага келган «қатъий услуб» хусусиятлари кўзаларга ишланган тасвирларда аниқ ифодасини топди (Эпиктет, Евтимид, Ефроний). Қизил шакллар услубида ижод қилган Бриг афсонавий мавзулар билан бир қаторда маиший лавҳалар (базм, мактабдаги машғулотлар, стадиондаги атлетлар)ни ҳам яратди. «Қатъий услуб» мил. ав. 5-аср 1-ярмидаги ҳайкалтарошликда ҳам кўзга ташланади; Эгин о.даги Афина Афайи ибодатхонаси фронтони, Олимпиядаги Зевс ибодатхонаси фронтон ва метоплари каби санъат дурдоналари яратилди. Классиканинг илк даврида қахрамонлар образлари билан бир қаторда кўтаринки руҳдаги реал образлар ҳам юзага келди (*Мирон ва бошқалар*). Инсон танасини мукаммал ишланиши юнон санъатига умрбоқий ғоялар (гўзалликнинг хунуклик устидан ғалабаси)ни ифодалаш имконини берди. Мил.ав. 5-аср ўрталарида классика санъати («юксак классика» деб номланган) гуллаб яшнади. Перикл даврида Афина Элладанинг сиёсий ва бадий марказига айланди. Вайрон бўлган Акрополда Фидий бошчилигида мохир меъморлар ва ҳайкалтарошлар

ишлади: тасвирий ансамбллар ҳосил қилинди, янги ибодатхоналар бунёд этилди, ҳайкаллар ўрнатилди, гўзаллик ва уйғунлик тараннум этилди (маъбудларнинг юксак мавкеи, тантаналарда виқор билан юришлари, кентаврлар билан олишувлари ва бошқалар). Озод эллин фуқаролик руҳи, ғоявий, ахлоқий ва жисмоний мукаммаллиги Фидий асарларида, *Парфенон* безакларида, *Поликлет* ҳайкаллари, Полигнот кўзалари, фрескалар, терракота ҳайкаллари, рельеф ва тангаларда ёрқин ифодаланган.

Мил.ав. 4-аср бошларида юнон полислари демократияси инқироzi билан айрим шахслар хоҳиши полислар хоҳишини сиқиб чиқарди. Диний иншоотлар қуриш ўрнини инсоннинг кундалик ҳаёти билан узвий боғлиқ бўлган иншоотлар (палестр, театр ва бошқалар) қуриш эгаллади (жумладан, Эпи даврдаги театр, мил. ав. 350—330 ва бошқалар).

Вазифасига мос аниқ композицияли юнон театрлари жаҳон меъморлигидаги томоша иншоотларининг кейинги тараққиётига асос бўлди. Мемориал ансамблларда инсон шахсини абадийлаштириш анъаналари юзага келди (мас, *Галикарнасл* ва мақбара, тахм. мил.ав. 353). Тасвирий санъатда инсон характериға қизиқишнинг ортиши ҳайкалтарошлик портретларини ривожланишини таъминлади. Афсонавий композицияларда қураш драматизми, инсоннинг руҳий қудрати ва жисмоний шижоатини тасвирлаган *Скопас* ижодида воқеликдаги қарама-қаршилиқлар ўткир ифодасини топди, бу жиҳатдан *Практик* ҳайкаллари, *Лисипп* асарлари диққатга сазовор.

Эллин даври (мил.ав. 4-аср охири — 1-аср) юнон маданияти минтақаларининг кенгайиши унинг Александр давлати ва унинг ворислари давлати таркибига кирган халқлар маданияти билан ўзаро қўшилиши билан белгиланади (қ. *Эллинизм*). Афина бадий ҳаёт маркази мавкеини йўқотди. Кичик Осиёнинг йирик шаҳарлари янги қараш (нуқтаи на-

зар)ларни яратувчига айланди, қурилиш бекиёс даражада ўсди, кўплаб мунтазам тарҳли янги шаҳарлар юзага келди (*Истанбул ва бошқалар*), йирик иншоотлар қурилди (Истанбулдаги Фарос маёғи), маҳобатли меъморий ансамбллар бунёд этилди (Пергамдаги Акрополь) оддий уйдан бош саройгача бўлган турар жой типни шаклланди, анъанавий ички ховли тарҳли уйлар устунлар билан ўралган перистилга айлантирилди. Эллин ҳайкалларидаги қиёфалар кўрқув, даврни жожиавий аңглаш билан йўғрилган. Эллин даври санъатига минтақавий мактаблар, йўналишларнинг ҳамда бадий образли масалаларнинг рангбаранглиги хос: ҳайкал портретлар ривожланди, классиканинг инсон — фуқаро уйғунлиги ўрнига буюкларни улуғлаш қарор топди. Ижтимоий келиб чиқиши ҳар хил бўлган одамларга, уларнинг ёшидага характерли хусусиятларга кизиқиш ортди. Юнонистон *Рим* томонидан забт этилиши билан эллинлар санъати ғолиблар маданиятини ривожланиши билан қўшилиб, уни ўзининг кўп асрлик анъаналари билан бойитди, шунингдек, ўзининг мустикаллигини ҳам йўқотиб борди.

Театри — юнон драмаси ва театри *Дионис* шарафига ўтказиладиган қишлоқ хўжалиги байрамларидан бошланган. Унинг асосида табиатнинг қишки ўлик мавсуми ва баҳорги уйғониш даври билан боғлиқ қадимий ер эгаларининг ўйинлари ётади. Мил.ав. 4—1-асрларгача

Юнон театри. 1. Гетера ниқоби. 2. Тропик қахрамонниқоби. 3. Андромеданинг театр либосидаги тасвири (вазадаги расм). 4. Трагик актёр (фил суягидан ишланган ҳайкалча).

драматик чиқишларда хор асосий роль ўйнаган. 6-асрнинг 2-ярмида алоҳида ижрочи — актёр (драматургнинг ўзи) пайдо бўлди. *Эсхил* сахнага 2 актёрни олиб кирди. *Софокл* эса сахна декорациясида тасвирий безаклардан кенг фойдаланди, фожиаларда 3 актёр пайдо бўлди. Актёрлар, асосан, ниқоб кийиб ўйнаганлар. Театр юнонлар ҳаётида алоҳида ўрин эгалла-

ди. Айниқса, қулдорлик даври гуллаган пайтда театр аҳамияти янада ортди. Театр, асосан, 3 қисм: орхестр, томошабинлар учун жой ва чодирдан иборат бўлди. Булардан энг қадимийси орхеструмалок майдон бўлиб, унда актёр ва хор ижрочилари томоша кўрсатганлар. Дастлаб барча томошабин орхестр атрофида ўтирганлар, кейинчалик омма учун алоҳида жойлар ажратилган. Театр биноларидан қадимийси Афинадаги Дионис театри биноси ҳисобланади. Кейинги энг катта Афина театри мил.ав. 4-асрнинг 2-ярмида қурилди. Театрда трагедия ва комедиядан ташқари мифологик сюжетга эга сатирик спектакллар ҳам қўйилган. Дастлаб аёллар ролини эркаклар ниқоб кийиб ижро этган, Эсхил, Софокл, Еврипид, Аристофан каби буюк драматургларнинг ижодида Ю. қулдорлик демократиясининг равнаки ва зиддиятлари акс этди. Мифологик сюжетли пантомимик рақслар кенг тарқалди. Уларда аёл актёрлар ҳам қатнашди. Эллинизм даврида (мил. ав. 3—1-асрлар) театр Шарқда юнон маданиятини тарғиб қилишда асосий воситалардан бирига айланди. Театрлар нафақат йирик савдо марказларида, балки кичик шаҳарларда ҳам қурила бошлади. Дионис шарафига ўтказиладиган байрамларда трагедия ва комедиялар намойиш этилди. Қишлоқ комедияси йўқола борди. Янги комедиялар (*Менандр*, *Филемон* ва бошқалар) ўзаро ҳаётий муносабатларни, инсон ички кечинмаларини акс эттирди. Мил. ав. 5-асрда Ю.да мимлармаиший ва ҳажвий характердаги кичик сахналар юзага келди. Эллинизм даврида илк бор профессионал актёрлар ижод қилди. Актёрлар уюшмаси пайдо бўлди. Бу даврда актёрлар катта хурматга, юридик ҳуқуқга эга бўлганлар. Томоша кўрсатиш учун актёрлар ҳатто уруш пайтларида ҳам хоҳлаган ерларига бориш, ўзлари ва нарсаларига дахлсизлик ҳуқуқи берилган. Актёрларнинг ўзлари эса ҳар қандай ҳарбий хизматдан озод этилганлар (мил. ав. 3-аср бошларида бу ҳақда махсус қонун қабул

килинган). Ю. театри жаҳон театрининг ривожланишида муҳим роль ўйнади.

Муסיқаси. Ю. муסיқасини бадиий (мас, «Илиада» «Одиссея») ва илмий (Платон, Аристотель, Пифагор, *Аристоксен*) мерос ҳамда тасвирий санъат ёдгорликлари орқали тасаввур қилиш мумкин. Ю.да муסיқа санъати ижтимоий ҳаётда муҳим ўрин олиб, уни ўрганиш ёшлар тарбияси тизимига киритилган, кўшиқчилик ва созандалик бўйича турли мусобақалар ўтказилган. Турли халқ кўшиқлари — георгик (деҳқончилик билан боғлиқ), эпиталама (никоҳ тўйларида айтиладиган), тренос (йиғи), эмбате-рий (ҳарбий) каби жанрлар, *Аполлон* (пеан), Дионис (*дифирамб*, фаллик[^]) ва бошқалар худоларга бағишланган айтимлар кенг ўрин олган. Шоирхонанда (азд, рапсод — Гомер ва бошқалар)лар ўзи яратган эпик кўшиқлар ва достонларни чолғу (торлитирнама форминкс ва бошқалар)ларни чалиб ижро этган. Муסיқанинг одамларга сеҳрли таъсири, машхур хонанда ва созандалар (Олимп, Марсий, Орфей ва бошқалар) фаолиятига доир бир неча ривоят ва афсоналар бизгача етиб келган.

Олимп *авлос* чалиш йўллариини ҳамда *гармония* (энармоника) кунунларини, лесбослик Терпандр *кифарани* кашф қилганлар. Олимпнинг шогирди критлик Талет *хор* кўшиқчилигини киритган. Муסיқа, айниқса, хор кўшиқчилиги катта ижтимоий аҳамиятга эга бўлиб, ватанпарварлик рамзи даражасига кўтарилган. Ҳарбий (*марш*симон) куйлари билан бирга *лирика* йўналишидаги жанрлар (мас, Сапфонинг ишқий кўшиқлари, Пиндарнинг *гимн* ва одштари, *элегия*) ривож топган.

Ю. трагедия ва комедиясида муסיқа муҳим драматургик вазибаларни бажарган. Унинг ижодкорлари (Эсхил, Фриних, Софокл, Еврипид ва бошқалар) куйларни ҳам яратиб, драматик асарларга хор ва рақслар, яқка хонандалик шакллариини киритган. «Антигона» (Софокл) трагедиясидаги хор Афинанинг миллий

мадҳиясига айланган. Эллинизм даврида катта чолғу ансамбллар, *орган* каби муסיқа чолғу асбоблари пайдо бўлган.

Ю. муסיқа маданиятига Кичик Осиё ҳамда Яқин Шарқ халқлари муסיқа анъаналари таъсир этган. Ўз навбатида, Ю. муסיқаси ҳамда муסיқа назарияси Шарқ муסיқа илми (Юнус алКотиб, Ибн Сурайж, Исҳоқ алМавсилиий, Форобий, алКиндий, АбулФараж, Исфаҳоний ва бошқалар)да ривож топган. 9-асрда Бағдодда Аристотель, Аристоксен, Никомах, Птолемей ва бошқаларнинг кўпгина муסיқа рисоалари араб тилига таржима қилинган. Форобий Аристотель тизимини, ал-Киндий янги платониклар ғояларини ривожлантирган. Юнонистон муסיқа назариясида қарор топган тушунчалар (*муסיқа, мелодия, ритм, гамма, монодия, гармония, диатоника ва бошқалар*) ҳозирги муסיқашуносликда ҳам жорий этилмоқда.

Ад.: Сергеев В.С., История древней Греции, 3 изд. М., 1963; История философии, т. 1, Н., 1957; Тронский И. М. История античной литературы, Л., 1957; Всеобщая история искусств, т.1, М., 1956; Гериман Т., Античное музыкальное мышление, Л., 1986; Сулаймонова Ф., Шарқ ва Ғарб, Т., 1998.

ЮНОНЛАР — *Юнонистон* аҳолисини Шарқда аталиши.

ЮНОН-РУМ КУРАШИ — спорт тури, икки киши (спортчи)нинг белги-ланган қоидалар асосида ғолиблик учун олишуви. Ю.р.к. мусобақалари диаметри 9 м (ўлчами 12х12 м) спорт майдонида ўтказилади. Эркаклар 55, 60, 66, 74, 85, 97 ва 120 кг вазн тоифасида курашадилар. Мусобақалашиш вақти 2 мин.дан 3 давра, давралар орасидаги танаффус 30 сек. Ю.р.к.да *эркин курашдан* фарқли равишда ракибларнинг оёқ қисмидан ушлаб усуллар бажаришига рухсат этилмайди. Бажарилган усуллар 5 (соф ғалаба), 4 (техник устунлик ёки четлатиш), 3 ва 1 очко билан баҳоланади. Ғолиб тўплаган

очколарига кўра аникланади. Агар курашчилардан бири 5 очкога мос усул бажарса, 1,2-даврада кетмакет ғолиб деб топилса, рақибдан 6 очко фарқ билан ўзиб кетса, шунингдек, ҳакамлар, мураббийлар ва шифокор қарорига кўра олишув муддатидан олдин тўхтатилади. қадимий кўп халқларнинг миллий кураш турларида замонавий Ю.р.к.да қўлланиладиган усуллар бўлган (қ. *Кураш*). Мисрдаги мил. ав. 260 йилларга оид ёдгорлик тошларидаги суратларда ҳозирги Ю.р.к. усулида олишаётган полвонлар акс эттирилган. Юнонистонда ўтказилган олимпиада ўйинлари дастурига мил. ав. 708 йилдан бошлаб Ю.р.к.га ўхшаш кураш мусобақаси киритилган. Римда мил. ав. 284 йилдан Ю.р.к.ни эслатадиган мусобақалар ўтказилган. Ю.р.к.нинг замонавий қоидалари 19-аср бошларида Францияда ишлаб чиқилган ва шу қоидалар асосида Парижда 1848 йилда очилган кураш залида мусобақалар ташкил қилиш анъанага айланган. Унда Европанинг бошқа мамлакатларидан келган полвонлар ҳам иштирок этишган. Ю.р.к. мусобақалари 1896 йилдан замонавий олимпиада ўйинлари дастуридан ўрин олган ва ўша йилдан Халқаро Олимпиада қўмитаси таклифига кўра, расман Ю.р.к. деб атала бошланган. Ю.р.к. бўйича 1904 йилдан профессионал (1950 йилдан хаваскор) курашчилар ўртасида жаҳон чемпионатлари ўтказиб келинади. Ю.р.к. ва эркин кураш турларини ривожлантириш мақсадида 1912 йилда Халқаро хаваскор курашчилар ассоциацияси (ФПА) тузилган, унга 154 давлат (Ўзбекистон 1992 йилдан) аъзо (2004).

Ўзбекистонда Ю.р.к. 19-асрнинг охирларидан оммалашган. Бунда циркда ташкил этилган беллашувлар муҳим роль ўйнаган. Ўзбекистонда етишиб чиққан *Аҳмад полвон* шундай мусобақаларда иштирок этган. Ю.р.к. қоидаларининг миллий кураш қоидаларига бир қадар ўхшашлиги бу спорт турининг мамлакатда тез ривожланишга замин яратди. Лев Турин, Герман Сандлер, Рифат ва

Абдулмажид Аблаев каби мураббийлар раҳбарлигида Юрий Зеленин, Ҳамид Воҳидов, Рустам Казаков, Комил Фаткулин, Аслиддин *Худойбердиев*, Дилшод *Орипов*, Александр Доктуришвили сингари Ю.р.к. усталари олимпиада ўйинлари, жаҳон чемпионатлари ҳамда бошқа нуфузли мусобақаларда ғолиб чиқишган. Мамлакатдаги 487 та спорт мактаби ва тўғарақда 191 мураббий қўл остида 5028 киши Ю.р.к. билан шуғулланади (2004).

Ад.: Керимов Ф., Спорт кураши назарияси ва усулияти, Т., 2001; Димов Я., Братство палванов, М., 2004.

ЮНОН-ФОРС УРУШЛАРИ (мил. ав. 500—449 йиллар, танаффуслар билан) — юнон шаҳардавлатларининг *Ахоманийлар давлати* босқинчилиқ сиёсатига қарши олиб борган уруши. Форслар Кичик Осиёнинг марказий туманларини босиб олгач, Ўрта денгизнинг шарқий соҳилларини ва унга яқин ороллارни бўйсундиришга ҳаракат қила бошлаганлар (мил. ав. 6-аср). Форслар мил. ав. 492 йил Болқондаги юнонларга қарши саркарда *Мардоний* бошчилигида Юриш уюштирганлар, лекин Афон бурнига яқин жойда кўтарилган кучли денгиз бўронидан ҳалокатга учраб, Фракияни босиб олиш билан чегараланиб, орқага қайтганлар. Форсларнинг 2юриши Датис ва Артаферн бошчилигида мил. ав. 490 йил бошланган. Ҳал қилувчи жанг Аттикадаги Марафон яқинида бўлиб, афиналиклар Мильтиад бошчилигида форслар устидан ғалаба қозонганлар (қ. *Марафон жанги*). Бу хушxabарни Марафондан Афинага (ораси 42 км 195 м) етказган жарчига бағишлаб 1896 йилдан бери марафон югуришлари ўтказилиб келинади. Форсларнинг 3юриши подшоҳ *Ксеркс* бошчилигида мил. ав. 480 йилда бўлган. Мил. ав. 480 йил июнда форс қўшинлари Спарта подшоси *Леонид* бошчилигидаги юнонлар ҳимоя қилиб турган Фермопил тоғ йўли орқали бостириб қирганлар. Форслар Аттикани ва Афинани эгал-

лаган. Бироқ Саламин о. ёнида мил. ав. 480 йил 28 сентябрда форс флоти, мил. ав. 479 йил *Платея шаҳри*да Мардоний бошлиқ курукликдаги армия мағлубиятга учраган. Шундан сўнг юнонлар Эгей денгизи ва Кичик Осиёда форсларга қарши уруш олиб борган. Кипрдаги Саламин шаҳри яқинида мил. ав. 449 йилда юнонлар денгизда йирик ғалабага эришган (қ. *Саламин жанги*). Каллий битимига асосан, форслар Эгей денгизига хукмронлик қилишдан воз кечиб, Геллеспонт, Босфор ҳамда Кичик Осиёдаги шаҳардавлаларнинг мустақиллигини тан олганлар.

ЮНУС — Қуръонда тилга олинган пайғамбарлардан бири. Зуннун, яъни катта балиқ (кит)нинг ҳамроҳи деган ном ҳам олган. Библиядаги Ионага тўғри келади. Қуръоннинг 10-сураси унинг исми билан аталади. Қуръонда Аллоҳнинг ягоналигини тан олмаган ўз қавмидан ғазабланиб, парвардигорнинг изнисиз шаҳардан чиқиб кетгани, кемада қочгани, сувга ташлангани, уни катта балиқ ютиб юборгани, Аллоҳ уни қутқаргани, сўнг у тарғибот олиб борган қавм бу дунё жазоларидан қутулиб қолгани ҳақида баён этилади. Қуръондаги Ю. киссасида қавми хидоятга бошлашда сабртоқатли, бардошли бўлишга даъват бор. Ҳоз. вақтда Ю. пайғамбарнинг қабри (Ирок, Мосул шаҳри яқини) қадамжолардан ҳисобланади.

ЮНУС ПАРИ — «Гўрўғли» туркуми дostonларидаги образ. Шу туркумдаги ҳамма дostonларда у Гўрўғлининг вафодор хотини, дўсти, маслаҳатгўйи, ақлу фаросатда, жасорат ва обрўда, қўпинча ундан устун турадиган аёл сифатида тасвирланади. Тенгсиз гўзал, меҳрибон она — ўғай ўғли Авазхонни муҳаббат билан ардоқлайди. Элюрт хавф остида қолганда Гўрўғли, Авазхон ва бошқалар бошига оғир қулар тушганда Ю.п. Мискол пари ва Гулнор парилар билан биргаликда ёрдамга отланади, жангга

кириб қаҳрамонлик кўрсатади (яна қ. «Гўрўғли»).

ЮНУС РАЖАБИЙ — қ. *Ражабийлар*.

ЮНУСОБОД ОКТЕПАСИ — ўрта асрлар археология ёдгорлиги (5—13-асрлар). Тошкентнинг шим. шарқий қисмида, Октепа канали бўйида жойлашган. 1886 йил В.П.Наливкин қайд қилган. 1940—41 йилларда А.И.Тереножкин казишлар олиб борган. 1975 йил ва 1977—85 йил Тошкент археология экспедицияси (М.С.Мершчиев, М.И.Филанович) томонидан ўрганилган. Ю.О. — жан. томони баланд ва тик тепалик кўринишдаги кўшкли қўрғонқаср ва истехкомсиз қишлоқ харобаси. Майдони қарийб 100 га, энг баланд қисми 21 м. Кўшкли қўрғон (86—180 м) шим.дан жан.га томон чўзилган ва қишлоқдан чуқур жарлик (хандак) билан ажратилган. Қазималардан маълум бўлишича, 5-асрда қаср дўнглик устига уриб чиқилган паҳса таққурси (платформа)да қадимий кўтарган. У узун ва кенг зинапоёга ўхшатиб қурилган икки қаватли бинодан иборат бўлиб, унинг биринчи қаватини майд. 80x80 м ва юқори қаватининг майд. 50x50 м га тенг. Қасрнинг ҳар иккала қаватининг ичкари томонига узун йўлак — галерея бино қилинган ва ташқариси баланд девор билан ўралган. Ташки девор ва томи равоқсимон қилиб ёпилган йўлақлар галереяси халқ тилида «девғишт» деб юритилган паҳса блоклари (70x70x70 см) ҳамда 48x24xЮ см ҳажмдаги узун хом ғиштлардан ишланган. Йўлақлар ҳалқасининг кенглиги 2 м, бал. 2,3 м. Устки қатор йўлақлар бурчакларида гумбазли думалоқ хоналар бўлиб, улар ташқаридан доира шаклидаги минора (мўла)ларни ҳосил қилган. Квадратнинг ички қисми узун энсиз, томи гумбазли хоналардан иборат бўлиб, улар қатор йўлақларга туташган. 7-аср бошларида тор хоналар тупроқ билан тўлғазилиб,

мустаҳкам тагкурсига айлантирилган ва устига бинолар қурилган. Қасрнинг тўрт бурчагидаги миноралар мустаҳкамланиб, унингжан. ғарбий қисмида майд. 22x22 м ли кўшк бино қилинган.

Сақланиб қолган иморат коддикларига қараганда (7-аср охири ва 8-аср боши), кўшк ҳам 2 қаватли бўлиб, унинг пастки қаватида равокли хоналар, юқорида эса мулкдорнинг уйжой ва меҳмонхоналари жойлашган. Кўшкдан шим.роқда 10 тача хоналар очилиб, улар ибодатхона мажмуасидан иборат бўлган. Кўшкнинг шарқий қисмида 9 та узун болохонали уйлар қавлаб очилиб, айримларининг ичида девор бўйлаб энсиз супа, орқа деворида ёруғлик дарчалари, тўсин туйнуқлари сақланган. Хоналар, асосан, омборхона, болохоналар эса хизматкор ва қароллар учун бошпана вазифасини ўтаган.

Оқтепанинг қасрга ёндошган қўрғон қисмида ҳам қазилар ишлари олиб борилиб, қўрғоннинг ташқи девори, ҳовли ва девор бўйлаб чоқарлар учун қурилган гузар жойлар, кўшкка томон йўналган кўтарма йўлнинг бир қисми ва дарвозахона олди иншоотларининг вайроналари қавлаб очилган.

Қазилар жараёнида сопол буюм бўлақларидан ташқари тош, суяк ва металллардан ясалган қуроляроғ, зебизийнат, жумладан, темир пичоқ, ханжар, болта, ўроқ, уч парракли ўқ пайконлари, тош ёруғчоқлар, тоғ хрустали кўзли кумуш узук ва ҳ.к. топилган. Топилмалар орасида нуроний мўйсафид тасвири терракота, айникса, диққатга сазовор. Шунингдек, 5-асрдаги маҳаллий ҳукмдорларнинг кумуш тангалари, *умавийлар* 12 та дирхамлари ҳамда сўғд ёзуви мис танга қайд этилган. Тангалар, қучли ёнғин излари ва бошқаларга қараганда қўрғон 8-асрнинг 1-чорагида вайрон бўлган. Қўрғон харобаси ўрнида 8-асрнинг 2-ярмида ҳаёт қайта жонланган. 9—12-асрларда у *Бинкаш* вилоятининг истеҳкомли кишлокларидан бирига айланган. 13-аср бошида инқирозга учраган.

Ад.: Буряков Ю.Ф., Касммов М.Р.,

Ростовцев О. М., Археологические памятники Ташкентской области, Т., 1973; Мукминова Р.Г., Филанович М.И., Ташкент на перекрестке истории, Т., 2001; Мухаммаджонов А., ҚадимгиТошкент, Т., 2002.

«ЮНУСОБОД» ТЕННИС КОРТИ — Тошкент шаҳридаги спорт мажмуи (1996); Амир Темур шоҳқўчасида жойлашган «Ю.»т.к. ўзининг маҳобатли кўриниши, замонавий талаблар асосида лойиҳаланиши ва функционал мукамаллиги билан аҳамиятлидир. Очиқ корт майдонлари шоҳқўча бўйлаб энг баланд иншоот — Тошкент телевизион минораси тагида жойлашган бўлиб, у билан яхлит меъморий ансамблни ташкил қилади. Очиқ кортлар орқасида, унинг ғарбий қисмида 3000 ўринли усти ёпиқ универсал корт биноси қурилган. Бино тарҳи бурчақлари айланма чизиклар билан чегараланган тўғри тўртбурчак шаклида, томошабинлар ўриндиқлари ўйин майдонини ҳар томондан қамраб олган. Махсус меҳмонлар ва шарҳловчилар жойи ғарбий секторда, унинг тепасида 200 ўринли қаҳвахона ва кичик буфетлар, қўшимча (тренажер, сауна, дам олиш хоналари, врачлар хонаси, гардероб, спортчилар хонаси, маъмурият ва техник) хоналар трибуна тагидаги худудга қулай қилиб жойлаштирилган. Бино томининг конструкциялари — ёруғлик ўтказадиган лексанли улкан темирбетон равоқлар билан ишланган. Бундай том ва кортни ўраб олган 2қават галереясининг деразалари бино қиёфасига мос кўркам меъморий кўриниш бахш этган. «Ю.»т.к.да Халқаро спорт мусобақалари ўтказилади.

ЮНУСОВ Адхам Юнусович (1910.1.7 — Тошкент — 1971.16.10) — физиолог олим. Ўзбекистон ФА акад. (1952), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1960), биол. фанлари д-ри (1949), проф. (1950). Ўрта Осиё Пахтачилик ва ипақчилик интени (1932) ҳамда ТошТИ ни (1943) тугатган. Тош-

ТИ, Низомий номидаги Тошкент педагогика инти, Тошкент қишлоқ хўжалиги институти физиология кафедраларида ассистент (1932—38), Фармацевтика институти физиология кафедрасида доцент, кейинчалик мудар (1938—49), ТошТИ физиология кафедраси мудири (1948—52). Ўзбекистон маориф вазири (1952—53). Ўзбекистон ФА акад.котиби (1953—56), Ўзбекистон ФА Зоология ва паразитология институти (ҳоз. *Фишология институти*) физиология бўлими мудири (1956—71). Илмий ишлари одам ва ҳайвон организмидagi сувтуз алмашинуви регуляция сидаги овқат ҳазм қилиш аъзоларининг аҳамиятини текшириш, кимёвий терморегуляция, юкори т-рали шароитда физиологик функциялар механизмининг ўзгаришини ўрганиш ва бошқалар га оид. Ю. тадқиқотлари асосида иссиқ шароитда ишлайдиганларнинг туз истеъмол қилиш меъёри, қорамолдан меъда шираси олиш усули ишлаб чиқилган.

Ас: Физиология қрови қеловека и жикотннх в жарком климате, Т. 1961; Адаптация қеловека и жикотннх к вносокой температуре, Т, 1971; Одам физиологияси [Дарслик], Т, 1957.

ЮНУСОВ Машраб (1909.25.5, Яйпан шаҳри — 1997.10.10, Тошкент) — актёр, хонанда (лирик тенор). Ўзбекистон халқ артисти (1952). 1931—33 йиллар Фарғона кз—сз театрида, 1933—41 ва яна 1945—62 йиллар Андижон театрида, 1963—89 йиллар Тошкентдаги Муқимий театрида ишлаган. Ю. ижоди психологик ўткир талқини, юксак маҳоратли ижроси билан ажралиб туради. «Гулсара» (К.Яшин)даги Қодир, «Тоҳир ва Зухра» (С.Абдулла)да Тоҳир, «Қурбон Умаров» (С.Абдулла)да Қурбон, «Равшан ва Зулҳумор» (К.Яшин)да Равшан, «Ромео ва Жульетта» (У.Шекспир)да Парис, «Алишер Навоий» (И.Султон, Уйғун)да Алишер Навоий, «Момо ер» (Ч.Айтматов)да оқсоқол, «Майсаранинг иши» (Ҳамза) да Чўпон, «Олифта» (Ф.Мусажонов)да

Яквалхўжа, «Паранжи сирлари» (Ҳамза) да Норбойвачча, Умурзоқбой каби роллари билан шухрат қозонган.

Ю. фильм («Тоҳир ва Зухра»да Парпи ҳофиз, «Ўтган кунлар»да табиб, «Фурқат»да Рухий, «Меҳробдан чаён»да Қалоншоҳ, «13 терак кўчаси»да Ҳаким ака, «Оловли йўллар»да Шайх ва бошқалар) ва телевизион видеофильм («Улуғбек ҳазинаси»да Шайхулислом, «Алишер Навоий»да Фасиҳиддин ва бошқалар)ларда ҳам суратга тушган.

ЮНУСОВ Мақсуд (1932.9.9, Тошкент вилояти Қорасув қишлоғи) — реж. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1982), Тошкент театр ва рассомлик санъати интини тугатган (1955). 1956 йилдан Ўзбекистон телевидениесида. «Илтимоc», «Юбилей», «Қишлоқ луқмонлари», «Зўраки табиб» каби асарлар асосида яратилган телевизион театрлар унинг дастлабки ижод намуналаридир. Ю.нинг 60—70-й.лардаги фаолияти замондош ёзувчиларнинг асарларига қаратилди: «Вафодор», (В.Ғофуров, 4 қисмли), «Хоразм» (Ж.Шарипов, 2 қисмли), «Сабр қосақи» (А.Удалов, 2 қисмли), «Ота» (Ҳ.Нўъмон, А.Шораҳмедов, 6 қисмли), «Оқ кема» (Ч.Айтматов), «Оқ қайин» (А.Бубенов, 2 қисмли) кабилар. Ю. Ўзбекистон телевидениесида видеофильм жанрининг асосчиларидан бири. «Улуғбек ҳазинаси» (5 қисмли), «Диёнат» (О.Ёқубов, 5 қисмли), «Гирдоб» (Ў.Усмонов, 5 қисмли), «Навоий» (Ойбек, 9 қисмли), «Бобур» (П.Қодировнинг «Юлдузли тунлар» асари асосида, 10 қисмли), «Ичкучёв» (Т.Пўлат, 4 қисмли), «Лайли ва Мажнун» (А.Навоий, 3 қисмли), «Кеча ва кундуз» (Чўлпон, 5 қисмли), «Имом ал-Бухорий» (Ҳожа Садриддин Салим Бухорий), «Муҳаббат қасри» (Н.Абдуллаев, 4 қисмли) «Ибн Сино ҳақида ривоятлар» (10 қисмли), «Спортчи чоллар» (2 қисмли) ва бошқалар Ю. театр саҳнасида ҳам спектакллар саҳналаштирган: «Муҳаббат қасри» (Қўқон театри), «Олтин девор»

(Покистон театрида) ва бошқалар Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1987). «Элюрт ҳурмати» орден билан мукофотланган (2002).

ЮНУСОВ Маҳмудали Юнусович (1918.10.7 Тошкент — 1985.9.10) — адабиётшунос. Филол. фанлари д-ри (1967). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1978). Тошкент педагогика интини тугатган (1941). Ўрта мактаб ўқитувчиси (1941—43), Урганч (1944—45), Бухоро (1947—50) пед. институти ва СамДУ катта ўқитувчиси, доцент (1951—59), Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейида бўлим мудири (1967—72), Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт ин-тида катта илмий ходим (1959/67; 1973/85). Асосий илмий иши ўзбек шеърлятида традиция ва новаторлик муаммосига бағишланган. Ғ.Каримов, С.Қосимов, С.Алиевлар билан ҳамкорликда «Ўзбек адабиёти тарихи» дарслигини яратган (1950). Олий ўқув юртлари учун «Ўзбек адабиётидан методик қўлланмалар»ни тузган (1955). «Комил Хоразмий» (1960), «Ўзбек поэзиясида Некрасов традициялари», «Традиция ва новаторлик проблемаси» (1965), «Барҳаёт анъаналар» (1969), «Сахий қаламлар» (1975) китобларида ўзбек адабиётда кам ўрганган муҳим масалалар ишлаб чиқилган. 4 китобдан иборат шўро даври ўзбек адабиёти тарихи (3 ж.ли, 1967—71), «Адабиёт назарияси» (2ж.ли), 2 жилдли танкид тарихини яратишда (1987) фаол иштирок этган. Ю. ўзбек мумтоз адабиёти намояндлари (Навоий, Мунис, Фурқат ва бошқалар) ижодини ўрганиш билан бирга 20-аср адабиётда адабий анъаналар ва новаторлик, мумтоз ва ҳоз. замон шеърлятида рубоий, адабий танкиднинг тили сингари назарий масалаларни тадқиқ этган. Элбек, Боту, Ш.Сулаймон каби қатағон этилган ёзувчилар ҳаёти ва ижодини биринчилардан бўлиб ўрганган ва улар номи рўёбга чиқаришга салмоқли ҳисса кўшган.

Ас: Ҳаёт нафаси [Адабийтанкидий

мақолалар], Т, 1981; Болалар қалбининг байрами, Т, 1984.

ЮНУСОВ Муҳаммадҷон Собирович (1932.5.1 — Ўш вилояти, Жалолобод шаҳри — 2002.15.10) — физик олим, Ўзбекистон ФА акад. (2000), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1993), физикамат. фанлари д-ри (1981), проф. (1983). Ўрта Осие унтини тугатган (1955). Ўзбекистон ФА Ядро физикаси ин-тида илмий ходим (1955 йилдан), лаб. мудири (1971—78, 1982—83), тажриба з-дига эга бўлган махсус конструкторлик бюроси директори (1978—79, 1988—89), директор ўринбосари (1979— 82), Ўзбекистон ФА «Физика—Қуёш» илмий и. ч. бирлашмаси Бош директорининг биринчи ўринбосари (1987— 88), Тошкент электротехника алоқа ин-тида илмий ишлар бўйича проректор (1983—88). Илмий ишлари аралашмалар билан бойитилган яримўтказгичлар ва улар асосидаги асбобларнинг тузилмаларига турли кўринишдаги энергиялар ва чуқур кириб борувчи нурлар таъсир этганда уларда юз берадиган электр жараёнларни текширишга бағишланган. Ю. бошчилигида қ. х. учун ўта муҳим ва истикболли бўлган масала — махсус аралашмалар билан бойитилган ярим ўтказгичларда радиацион жараёнларни ўрганиш асосида қатор илмий ечимлар ишлаб чиқилди. Аҳад. П. Қ. Ҳабибуллаев билан ҳамкорликда Ю. ғўза уруғини экиш олдида физик таъсирдан ўтказиш йўли билан пахта ҳосилини ошириш масаласини ҳал қилди.

Ас: Физические явления в кремнии, легированном элементами платиновой группы, Т., 1983; Элементарные атомные процессы и электронная структура дефектов в полупроводниках (в соавторстве), Т., 1986.

ЮНУСОВ Равшан Юсупович (1949.20.7, Тошкент) — муסיқашунос; Ўзбекистон Республикаси санъат арбоби (1999), санъатшунослик фанлари

номзоди (1983), проф. (2002). Тошкент консерваториясини тугатган (1974). Шу консерватория (2002 йилдан *Ўзбекистон консерваторияси*)да ўқитувчи (1979 йилдан), фт декани (1983—87), кафедра мудири (1989—92 ва 2002 йилдан), илмий ишлар бўйича проректор (1992-96), ректор (1997-2002), 1996—97 йилларда ЎзР Маданият ишлари вазирининг ўринбосари. 1995 йилдан *Ўзбекистон Бастакорлари уюшмаси* раиси ўринбосари. Илмий асарлари *мақомот* ва ўзбек мақом санъати (мас, «Мақомлар ва муғомлар», Т., 1992), 20-аср ўзбек музыка намоёндалари (*Ф.Мамадалиев*, *Фахр. Содиқов*, *М.Тожиёв*, *Ҳаб. Раҳимов*, *М. Маҳмудов*) ижодиёти ва илмий мерос (*И.Ражабов*) масалаларига бағишланган. «Солфежио» (Т., 2004, О. Иброҳимов билан) каби дарслик ва ўқув қўлланмалари муаллифи.

ЮНУСОВ Собир Юнусович (1907.18.3 Тошкент 1995.29.11) кимёгар олим. Ўзбекистон ФА акад. (1952). СССР ФА мухбир аъзоси (1958), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1959), кимё фанлари д-ри (1949), проф. (1952). Мехнат Қаҳрамони (1969). Ўрта Осиё ун-тини тугатган (1935). Уруш қатнашчиси (1941—43). Ўзбекистон ФА Кимё институти алкалоидлар кимёси лаб. мудири (1943—87), айна вақтда ин-т директори (1949—52), Ўзбекистон ФА вице-президенти (1952—62). Ўзбекистон ФА Ўсимлик моддалари кимёси институти ташкилотчиси ва директори (1958—83), илмий консультант (1983—86), faxрий директори (1987-95), Ўзбекистон ФА кимё-технология бўлими раиси (1986—87). Илмий ишлари тетрагидроизохинолин ва фенантридин алкалоидларини тадқиқ қилиш, янги алкалоидлар тузилишини аниқлаш, улардан амалиётда фойдаланиш, ўсимликларда алкалоидлар ҳосил бўлиш механизмини, уларнинг ўсиш майдонларига қараб йиғилиши ва тўпланиши динамикасини ўрганишга оид.

Ю. — Ўзбекистонда алкалоидлар

кимёси мактабининг асосчиси. Унинг раҳбарлигида 4 мингдан ортиқ ўсимлик тадқиқ қилиниб, уларнинг ярмидан кўпроғида алкалоидлар мавжудлиги аниқланди, 1000 дан ортиқ алкалоидлар ажратиб олинди, цитизан, галантамин, папаверин, протопин каби муҳим алкалоидларнинг 100 дан ортиқ манбаи топилди. Тиббиёт учун амалий аҳамиятга эга 20 га яқин бирикма амалиётга тавсия этилди.

Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1967). Вафотидан сўнг «Буюк хизматлари учун» ордени билан мукофотланган (2002). Ўзбекистон ФА Ўсимлик моддалари кимёси институтига унинг номи берилган.

Ас: Алкалоида, Т., 1981.

ЮНУСОВ Турсунали (1939.25.9, Пахтаобод тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Андижон педагогика интини тугатган (1970). 1960 йилдан Пахтаобод туманидаги 7, 19 мактабда бошланғич синф ўқитувчиси, 1965—97 йилларда 31 интернат мактабда мат. ўқитувчиси.

ЮНУСОВ Ғози Олим (Ғози Юнус, 1893 — Тошкент шаҳри — 1938.4.10) — тилшунос, фольклоршунос олим. Туркия ун-тида, Анқарадаги «ал-Азҳар» мадрасида ўқиган (1912—14). 1918 йил июлда Туркистон ёшларини миллий ва илмий руҳда тарбиялаш мақсадида «Турк ўчоғи» ташкилотини тузган. 1920—22 йилларда Маориф комиссарлиги қошидаги илмий кенгаш тил ва терминология шўъбасида ишлаган. Шу комиссарлик қошидаги Тил ва терминология кўмитасида илмий котиб, Самарқанд педагогикасида ўзбек тили кафедраси проф. (1925—30), Тил ва адабиёт ин-тида илмий ходим (1934—37). Самарқанд, Тошкент, Сирдарё (Мирзачўл) вилоятларида бўлиб, халқ кўшиқлари, жумбоқлари, мақолларини, «Алпомиш» достонининг 2 қисмини (50 саҳифа), «Ҳўйлакор кал», «Топқир кал», «Шум кал», «Тулки ва бедана», «Тулки

ва тожик», «Кимлар ўғри», «Ўринсиз тилак», «Алданган қози», «Енгилган подшоҳ» каби ҳикоятларни тўплаган.

«Ўзбек уруғларидан қатағонлар ва уларнинг тили» (1930), «Юридик терминлар луғати» (1926), «Ўзбек тили грамматикаси» (1936) илмий асарлар муаллифи. Ўзбек халқ эпоси — «Алпомиш» достонининг илк тадқиқотчиларидан бири. 20—30-й.лар матбуотда Ғози Юнус тахаллуси билан матбуот, тилшунослик, адабиёт, фольклоршуносликка оид долзарб мақолалар ёзган. 1937 йил 3 июлда ҳибсга олиниб, 1938 йил 4 октябрда отилган. 1989 йилда оқланган.

Сирожиддин Аҳмедов.

ЮНУСОВА Лутфи Асадовна (1949.4.3, Тошкент шаҳри) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (2004). Тошкент педагогика интини тугатган (1974). 1967 йилдан Тошкент шаҳри Собир Раҳимов туманидаги болалар боғчаларида, 1986 йилдан 102заиф эшитувчи болалар махсус интернат мактабида тарбиячи, 1990 йилдан 106-заиф эшитувчи болалар махсус интернат мактабида бошланғич синф ўқитувчиси.

ЮНУСОВА Тамара Юнусовна (1937.19.11, Тошкент 2005.25.1) — раққоса. Ўзбекистон халқ артисти (1973). Тошкент хореография билим юртини тугатган (1954). 1954—57 йиллар Ўзбек давлат эстрадаси, 1957—71 йиллар «Баҳор» ансамбли, 1971—86 йиллар «Ўзбекконцерт», 1986—89 йиллар Ўзбек давлат филармониясида ишлаган. Унинг рақслари енгил ва яхлит ҳаракатлари, инсон ички кечинмаларини нафис ва сержило ҳаракатларда ифода-лай олиш, ўзига хос хироми билан ажралиб туради. Унинг репертуаридан мумтоз ва замонавий («Танавор», «Шўх қиз», «Баҳор тонги», «Роҳат», «Пилла», «Най яллasi», «Завким келур», «Учрашув» ва бошқалар) ҳамда тожик, қозок, рус, ҳинд, араб, япон ва бошқалар халқлар рақслари ўрин олган. 5-(Варшава, 1955), 6-(Мо-

сква, 1957), 8-(Хельсинки, 1962) жаҳон ёшлари фестиваллари лауреати.

ЮНУСОВА Ҳасана Аҳмаджонова (1918.31.12, Наманган) — инфекционист, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1967), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган врач (1950), тиббиёт фанлари д-ри (1955), проф. (1956). ТошГИ педиатрия ф-тини тугатгач (1938), шу ин-т госпитал педиатрия клиникасида ординатор (1938—39), юқумли касалликлар кафедрасида аспирант (193942), ассистент (194244; 194651). Тошкент вилояти Янгийўл тумани врачлик участкаси мудири (1944— 46). ТошГИ болалар юқумли касалликлари (1954—72), кейинчалик шу ин-т юқумли касалликлар кафедраси мудири (1972 йилдан). Илмий ишлари, асосан, бруцеллез, ўлка патологиясига, Ўзбекистон шароитида юқумли касалликларнинг ўзига хос кечиши ва бу касалликларнинг ривожланишини ўрганишга, уларнинг диагностика ва даволаш усулларини такомиллаштириш ва бошқаларга оид.

Ас: Вакциноterapia при бруцеллезе, Т., 1958; Болезнь Боткина у детей, Т., 1970; Вирусные инфекции у детей, Т., 1975.

ЮНУСХОН (1415/17 1487) Тошкент ҳокими (1485—87). *Вайсхонитт* ўғли. *Бобурнинг* онаси Қутлуғ Нигорхонининг отаси. «*Бобурнома*»да айтилишича, «Юнусхон Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чиғатойхоннинг наслидиндур». Вайсхон вафотидан (1428) кейин то 1434 йилгача улусда нотинчлик ҳукм сурган. Ўзаро тахт таллашишлардан сўнг 1434 йилтахтга Вайсхоннинг кичик ўғли Эсон Буғахон ўтиради. Катта ўғли Ю.ни эса тарафдорлари — амирлар Ирзон Байран ва Туркман мираклар 30 минг киши билан Мовароуннаҳрга, *Улуғбек* ҳузурига олиб боришади. Улуғбек Ю.ни 1434 йил Хуросонга Шохрух ҳузурига жўнатган. Ю. Хуросонда машҳур тарихчи *Шарафуддин Али Яздийлан* таълим олган, кўп

илмларни эгаллаган. Яздий вафотидан сўнг Ирок ва Эронда касб-хунар эгаллаган. Шерозда яшаб уламолар мажлисла-рида қатнашади. Бу ерда у «Уста Юнус» номи билан машхур бўлади. *Абу Саид* мирзо Ю.ни Шероздан чақиртириб, Жетикент, Фаргона ва Етгисув худудини бошқаришни топширган (1456). Эсон Буғахон ўлгач (1462), Абу Саид ёрдамида Мўғулистон тахтига ўтирган. Ўзаро низолар гирдобига тушиб қолган Ю. Те-мурийлар салтанатидаги ўзаро ички низолардан фойдаланиб Сайрамни (1482) босиб олган. Тошкентни ўз тасарруфига киритиш учун Абу Саиднинг ўғиллари — *Умаршайх* (Бобурнинг отаси) ва *Султон Ахмад Мирзо* билан жангга тайёргарлик кўра бошлаган. Лекин рақибларни Хожа Аҳрор яраштириб, музокара натижа-сида Тошкент шаҳри ва вилояти Ю.га берилган (1485). Тарихий манбаларда уни мадраса, масжидлардан ташқари Тупроккальа қурдиргани ҳақида маъ-лумотлар сақланган. Ю. Тошкентдаги Шайх Хованди Тоҳур қабристонига дафн этилган (қ. *Юнусхон мақбараси*). Ю. дан кейин хонлик тахтига унинг ўғли *Султон Маҳмудхон* ўтирган.

Омонбек Жалилов.

ЮНУСХОН МАҚБАРАСИ — Тош-кентдаги меъморий ёдгорлик (15-аср); *Ис-лом университети* худудида жойлашган. Тошкент ҳокими Юнусхон вафоти (1487) дан сўнг Шайхонтоҳур қабристонига Юнусхоннинг ўғли Аҳмадхон (Олача-хон) томонидан қурдирилган деб тахмин этилади, қурилиш кейинги даврларда ҳам давом эттирилган. Мақбара тўртбурчак тархли (21,2x22 м), пештоқгумбазли, катта хона (7x7 м), икки ёнида қўш қаватли ҳужралардан иборат. Бинонинг ташқи гумбази, пештоқ равоғи (19-аср да) бузилиб кетган, безаклари сақланма-ган, бино бир неча марта таъмирланган. Хонақоҳнинг ички қисмига ганчқори нақшлар, муқарнаслар ишланган. 1970-й.ларнинг охирида Ю.м. нинг вайрон бўлган қисмлари тикланди; 1999—2005

йилларда таъмирланди.

ЮНУСХОН МАҚБАРАСИ — Хи-вадаги меъморий ёдгорлик (1559); *Ичан қальа* таркибида, Паҳлавон Маҳмуд мақбараси ёнида. Мақбара тўртбурчак тархли (7x13,5 м), пештоқгумбазли, гўрхона ва зиёратхона (4,5x4,5 м)дан иборат. Хоналар бир-биридан равоқлар ёрдамида ажратилган. Ички деворларига ясси ва кенг ҳажмли равоқлар ишланган. Зиёратхона орқали дахмали гўрхонага кирилади. Хоналар чархи гумбазлар билан ёпилган. Ички деворларининг гумбаз ости бағали, равоқларининг ғиштлари мавж усулида терилган. Мақбара безак-сиз.

ЮНУСХЎЖА (? 1801) — мустақил Тошкент давлати ҳокими (1784 — 1801), Ю. Тошкентдаги 4 даҳанинг бири — Шайхонтоҳур ҳокими Улуғхўжанинг ўғли бўлган. Улуғхўжа ўзаро курашлар авжга чиқиб, хавф-хатар туғилган па-итда тўртинчи ўғли — Ю.ни бир ишон-чли киши билан Тошкентдан чиқариб юборган. У қозоқлар орасида яшаган. Отасининг ўлимидан сўнг шаҳарга яши-рин кирган. Ю. аввал отасига тегишли Шайхонтоҳурни эгаллашга ва нуфузли кишиларни ўз тарафига тортишга эриш-ган. Шундан кейин Ю. ўзаро курашлар-дан толиққан рақибларини, жумладан, Туробхўжани енгишга ва 4 даҳани бир-лаштиришга муваффақ бўлган.

Ю. шаҳар мудофаасини мустаҳкамлаш ва қўшин жанговарлигини оширишга қаратилган чораларни амалга ошир-ган. У шаҳар деворларини хашар йўли билан тузаттирган, мустаҳкамлаган. 1800 йилги маълумотларга кўра, девор куйи қисмининг қалинлиги 1,8 м, устки қисми 0,9 м атрофида бўлиб, айланма уз. 18 чақиримдан ортиқ, девор бал. 7,9 м бўлган. Ю. 6 минг кишидан иборат қўшин тузиб, аскарларни пилта милтиқ, қилич, найза, қалқон билан қуроолантирган. Тошкент тарихида биринчи бўлиб тўздан фойдаланишни жорий этган.

Ю. даврида белгиланган тартибга кўра, ҳар бир жондан бир ойда даромадига қараб 5 тангадан 10 тангагача, ердан олинган ҳосилнинг қирқдан бир қисми олинган. *Қорақозонлар* солиқлардан озод қилинган. Шаҳарда деҳқончилик, чорвачилик, хунармандчилик ва савдосотик изга тушган. Ю. ички ва ташқи савдонинг ўсишига эътибор берган. Ю.нинг маъмурий бошқарув, ички ва ташқи савдо, ташқи сиёсати ҳақида яна қ. *Тошкент*.

ЮНУСХЎЖАЕВА Туйғуной (1922.26.7 — Тошкент — 1998.16.11) — диктор. Ўзбекистон халқ артисти (1953). Тошкент педагогика интени тугатган (1958). 1940-41 й.лар Радио кўмитасида диктор, бериладиган энг муҳим эшиттиришлар, мумтоз ва замонавий шеърят бўстони, шунингдек, адабий намуналарни кучли хисҳаяжон, аниқ талаффуз, ширали овоз ва маҳорат билан ўқиган. Навоий, Бобур ғазаллари, Умар Хайём рубоийлари, Нодирабегим, Увайсий, Фурқат, Лутфий, Зебуннисо лирикаси Ю. ижросида Ўзбекистон радиосининг олтин фондига қабул қилинган. Ю. Ўзбекистонда бадиий нутқ маданиятини оширишга катта ҳисса қўшган.

ЮНЬНАНЬ — Хитойнинг жан. ғарбий қисмидаги провинция. Маид. 436,2 минг км². Аҳолиси 41,4 млн. киши (1999). Маъмурий маркази — Куньмин шаҳри Провинция Юньнань тоғлигининг катта қисмини эгаллайди. Иқлими субтропик муссонли, жан.да тропик иқлим. Йирик дарёлари: Янцзи, Меконг, Салуин. Ю. минерал хом ашё ва гидроэнергия захираларига бой. Хўжалиги аграриндустриал характерга эга. Экин майдонининг 80%га шоли, маккажўхори, буғдой, гречиха, картошка каби озиқ-овқат экинлари экилади. Йилига 2 марта ҳосил йиғиб олинади. Шунингдек, рапс, ер ёнғоқ, тамаки, чой, пахта, қанд лавлаги ва бошқалар тропик экинлар ҳам етиштирилади. Чорвачиликда, асосан, қорамол ва чўчка боқилади. Ипакчилик

ривожланган. Ёғоч тайёрланади. Қалай, темир, мис ва қўрғошинрух рудалари, кўмир қазиб олинади. Озиқ-овқат, тўқимачилик, ўрмон, кимё, цемент, металлургия саноати корхоналари мавжуд. Хунармандчилик ривожланган. Муҳим саноат маркази — Куньмин шаҳри.

Қад.да ҳозирги Ю. худудида тай, ли, мяо ва бошқалар халқлар яшаган. 3—6-асрларда турли давлатлар таркибида бўлган. 13-асрда мўғуллар босиб олган ва Юань империяси таркибига кирган. 17-асрнинг 2-ярмидан Хитой провинцияси.

ЮПАТОВ Филипп Афанасьевич (1873—1958) — цирк арбоби, антрепренёр. Циркнинг турли жанрлари (ҳаво гимнасти, чавандоз, раққос, клоун, ҳайвон ўргатувчи ва бошқалар)да ижод қилган. 1906 йилдан Туркистонда яшаган. Тошкент, Андижон, Бухоро, Самарқанд ва бошқалар шаҳарларда цирклари бўлган. Ю. цирклари Туркистонда машҳур бўлиб, дастурлари хилма-хиллиги билан ажралиб турган ва катта шухрат қозонган. Ю. циркларида европа ва Россиядан келган артистлар билан бирга ўзбек артистлари ҳам томоша кўрсатишган. Бенефислар уюштирилган, «кулги ва қувноклик кечалари», француз кураши бўйича мусобақалар, тарихий ва саргузашт мавзулардаги пантомималар қўйилган. Ўзбек тилини пухта билган Ю. *Юсуфжон қизиқ билан* ҳамкорликда томошалар кўрсатган. Ю. 1915 йил Тошкентдаги Воскресенье бозори (ҳоз. Навоий театри майдони)да ёғочдан ишланган стационар цирк биносини қурди (1966 йил зилзиласига қадар цирк томошалари шу бинода кўрсатилган). Ўзи раҳбарлик қилган цирк дастурларида от ўргатувчи ва клоун сифатида манежга чиққан. Репертуарини ўзбек тилида ижро этган. Профессional ўзбек цирки шаклланишида Ю. муҳим роль ўйнаган. 1920 йилдан давлат циркларида ишлаб келди. Қизи Елена Юпатова (1894 — ?) — раққоса, чавандоз. 7 ёшидан отаси раҳбарлигидаги

цирк дастурларида қатнашган. Ўзбекча, русча қўшиқ ва рақслари олқишга сазовор бўлган. Манежга «Майрамхон» тахаллуси билан чиқиб, шуҳрат қозонган. «Равот қашқирлари» ва «УайльдВестлик чавандоз» фильмларида суратга тушган.

ЮПИТЕР (лот. — қадимги Римликларнинг ояйи худоси номидан) — Қуёш системасидаги энг катта, Қуёшдан узоклиги бўйича бешинчи сайёра. Астрономик белгиси *Ц.* Қуёшдан ўртача узоклиги 5,204 *астрономи бирлик* (778,6 млн.км) га тенг. Орбитасининг эксцентриситети 0,0484. Орбита текислиги ва эклиптика орасидаги бурчак Г18. Қуёш атрофида *сидерик айланиш даври* 4332,59 сутка (11,862 йил), орбита бўйлаб ўртача тезлиги 13,01 км/с. Ердан Қуёшга нисбатан қарама-қарши туриши ҳар 398,88 суткада қайтарилади (синодик давр), яъни бундай рўпара туриш вазияти ҳар гал аввалгисидан деярли бир ой кеч келади. Бу вақтда Ю. кўзга анча равшан (*Венера* ва *Марс*дм кейин) сайёра бўлиб кўринади. Унинг кўринма юлдуз катталиги — 1,2 дан 2,7 гача ўзгариб туради. Ю. телескопда эллиптик диск шаклида кўринади. Кўринма диаметри 32» дан 50» гача ўзгариб туради. 17-аср бошида Ю.ни *Т.Галилей* биринчи бўлиб ўз телескопида кузатган. Ю.нинг ҳақиқий экваториал диаметри 143600 км бўлиб, Ер диаметридан 11,26 марта катта. Унинг кутбий диаметри бўйича босиклиги 1/16 бўлиб, кутбий диаметри экваториал диаметридан 1100 км га қисқадир. Ю.нинг сирти Ер сиртидан 122 марта, ҳажми 1345 марта каттгг, йўдоошларининг ҳаракатларига асосан аниқланган массаси Ерникидан 318,36 марта катта, яъни 1910²⁹г; лекин зичлига Ер зичлигининг 0,24 қисмига тенг, яъни 1,33 г/см³. Ю. сатҳидаги оғирлик — тезланиши Ердагидан 2,51 марта катта, критик тезлик, яъни оғирлик кучи таъсирини енгиб чиқиш тезлиги 59,5 км/с. Телескопда кузатилганда Ю. сиртида экватор бўйлаб қора белбоғлар кўринади. Бу белбоғлар вақт ўтиши билан ўзгариб

туради, бундан кўринаётган ҳодисалар унинг сиртида эмас, балки атмосферасига тегишли, деган хулоса келиб чиқади. Ю. гардишида бундай ўзгариб турадиган белбоғлардан ташқари деярли доимий, ўзгармайдиган деталлар ҳам кузатилади. Мас, 1878 йилда кашф этилган қизил доғ эллиптик шаклда бўлиб, унинг ўлчами 13000х40000 км. 1974 йилда АҚШ нинг «Пионер11» сайёралараро автоматик ст-ясининг 43000 км масофадан юборган маълумотларига қараганда қизил доғ ҳозир ҳам ривожланиб бораётган улкан атмосфера тўфонидан иборат эканлиги маълум бўлди. Бу доғ Ю. атмосферадаги жуда кучли кўзғалиш жараёни бўлиб, газ массасининг айланиши бўлиши мумкин деган тахмин бор, аммо бу ҳодисанинг сабаби аниқ эмас. Қизил доғ баъзи йилларда кескин қизил рангда, баъзи йилларда оқиш рангда бўлиб, яхши кўринмайди, ҳатто бутунлай кўринмай қолиши ҳам мумкин.

Ю.нинг зичлиги бошқа гигант сайёралардагига нисбатан кам бўлгани учун у, асосан, водород ва гелийдан иборат бўлиши мумкин, деган хулоса келиб чиқади. Ю. атмосфераси 60% молекуляр водород, 36% гелий, 3% неон, 1% га яқин аммиак ва метандан ташкил топган. Ю. атмосферасидаги водород ва гелийнинг ўзаро нисбати Қуёшдагидек. Шунингдек, Ю.нинг магнит кутблари Ер магнит кутбларига қарама-қарши эканлиги ва кучли радиацион белбоғлар мавжуд бўлиб, Ерникидан 10 марта кучли, радиацион белбоғларида электронлар концентрациясининг 1000 марта ортиқлиги тасдиқланди. Ҳаракатланувчи деталларини кузатиш натижасида Ю.нинг ўз ўқи атрофида айланиши аниқланган. Ю. экватор текислигининг эклиптика текислигига оғмалиги 3° Г бўлиб, унда йил фасллари йўқ ва ҳар хил кенгламаларда айланиш даври турлича. Ю. Ерга нисбатан Қуёш энергиясини 27марта камроқ олади, шунинг учун Қуёш нури тушган ва энг кўп исийдиган ҳудудлари сиртидаги т-ра — 100—150°. Шунинг

учун Ю.даги булутлар паст трада конденсацияланган аммиак кристаллари-дан иборат деб ҳисобланади. Ю.нинг 17 та йўлдоши бўлиб, энг йирик 4 тасини 1610 йилда Г.Галилей очган (қ. *Сайёраларнинг йўлдошлари*). Улар Ио, Европа, Ганимед ва Каллисто бўлиб, кичик дурбинда кўринади. Уларнинг орбиталари деярли айланадан иборат ва Ю.нинг экватор текислигида ётади. Даниялик астроном О.Рёмер 1675 йилда Ю. биринчи йўлдошининг тутилиши (Ю.нинг оркасига ўтиши)ни кузатиб, ёруғлик тезлигини ўлчаган, 4 та йўлдошнинг сиртидаги деталларни кузатиб, уларнинг ўз ўқи атрофида айланиш даври Ю. атрофида айланиш даврига тенглигини ва улар доим Ю.га бир томони билан туришини аниқлаган. Ю.нинг йўлдошларида атмосфера топилмаган. 19—20-асрларда Ю.нинг яна 13 та жуда кичик йўлдошлари топилди (17йўлдош 1999 йил кашф этилган). Булардан 8 13 ва 17 йўлдошларнинг сайёра атрофида тескари томонга ҳаракатланиши аниқланган. Ю.ни тадқиқэтишда АКШ нинг Ю.яқинидан учиб ўтган «Пионер10» (1973), «Пионер11» (1974), «Вояжер1», «Вояжер2» (1979) сайёралараро автоматик ст-ялари ва сайёранинг биринчи сунъий йўлдоши «Галилео» (1995—2001) кемасининг ҳиссаси жуда катта бўдди. Бу кема ёрдамида Ю.нинг жуда шаффоф ва юпқа ташқи ҳалқаси борлиги аниқланди.

ЮПИТЕР — рим мифологиясида олий худо; осмон, олам, ёмғир, момақалдиروق, чакмоқ худоси сифатида эъзозланган. Кейинроқ унга Рим давлатининг ҳомийси сифатида ҳам сиғинилган. Ю. юнон мифологиясидаги *Зевс билан* тенглаштирилган, Зевс тўғрисидаги ривоятлар Ю.га ҳам ўтган.

ЮПҚА — хамир, гўшт ва пиёздан тайёрланадиган таом. Гўштни гўшт қиймалагичдан ўтказиб, майда тўғралган пиёз, мурч билан аралаштирилади ва ковуриб олиб қўйилади. Хамирдан 30 г

ли зувалачалар ясалиб, юпқа қилиб ёйилади. Қизиган қозонга ярим қошиқ ёғ суртиб, ёйилган хамирлардан бири иккала томонидан яхшилаб сингитиб пиширилади. Сўнгра қозонга иккинчи Ю.ни солиб пиширилади ва қозонда қолдирилиб, бетига тайёр қиймадан бир текис солиниб, устига биринчи пиширилгани ёпилади. Бунинг бетига ҳам қиймадан солиб яна навбатдаги ёйилган хамир ёпилади ва пишириш учун ағдарилади. Қаватлар сони шу тариқа 10—12 тагача етказилади. Сўнгра хар бирини алоҳидаалоҳида ажратиб олиб, тўрт буклаб ликопчада дастурхонга тортилади. Айрим жойларда аввал Ю.нинг хаамири пиширилиб, қиймаси тахланаётганда солинади. Ю.ни жуда суст оловда пишириш ва зарур бўлганда, қозонга ярим қошиқдан ёғ томизиб туриш лозим. Ю. тансиқ таомлардан бўлиб, чақалокни бешикка белашда ҳамда ҳайитмаросимларда тайёрланади.

ЮРА — Франция ва Швейцариядаги тоғлар. Швейцария ясситоғлиги билан Бургундия текисликлари оралигида ёйсимон шаклда 250 км га чўзилган. Энг баланд жойи 1718 м. Асосан, оҳақтош ва мергеллардан тузилган. Карст кенг тарқалган, дарёлар тоғларни чуқур ўйиб юборган. Ғарбий ён бағри зинапоясимон пасайиб боради, шарқи тик. Кенг баргли ва игна баргли ўрмонлар билан қопланган, яйловлар бор. Резерватлар ташкил этилган.

ЮРА СИСТЕМАСИ (ДАВРИ) — мезозой эрасининг бошидан 2-давр. Франция ва Швейцариядаги Юра тоғлари номи билан аталган. Радиогеологик метод билан аниқланишича, Ю.с. бундан 190—195 млн. йил аввал бошланиб, 69 млн. йил давом этган. Бу терминни фанга француз геологи А.Броньяр (1829) киритган. У триас системасидан кейин бўр системасидан олдин келади. Ю.с. 3 бўлим (қуйи, ўрта, юқори) ва 11 ярусга бўлинади.

Юра жинслари барча китъаларда

тарқалган; океан тубидагилари бургилаш йўли билан аниқланган. Таркиби ва пайдо бўлиш шароитларига кўра турлитуман; улар денгиз ва қуруқликдаги кумтошгилли жинслар бўлиб, кейинчалик гилли ва апсидли сланецларга (геосинклиналь областларда) айланган, карбонатли жинслар (асосан, оҳактошлар), тузли қатламлар ҳамда вулканоген жинслар, жумладан, сув остида ҳосил бўлган жинслар (Шим. ва Жанубий Американинг ғарбий чеккалари, Шарқий Осиё ва Ўрта денгиз минтақасининг баъзи бир майдонлари)дан иборат. Ғарбий Европа, Қрим, Кавказда кимериж билан оксфорд яруслари орасида лузитания яруси ажратилади. Триас системасига нисбатан Ю.с.да тектоник ҳаракатлар авж олади. Геосинклиналларда бурмаланишлар содир бўлади. Тинч океан чеккаларида бурмаланишлар янада шиддатли кечади. Платформаларда денгиз босиб кириши (трансгрессия) ва чекиниши (регрессия) бўлиб ўтади. Ер пўстининг платформа қисмларида ёриқлар ҳосил бўлиб, яхлит қуруқлик 2 га — *Лавразия* ва *Гондвана* материкларига бўлина бошлаган ва Ер қурраси қиёфаси бутунлай ўзгариб кетган. Ю.с. бошларида материкларнинг кўп қисмида қуруқлик сақланиб, фақат 18% денгиз билан қопланади. Денгиз, асосан, геосинклиналларда ва ёш эпигерцин платформаларида жойлашади. Булардан ташқари, материкларнинг катта қисмида иқлим жуда сернам бўлган, натижада субэквал муҳитда ўсимлик қолдиқларига бой бўлган континентал формациялар тўпланган. Марказий Америка, Австралиyaning шарқий қисмида, қисман Европада кўмирли формациялар кенг тарқалган гумид типли (мас, Мангишлоқда), шунингдек арид типли (Хитой жан., Ҳиндистон) кизил рангли ётқизиқлар тўпланади. Палеогеографик ва палеотектоник шароитларда чўкиндилар тўпланиши бўйича ўрта юра даври қуйи юрадан деярли фарқ қилмайди (қуйи юра даврида чўкиндилар ҳосил бўлган умумий майдон анча кўпайган, жумладан, Шарқий

Европа ва Шим. Америка платформаларида). Юқори юра даврида муҳим тектоник ўзгаришлар содир бўлган. Шарқий Европа платформаси, Арктика ҳавзаси, Шарқий Африка, Мадагаскар ва Ғарбий Австралияни сув босади. Қояли тоғлар шарқий қисмида ГалфКоста ботиғи ва унга ёндашган МексикаАнтил геосинклиналида денгиз ҳосил бўлди. Венецуэладан бошлаб Оловли Ер о.га қадар ягона денгиз таркиб топади. Трансгрессия карбонатли формацияларнинг кўпроқ тўпланишига олиб келади, шу билан бирга бошқа геологик даврлардан фарқи карбонат формациялари Евросиё ва Африкада геосинклиналь областлар ташқарисида ҳам тўпланади ва буларга ёндашган Европа, Шим. Африка ва Арабистон платформалари ён бағирларигача тарқалади. Юқори юра даврида эвапоритлар седиментацияси (чўкиши) анча жадаллашган. Умуман, Ю.с.да нефтьгазли формацияларнинг тўпланиши учун жуда қулай палеотектоник ва палеогеографик шароитлар юзага келган. Бу давр формациялари билан энг кўп нефтьгаз областлари боғлиқдир. Уларнинг асосий қисми Лавразия гуруҳидаги океанконтинентал типли литосфера плиталари билан боғлиқ (шундан Евросиёда 45 та, Шим. Америка литосфера плитасида 20 та). Континентал литосфера плиталарида фақат 16 та нефтьгаз областлари мавжуд. Булар турли бурмаланишларнинг геоструктуравий элементларида (токембрийдан альп бурмаланишигача) жойлашган.

Платформаларнинг икки гуруҳида углеводородларнинг худудий тўпланиши — карбонат, карбонатбўлакли, бўлакли денгиз, шунингдек, бўлакли континентал формацияларида жойлашган. Бошқа системалардан Ю.снинг фарқи шундаки, бу даврда Гондвана гуруҳидаги материкларда углеводород карбонатли денгиз формацияларида кўпроқ тўпланган, Лавразия гуруҳига мансуб бўлган геосинклиналларда эса Гондвана карбонатли денгиз ва континентал бўлакли формаци-

яларда юзага келган.

Ю.с хайвонот дунёси турлитуман моллюскалар (аммонит, амальтеус, макроцефалитис, виргатитес, белемнитлар, икки паллалилар, гастроподалар ва бошқалар), брахиоподалар, игнатанлилар ва маржонлардан иборат. Бахайбат динозаврлар ҳам Ю.с.да пайдо бўлган. Сувда яшайдиган динозаврлар, учувчи калтакесаклар кенг тарқалган. Ю.с да дастлабки кушлар пайдо бўлган. Ҳоз. музликлар билан қопланган Гренландия ва Антарктида худудларида ҳам яшил ўрмонлар мавжуд бўлган. Бу даврда умуртқали хайвонлардан бахайбат (уз. 25—30 м, оғирлиги 50 т) динозавр ва ихтиозаврлар, балиқлар яшаган. Сувда ва курукликда яшовчилар (амфибиялар) дан бақа пайдо бўлган. Ўсимликлардан папоротниклар, игнабарглилар, цикафодитлар ва бошқалар кенг ривожланган. Бу давр ётқизиклари Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистонда Фарғона тизмаси, Ҳисор тизмасининг жан.ғарбий этаклари, Ўзбекистон ғарби ва Устюртда кенг тарқалган бўлиб, конгломерат, кумтош, гилтош, оҳактош, ангидрит каби жинслардан таркиб топган. Ўрта юра бошларидан Ўзбекистоннинг ғарбий ва жан. худудларида трансгрессия юз берган. Юқори юракелловей ва оксфорд яруслари давомида Ҳисор тизмасининг жан. ғарбий этаклари, Ҳоз. Ўзбекистоннинг ғарбий худуди, Туркменистон ва Тожикистоннинг баъзи жойлари чуқур денгиз билан қопланган. Шу сабабли бу ерларда Ҳоз. денгиз ётқизиклари — оҳактош кўп. Худди шу худудда кимериж яруси ва титон яруси бошларида денгиз чекиниб, ўрнида турли хил туз ётқизиклари ҳосил бўлган. Ҳоз. Фарғона водийси худуди, Иссиққўл атрофи Ю.с. бошидан охиригача курукликдан иборат бўлган. Ю.с.да иқлим юмшоқ ва нам бўлган. Дарёлар ва ботқоқликлар атрофида турлитуман ўсимликлар ўсган. Ўрта Осиёдаги барча кўмир конлари, Туркменистондаги Ягман, Тожикистондаги Шўроб, Қирғизистондаги Кўкёнгөк,

Ўзбекистондаги Ангрэн,

Шарғун кўмир конлари Ю.с.да ҳосил бўлган. Урал—Эмба, Манғишлоқдаги нефть конлари, Бухородаги газ конлари ҳам шу даврда пайдо бўлган. Ю.с ётқизиклари, асосан, чўкинди ва отқинди тоғ жинсларидан таркиб топган бўлиб, кўп жойларда учрайди. Юра ётқизиклари билан кўмир (14%) ва нефть (15% атрофида)нинг дунё бўйича захиралари боғлиқ. Ю.с.га мансуб йирик кўмир конлари Шарқий Сибирь, Байкал орти, Узок Шарқ, Болкон я.о., Эрон, Монголия, Хитой, Корея ва бошқалар р-нларда мавжуд. Нефть ва газ конлари Каспий олди, Кавказ, Ғарбий Сибирь, Шим. Америка, Яқин ва Ўрта Шарқда топилган. Ю.с. давридаги нураш пўсти билан боксит, каолин, темир, никель конлари ва баъзи олмос сочмалари боғлиқ. Ю.с.даги магматик жараён билан РФ ҳамда Шим. ва Жанубий Американинг ғарбида кўрғошинрух, камёб ва нодир металллар конлари ҳосил бўлиши алоқадор.

Асрор Абидов.

ЮРАК — одам ва хайвонларнинг қон айланиш системасидаги марказий аъзо, у доим бир хилда қисқариши (систола) туфайли қонни қон айланиш системаси бўйлаб ҳайдаб беради ва уни веналар орқали қайтиб келишини ҳамда артериал қон томирлардаги ҳаракатини таъминлайди.

Ю.нинг қиёсий морфологияси. Ю. қон томирлари системаси тўла ривожланган хайвонларда бўлади. Тубан даражали хайвонлардан ёмғир чувалчангида Ю. вазифасини халқасимон томирлар, дарё қисқичбақасида юрак ва юрак атрофидаги бўшлиқ синуслари бажаради. Кўпчилик моллюскалар юраги яхши ривожланган, 2 бўлмача ва қоринчадан иборат, у фаол қисқариш хусусиятига эга. Уларда Ю. томон йўналган веноз қон юрак синусларига, сўнгра унинг жабрасига йўналади. У ердан кислородга бойиб юрак одди синусига тушади ва юракка ўтади. Ю. қоринчаси қисқариши

натижасида қон ҳайвон танаси бўйлаб тарқалади. Хордалилардан ланцетникларда Ю. вазифасини қорин аортаси бажаради.

Сувда ва қуруқликда яшовчиларда Ю. 3 камерали — 2 бўлмача ва қоринчадан; судралиб юрвчилар, қушлар ва сут эмизувчилар юраги 4 камерали — 2 бўлмача ва 2 қоринчадан иборат. Одам юраги 4 камерали: 2 та бўлмача ва 2 та қоринчадан иборат бўлиб, конус шаклида, асоси орқага, юқорига ва ўнг томонга, учи (чўққиси) пастга, олдинга ва чап томонга қараган. Ю. олдинги пастки кўкс оралиги соҳасида жойлашиб, икки ён томондан ўпка ва плевра халталари олдинги тўш суяги ва қовурға тоғайига тегиб туради. Ю. юқоридан ва орқадан қон томирлар, пастдан диафрагма пай маркази билан мустаҳкамланиб туради. Ю.нинг ҳолати ҳамма одамларда бир хил бўлмай, у кишининг ёши, жинси, гавдасининг вазияти ва тузилишига ҳам боғлиқ. Жумладан, янги туғилган болаларда Ю. юмалоқ шаклда бўлиб, диафрагма гумбази баландроқ кўндаланг ва юқорироқ жойлашган, айрисимон без уни тўш суягидан анча орқа томонга суриб туради.

Кейинчалик 1—3 ёшда Ю. кўндаланг вазиятини ўзгартиради ва катта одамларда кўрилганидек, қийшиқ ҳолатда жойлашади. Ю.нинг ўртача оғирлиги эркекларда 300 г, аёлларда бир оз камроқ (220—250 г). Ю.нинг узунлиги ўрта ёшдаги одамларда 13—15 см, энг сербар қисми (кўндалангига) 9—11 см, олдинги сатхи билан орқа сатхининг уз. 6—7 см. Ю. ташқи юзасининг ўткир (ўнг) ва ўтмас (чап) чеккалари уни орқа, олд томондаги юзаларга ажратиб туради. Ҳар бир одам юрагининг қатталиги ўзининг ўнг муштидек келади. Ўрта яшар одамнинг юраги бир минутда ўрта ҳисобда 70—75 марта, бир суткада 100000 марта қисқара олади. Бу эса 20 т юкни 1 м баландликка кўтариш кучига тенг.

Ю.нинг устки чегараси III қовурға тоғайининг тўш суягига ёпишаётган жойидан ўтказилган горизонтал чизикка

гўғри келади.

Ю.нинг ўнг чегараси тўш суягининг ўнг чеккасидан (ўнг III ва V қовурғалар рўпарасида) 2—3 см четроқча бўлади. Бир ёшгача бўлган болаларда Ю.нинг ўнг томондаги чегараси тўш суягининг ўнг чеккасидан 1,0—1,5 см чиқиб туриши мумкин. Ю.нинг пастки чап чегараси V қовурғанинг ўрта ўмров чизигидан 1,5 см ичкарига Ю. учига тўғри келади.

Ю. чегараси ва вазияти одам кўкрагининг шаклига ҳам боғлиқ, кўкраги кенг одамларда Ю. пастроқда жойлашади. Шунинг учун бундай конституцияга эга бўлган одамларда Ю. горизонтал ҳолатда туради. Кенг (узунлиги ўртача бўлган) кўкрак қафасида Ю. қийшиқтуради. Аёллар юраги бир оз кичик бўлиб, горизонтал жойлашади. Жисмоний меҳнат ва спорт билан шуғулланадиган одамларда Ю.нинг ҳажми бирмунча катта бўлади.

Ю. бўлмачалари — веналар қонини қабул қилувчи бўшлиқлар. Ўнг бўлмача катта қон айланиш доирасидан веноз қон олиб келувчи юқориги ва пастки ковак веналар; чап бўлмачага 4 та ўпка веналари қуйилади. Иккала бўлмача қоринчалар билан бўлмачақоринча тешиқлари орқали туташади. Қоринчалар қисқарганда тешиқлар тавақали (қопқоқлар) клапанлар билан беркилади. Қоринчаларнинг ички юзасида, бир-бири билан кесишган мускул толалари ва қоринча бўшлиғига чиқиб турадиган сўргичсимон мускуллар бор. Бу мускуллар учидан чиққан пайли толалар бўлмачақоринча клапанлари тавақаларининг қирраларига ёпишган. Улар клапанлар тавақаларини бўлмачага қараб бурилишига (кўтарилишига) тўсқинлик қилади.

Юракнинг кўкрак қафасида юрак халтаси ичида жойлашиши (юрак халтаси кесиб кўрсатилган).

Аорта ва ўпка артерияси асосида яримойсимон клапанлар жойлашган. Клапанлар шу томирларнинг йўналиш томонига очиладиган 3 тавақадан иборат. Ю. қисқарганда қон ўнг қоринчадан ўпка

артериясига, чап қоринчадан аортага қуйилади.

Ю.нинг ўнг қоринчасидан ўпка пояси кичик қон айланиш, чап қоринчасидан аорта қатта қон айланиш доираси бошланади. Ю. ўз халтаси — перикардга ўралган, девори 3 қават: ички *эндокард*, ўрта *миокард* ва ташқи *эпикард* иборат. Эпикард ва перикард ўртасидаги тор бўшлиққа бўладиган сероз суюқлик Ю. ишлаётганда Ю. деворларининг ишқаланишини камайтиради. Ю.нинг мускул қавати — миокард бўлмачаларида 2, қоринчаларида 3 қават бўлиб, ихтиёримизга бўйсунмай қисқарувчи махсус кўндалангтарғил мускул толаларидан таркиб топган, бу хусусият уни скелет мускулларидан ажратиб туради. Ю.нинг бўлмача ва қоринча мускул толалари 2 та (ўнг бўлмача ва қоринча, чап бўлмача ва қоринча орасидаги тешиқни ўровчи) фиброз тола ҳалқасидан бошланади. Лекин бўлмача мускуллари, қоринча мускуллари бир-бири билан туташмаган айримайрим фазада қисқаради. Бўлмача мускуллари ичдан бўйлама, сиртдан кўндаланг, қоринчаларда эса ички, ташқи қавати бўйлама, ўртадагиси кўндалангига жойлашган. Ички ва ташқи бўйлама мускуллар Ю. чўққисида туташади, кўндаланг (ўрта) мускуллар туташмайди. Қоринчалараро тўсик, асосан, мускул тўқимаси ва уни қоплаб турган эндокард варағидан тузилган.

Миокардда бир-бирига боғлиқ алоҳида мускул толалари бор, улар Ю.нинг ўтказувчи системасини ташкил этади. Ўнг бўлмача девори, юқори ковак венанинг очилиш жойида ковак вена (синус) «Кис Фляк» тугуни ўрнашган. Унинг бир қисм толалари 3 тавақали клапан асоси соҳасида бошқа бўлмачақоринча (АшафТавар) тугунини ҳосил қилади. Ундан бўлмачақоринча (Гис) тутами бошланади. Бу тутам қоринчалараро тўсикда ўзига тегишли қоринчаларга боровчи чап ва ўнг оёқларга ажралади. Оёқчалар эндокард тагида алоҳида Пуркинйе толалари билан тугалланади. Аор-

танинг бошланғич қисмидан чикувчи ўнг ва чап тож артериялари Ю.ни қон билан таъминлайди. Ю.нинг йирик веналари, ўнг бўлмачага қуйиладиган юрак синусига йиғилади (ўнг бўлмачага майда веналар ҳам қуйилади). Ю.ни адашган ва симпатик нервлар *иннервация* қилади. Бундан ташқари. Ю. ўзига хос импульс ўтказувчи йўлларга ҳам эга.

Юрак физиологияси. Ю. фаолияти миокарднинг ритмик қисқаришига асосланган. Ю. қисқариши *систола*, бўшашиши *диастола* дейилади. Ю. автоматик тарзда қисқаради. Миокарднинг қисқаришини таъминлайдиган импульслар Ю.нинг ўтказувчи системасида ҳосил бўлади. Ковак вена (синус) тугунида нормада минутига 60—80 марта ҳосил бўладиган бу импульслар аввал бўлмача миокардига тарқалиб, ундан бўлмачақоринча тугуни ҳамда Гис тутами ва оёқчалари орқали қоринчалар миокардига ўтади ва улар қисқаришига сабаб бўлади. Қоринчаларга ўтиш вақтида импульсларнинг тезлиги пасаяди. Шу сабабли қоринчаларниқига нисбатан бўлмачалар қисқариши илгарироқ тугалланади. Ю.нинг қисқариш ва бўшашиш даври Ю. фаолияти циклини ташкил этади. Бу цикл бўлмачалар систоласи (0,1 сек), қоринчалар қисқариши (0,33—0,35 сек) ва умум (қоринчалар ва бўлмачалар бир йўла бўшашиш фазаси) пауза (0,4 сек)дан иборат.

Бўлмачалар қисқарганда улардаги қон босими (ўнг бўлмачада симоб устуни ҳисобида 1—2 мм дан 6—9 мм гача, чап бўлмачада 8—9 мм гача) кўтарилади. Натижада қон бўлмачақоринча тешиги орқали қоринчга чиқади.

Бўлмачалар қисқарганда қоринчаларга қоннинг фақат 30% и чиқиб, 70% и умум пауза вақтида бемалол оқиб келади. Қоринчалар систоласи ҳам фазаларга бўлинади. Қоринчалар босими ошганда бўлмачақоринча клапанлари ёпилади, лекин яримойсимон клапанлари очилмайди. Бунда (изометрик қисқариш фазаси) қоринчаларнинг барча

мускул толалари қисқариб, таранглиги тобора кучаяди. Натижада қоринчалар босими аорта ва ўпка поясидаги босимдан ҳам ошгач, яримойсимон клапанлар очилади; қон қоринчалардан томирларга отилиб чиқади; қонни ҳайдаш фазаси шу тариқа бошланади.

Одамда қонни томир системасига ҳайдаш Ю. чап бўлмаси симоб устуни ҳисобида 65—75 мм, ўнг бўлмасиники 5—12 мм га етганда содир бўлади. 0,10—0,12 сек ичида юрак қоринчалари босими кескин [чап қоринчада симоб устуни ҳисобида 110—130 мм, ўнг қоринчада 25—35 мм га (қонни тез ҳайдаш фазаси)] ортиши кузатилади. Қоринчалар қисқариши (0,10—0,15 сек) қонни секин ҳайдаш фазаси билан тугалланади. Кейин қоринчалар бўшаша бошлайди, улар босими тез пасаяди, йирик томирлар босими кўтарилиб, яримойсимон клапанлар ёпилади. Қоринчалардаги босим 0 даражага тушганда тавақали клапанлар очилиб, қон бўлмачалардан қоринчаларга туша бошлайди. Бу фаза тез (0,08 сек) ва секин (0,07 сек) тўлиш фазасига бўлинади. Қоринчалар диастоласи уларга қон тўлиши босқичи билан тугайди. Ю. фаолияти цикли фазаларининг давомийлиги ўзгарувчан, Ю. ритми частотасига боғлиқ. Шунинг учун Ю. фаолияти цикли фазаларини текшириш Ю. мускуллари фаолияти ҳолатини аниқлашнинг муҳим усули ҳисобланади. Ю.дан минут сайин ҳайдалган қон миқдори Ю.нинг минутлик ҳажми (МХ) ҳисобланади, иккала қоринчадан чиққан қон миқдори барабар. Одамнинг тинч ҳолатида Ю.нинг минутлик ҳажми ўрта ҳисобда 4,5—5 л, Ю.нинг бир қисқаришида ҳайдалган қон миқдори — систолик ҳажми ўрта ҳисобда 65—70 мл га тенг.

Ю.нинг қисқариш кучи ва частотаси организм тўқима ва аъзоларининг кислород ва озиқ моддаларга бўлган эҳтиёжига мос ҳолда ўзгариб туради. Ю. қисқаришини таъминлайдиган импульслар ўзида ҳосил бўлса ҳам фаолиятини нерв системаси бошқаради.

Адашган нервлар Ю. қисқариш кучини сусайтириб, маромини секинлаштиради, симпатик нервлар, аксинча кучайтиради. Ю. мускуллари ўзини ўзи бошқариш хусусиятига ҳам эга: мас, юракка қанча қон кўп келса, у шунча ортик куч билан қисқаради. Ю. мускулларининг қанча куч билан қисқариши унинг чўзилиши, яъни мускул толаларининг дастлабки (қисқаришидан аввалги) узунлигига боғлиқ. Мускул толаси қанча тез чўзилса, шунча кучли қисқаради. Бу юрак қонуни деб аталади. Ю. касалликлари ҳақида *Юрактомир системаси касалликлари ва бошқаларга* қ.

Ад.: Ҳамидов Ж.Ҳ., Оқилов А.Т., Саидов Т.М., Умумийбиологиядан амалий машғулотлар, Т., 1970; Кованов В.В., Топографическая анатомия груди, М., 1978; Аҳмедов Н.К., Атлас. Одам анатомияси [2ж.ли], 2ж., 2005.

ЮРАК АСТМАСИ — юрак чап қоринчасининг ўткир етишмовчилиги хуружи. Ю.а. *гипертония касаллиги*, юрак тож томирлари етишмовчилиги, симптоматик артериал гипертензия, *кардиосклероз*, миокард инфаркти, *юрак* (аортал ва митрал) *порокларига*, шунингдек, юрак аритмиялари билан оғриб етарли даволанмаган беморларда касаллик кучайган даврида кузатилади. Ю.а. хуружи бир неча минутдан бир неча соатгача давом этиши мумкин. Бунда юрак чап қоринчаси кескин заифлашиб, ўпкадан ўзига келаётган қонни аортага тўла ўткази олмади қолади, айна вақтда юрак ўнг қоринчасидан қоннинг кичик қон айланиш доирасига ўтказилиши давом этаверади; унда қон келиши ва чиқиб кетиши жараёнларидаги номуносивиблик оқибатида кичик қон айланиш доирасида қон димланиб, ўпкада газ алмашинови бузилади, қонда карбонат ангидрид кўпаяди, бу эса нафас марказларини таъсирлаб бемор нафаси қисилиши, бўғилиб қолишига сабаб бўлади. Жисмоний ёрухий зўриқиш, қаттиқ ишлаш, ортикқоқ овқат ёки суюқлик истеъмол қилиш ва

бошқалар кўпинча Ю.а. хуружга олиб келади; баъзан хуруж касаллик белгиси ёки асорати сифатида намоён бўлади. Хуруж уйқуда тўсатдан бошланади. Беморга ҳаво етмай, ўрнидан туриб ўтиради, нафаси қисиб, хириллаб қолади, кўкаради, муздек тер босиб, халлослайди, пульси тезлашади, ўлиб қолаётгандек ваҳимага тушади. Вақтида ёрдам кўрсатилмаса, ўпка альвеолаларига чиққан қон плазмаси «кўпира бошлайди». Бемор оғиздан қизғиш кўпик чиқади ва бу айрим ҳолларда нохушлик билан тугаши ҳам мумкин. Ю.а. ўпкада қон димланиши тезлиги ва кучига қараб, турли оғирлик ва муддат давомида кечеди.

Биринчи ёрдам: хуруж тутганда беморни оёқларини пастга осилтириб ўтқазиб қўйиш, деразаларни очиб тоза ҳаводан нафас олдириш, оёқларига иссиқ ванна қилиш ва дарҳол «тез ёрдам» чақириш зарур.

Давоси. Беморнинг умумий аҳволи, касаллик аломатлари ва ҳ.к.га қараб буюрилади, парҳез тавсия этилади. Хуруждан кейинги даврда муолажа асосий касалликни махсус режа асосида даволашдан иборат.

ЮРАК ГЛИКОЗИДЛАРИ — ўсимлик лардан олинадиган табиий гликозидлар. Таркибида Ю.г. бор ўсимликлар қадимийдан маълум, улар халқ ва илмий таботатда қўлланиб келинган. Ю.г.дан юрак хасталиклари ва бошқалар касалликларни даволашда фойдаланилган.

Қад. мисрликлар денгиз пиёзини, римликлар ва юнонлар эризимумни юрак касалликларида ва пешоб ҳайдовчи сифатида ишлатишган. 11-асрда Англияда *ангишвонагул* халқ таботатида дори воситаси сифатида маълум бўлган.

Ю.г. тутувчи ўсимликлар буталар, лианалар, ўтлар шаклида учрайди. Ю.г. сақловчи ўсимликларнинг 45 га яқин тури аниқланган, уларнинг 9 таси Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ўсади. Улар *сигирқуйруқдошлар*, *кедирдошлар*, *лоладошлар*, *айиқтовондошлар*,

шоколаддошлар, *жўкадошлар*, *тутдошлар* ва бошқалар.

Ҳоз. ангишвонагул баргларида дигоксин, целанид, лантозид; строфант уругидан строфантин К.; адонис ўсимлигининг ер устки қисмидан адонис, адонисбром; марваридгул ер устки қисмидан коргликон, конвафлавин каби дори воситалари олинди, улар замонавий тиббиётда юрак хасталиклари (*юрак пороклари* ва у туфайли қон айланишининг II ва III даражали бузилиши, *юрак астмаси*, юрак шиши)ни даволашда, пешоб ҳайдовчи ва бошқалар сифатида кенг қўлланилади. Бир қанча Ю.г. тинчлантивчи хоссага ҳам эга.

ЮРАК ИНФАРКТИ — қ. *Инфаркт*.

ЮРАК МУСКУЛИ — қ. *Миокард*.

ЮРАК ПОРОКЛАРИ — *юракнинг* анатомик тузилишидаги турғун нуқсон, камчилик ва ўзгаришлар; нормал қон оқимида ҳалақит беради. Туғма ва орттирилган Ю.п. фарқ қилинади. Туғма Ю.п. ҳомила юраги ва юрак йирик томирларининг эмбрионал ривожланиш даврида нотўғри шаклланиши натижасида рўй беради. Ҳомиладорликнинг илк даврида она организмнинг захарланиши, баъзи касалликлар билан оғриши, ионловчи нурларнинг биологик таъсири, *ирсий касалликлар* ва ҳ.к. сабаб бўлади. Гўдаклик даврида (1 ёшгача) юрактомир системасининг тўла ривожланмай қолиши (мас, очик артериал йўллар ёки овал тешикнинг битмай қолиши) ҳам Ю.п.га киради.

Туғма Ю.п. нинг кўп учрайдиган турлари: қатта ва кичик қон айланиш доиралари ўртасида ҳар хил комбинациядаги анормал йўллар, шунингдек, юракнинг йирик томирлари (мас, ўпка артерияси ва аорта)да торайган ёки битиб қолган жойлар бўлиши ёки шу томирларнинг нотўғри жойлашуви; аралаш пороклар; юрак бўлмачалар сони ва тузилишига оид нуқсонлар.

Артерия ва вена қонининг қай даража

аралашиб туришига қараб баъзи тўғма Ю.п. цианоз билан (кўк хилдаги пороклар), баъзилари цианозсиз (оқ хилдаги пороклар) ўтади. Бу қоннинг катта ва кичик қон айланиш доираларини туташтирувчи ноўрин тешиқлар орқали қайси томонга оқиб ўтишига (шунт йўналишига), ўпка артериясидаги босимнинг кўтарилиши даражаси ва юрак мускуллари ҳолатига боғлиқ. Боланинг жисмонан тузук ривожланмаслиги, рангпарлик ёки кўқариб кетиш, нафас сиқиши, юрак ҳажми ва ҳолатининг ўзгариши, юракда шовқин эшитилиши ва бошқалар тўғма Ю.п.га хос белгилардир.

Орттирилган Ю.п. ҳаёт даврида юракнинг хасталаниши, аксари *ревмокардит*, баъзан *атеросклероз*, септик *эндокардит*, *захм* ва ҳ.к. касалликлар оқибатида пайдо бўлади. Орттирилган Ю.п.га: юрак клапанларининг (ёпилиш вақтида) зич беркилмаслиги; бўлмачақоринчалар (ўнг ва чап бўлмачақоринчалар) ўртасидаги тешиқ ёки асосий томирлар чиқиш жойининг торайиши (стенози); шу нуқсонларнинг аралаш бўлиши, бир ёки бир неча клапанда баравар камчилик бўлиши ва ҳ.к. киради. Юракнинг митрал (чап бўлмача билан қоринча ўртасидаги тешиқ ва икки тавақали клапан), аортал, митралаортал ва бошқалар пороклари фарқ қилинади. Ю.п.да клапан нуқсонлари туфайли қон қисман орқага қайтиб тушади ёки торайган тешиқдан зўриқиб ўтиши натижасида юракнинг мускул девори қалинлашиб (*гипертрофия*), кейинчалик қисқариш кучи сусаяди, бўшлиқлари кенгаяди (дилатация). Натижада қон айланиши издан чиқиб — қон айланиши етишмовчилиги содир бўлади. Орттирилган Ю.п. тез ёки узок вақт давомида аста-секин юзага келади. Пайдо бўлган иллатнинг жойи, тури, даражасига қараб касалликнинг клиник белгилари турлича намоён бўлади. Баъзан у узок вақт ҳеч қандай белгисиз кечиши ҳам мумкин. Ҳомиладорлик, зотилжам, грипп, шунингдек, кучли жисмоний зўриқиш ва бошқалар касаллик белги-

ларининг кучайиши ва рўйроқ намоён бўлишига олиб келади. Томир уришининг тезлашуви, оёқларда шиш, ҳансираш каби юрак етишмовчилиги белгилари ва юракда шовқин пайдо бўлиши юрак пороги борлигидан дарак беради. Ю.п.нинг клиник кўриниши порокнинг хусусияти, шунингдек, унга сабабчи асосий касалликнинг кечиши, беморнинг меҳнат ва дам олиш режимида боғлиқ. Вақтида терапевтик ва жарроҳлик усулида даволаш бемор аҳолини энгиллаштириб, умрини узайтириш имконини беради.

Даво врачнинг кўрсатмаси ва унинг доимий кузатуви остида олиб борилади. Ю.п.нинг баъзи турларида доридармонлар, парҳез билан даволаш яхши натижа беради. Шу сабабли беморни операция қилишқилмасликни мутахассис врач белгилайди. Хирургик даво Ю.п.ни даволашнинг асосини ташкил қилади.

Олдини олиш учун Ю.п.га сабаб бўладиган касалликларни ўз вақтида даволаш лозим.

Ад.: Сулаймонов А.С. ва бошқалар, Болалар хирургияси, Т., 2000; Хайдаров Ғ.О., Эрматов Ш.Х., Ички касалликлар, Т., 2002.

Маҳмуд Пирназаров.

ЮРАК ЎЙНАШИ — қ. *Тахикардия*.

ЮРАК ҚИСИШИ — қ. *Стенокардия*.

ЮРАКНИНГ ИШЕМИК КАСАЛЛИГИ — юрак-томир системасининг кенг тарқалган касаллиги; миокард ишемияси ва коронар қон айланишининг бузилиши билан кечади. Ю.и.к.га, асосан, коронар (тож) томир артериялари атеросклерози натижасида юрак мускулларида қон айланишининг етишмай қолиши ва шу туфайли юракнинг қонга ёлчимаслиги сабаб бўлади. Ю.и.к.га *стенокардия* (дастлабки, муқим, номуқим), *миокард инфаркти*, инфарктдан кейинги *кардиосклероз*, аритмик тур ва юрак етишмовчилиги киради. Ю.и.к. мунтазам ри-

вожланиб борувчи оғир юрак хасталиги ҳисобланади. Ёш улгайган сари касаллик учраши кўпаяди.

Ю.и.к. клиник жиҳатдан бир хилда кечмай, дам зўрайиб, дам босилиб туради. Кўпинча Ю.и.к. зимдан кечиб, бемор ўзининг шундай хавфли касалликка чалинганини билмай, шифокорга мурожаат қилмай юради. Одатда, Ю.и.к.нинг дастлабки клиник белгиларидан бири — зўриқиш стенокардияси хуружи бўлиб, жисмоний иш бажарилганда рўй беради. Кейинчалик касаллик узоқ давом этиши, ҳатто йиллаб чўзилиши мумкин. Кўпинча зўриқиш стенокардиясига бирмунча вақтдан кейин тинч ҳолатда ҳам кузатиладиган тинч ҳолат стенокардияси хуружлари кўшилиши мумкин.

Ю.и.к.нинг келиб чиқиши ва ривожланишига кишиларнинг ёши, касалликка ирсий мойиллик, *гипертония касаллиги*, *қандли диабет*, семириб кетиш, ичкиликка ружу қилиш, кашандалик, кам ҳаракат (гиподинамия), жисмоний ҳамда руҳий зўриқиш ва бошқалар сабаб бўлади. Кашандалар ўртасида Ю.и.к.нинг нисбатан кўп учраши кузатилган.

Ю.и.к.нинг ривожланишида, айниқса, холестериннинг роли катта. Қонда холестерин миқдорининг ошиб кетиши атеросклерозга сабаб бўлади ва бу Ю.и.к. ривожланиш хавфини оширади.

Ю.и.к.нинг хавфли омилини бартараф этса бўладиган ва бартараф этиб бўлмайдиган хиллари бор. Мас, кўкрак қисиши (стенокардия), миокард инфаркти, инсультни бартараф этиб бўлмайди; агар одам бу касалликлар билан бир марта оғриб ўтган бўлса, Ю.и.к. ривожланиш хавфи кўпроқ бўлади.

Ю.и.к.нинг дастлабки босқичи стенокардия бўлса, миокард инфаркти унинг энг оғир шаклидир. Стенокардия билан бемор узоқ вақт яшаши мумкин, аммо дастлабки даврида (биринчи уч кун) 20—30% беморда миокард инфаркти кузатилади. Миокард инфарктининг клиник белгилари, одатда, стенокардия белгиларига ўхшаш бўлиб, фақат оғрик

узоқроқ ва кучлироқ давом этади. Бунда дастлабки соатлардаёқ ўлим рўй бериши ёки кейинчалик ҳам жиддий асоратлар кузатилиши мумкин. Инфарктдан кейинги кардиосклероз, юрак аритмияси, юрак етишмовчилиги асида Ю.и.к. нинг асоратлари бўлиб, юрактомир системаси касалликларидан бўладиган ногиронлик ва ўлимнинг асосий сабабларидир. Ю.и.к. га гумон қилинганда дарҳол беморни касалхонага ётқизиш зарур. Касалликнинг клиник белгилари (касаллик тарихи, бемор шикоятлари, перкуссия, аускультация, умумий кўрув), электрокардиография, юрак мускулларига хос ферментлар ва структура элементлари (креатинин фосфокиназа изоферментлари, миоглобин ва бошқалар) ҳамда қон таҳлили, эхокардиография ва бошқалар текширув натижаларига қараб диагноз қўйилади.

Ю.и.к.ни даволаш терапевтик ва жарроҳлик усулида олиб борилади. Ю.и.к. да парhezга риоя қилиш муҳим аҳамиятга эга. Овқатнинг умумий миқдори ва калориясини чеклаб, вазни меъёрида сақлашга ҳаракат қилиш, бадан тарбия билан шуғулланиш, меҳнат ва дам олишни уйғунлаштириш, врач кўрсатмаларига бекаму кўст амал қилиш лозим. Чекишни ташлаш шарт. Ю.и.к.нинг олдини олиш учун гипертония касаллиги, қандли диабет ва бошқаларни даволаш зарур.

Ю.и.к. билан оғриган беморлар кардиолог шифокор назоратида бўлишлари керак.

ЮРАК-ТОМИР СИСТЕМАСИ — организмда гемолимфа ёки қон айланадиган томирлар ва бўшлиқлар системаси. У *юрак*, тўқималар — *қон билан* тўлган қон томир ва *лимфа системаси*дан иборат (қ. *Қон айланиши*).

ЮРАК-ТОМИР СИСТЕМАСИ КАСАЛЛИКЛАРИ — юрак, артериялар ва веналар касалликлари. Улар жуда кўп ва хилмахил. Бу касалликларнинг баъзилари (*ревматизм*, миокардит ва бошқалар)

юракни, айримлари артерия (*атеросклероз*) ёки веналарни (*мас, тромбоз*), бошқалари бутун юрактомир системасини шикастлайди (*гипертония касаллиги*).

Юракнинг ишемик касаллиги юрак мускулларининг қон билан етарли таъминланмаслигидан вужудга келади. Асосан, юрак тож артерияларининг атеросклеротик ўзгаришларга учраши, *спазм*, шунингдек, улар бўшлиғида қоннинг (ивиб) лахта бўлиб чўкиши (*тромбоз*) ва бошқалар оқибатида келиб чиқади (қ. *Юракнинг ишемик касаллиги*).

Артериал гипертония Ю.т.с.к. орасида энг кенг тарқалгани бўлиб, катта ёшли одамлар орасида кўп учрайди. У миокард инфаркти, инсульт, юрак етишмовчилиги каби кўпинча ўлим ёки ногиронликка сабаб бўладиган асосий патогенетик омил ҳисобланади.

Артериал гипотония (гипотония касаллиги) — нисбатан кам учрайди. У артериал гипотония синдроми тарзида кўпгина юрактомир тизими касалликларида (миокард инфаркти, кардиомиопатия, миокардит), неврозлар, гипотиреоз, инсультдан кейин кузатилади.

Клиник амалиётда юрак мускулларининг яллиғланиши — *миокардит* ва яллиғланмай зарарланиши — *миокардиодистрофия* кўпроқ кузатилади. *Эндокардит* (юрак ички қаватининг яллиғланиши) ревматизм ва бошқалар орттирилган *юрак порокларита* сабаб бўлади. *Лерикардит* кам учрайди. Юракнинг ишемик касаллиги, миокардит ва миокардиодистрофия, шунингдек, невротик ҳолатлар нағижасида юрак аритмиялари ваюрак блокадаси содир бўлиши мумкин. Юрак аритмиялари юрак қисқаришлари (уриши)нинг тезлашиши (*тахикардия*) ёки секинлашуви (*брадикардия*), юракнинг навбатдан ташқари қўшимча қисқариши (экстрасистолия); юрак уришининг тўсатдан тезлашуви (парок сизмал тахикардия); юракнинг ҳар хил вақт оралиғида нотўғри қисқариши (тебранувчи аритмия) ва бошқаларда

намоён бўлади. Юрак блокадаси юракнинг ўтказувчи системасида нерв импульслари ўтишининг бузилиши (*мас, бўлмачалардан қоринчаларга ёки Гис тутами* оёқчаларига импульс ўтишининг узилиши)дан иборат.

Неврозлар туфайли юрак нерв аппарати фаолияти бузилганда аритмиялар билан бирга, юракда сиркиллайдиган, санчадиган, жазиллайдиган оғриқ сезилари ҳам пайдо бўлади. Атеросклероз ва гипертония касаллиги артерия томирларининг кенг тарқалган хасталикларидан бўлиб, аксарият улар бирга кечади. Атеросклероз тож томирларидан ташқари, аорта ва унинг йирик шохлари, жумладан, буйрак артерияси, мия томирлари (қ. *Инсульт*), қўлоёқнинг периферик томирларини ҳам зарарлайди. Артериал томирларнинг яллиғланиши — артериитлар кўпроқ инфекция (*мас, захм, сепсис*) ва аллергия (*қ. Зардоб касаллиги*) ҳамда *коллаген касалликлар* туфайли юзага келади. Клиник шакли *облитерацияловчи эндартериит*, аорта панартериити ва ҳ.к. *Веналарнинг варикоз кенгайиши* ва *тромбофлебит* вена томирларининг кўп учрайдиган касалликларидан.

Юрак етишмовчилиги юракнинг ўзига юкланган тўла ҳажмдаги функционал юкломани бажара олмаслигини кўрсатувчи патологик белгилар (терининг кўкариши, нафас қисилиши, оёқ шишиб қолиши ва бошқалар) билан намоён бўлади; бирор иш қилаётганда нафас қисиб қолиши патологик аломат ҳисобланади.

Ўтқир юрак етишмовчилиги — жуда хавфли, лекин камданкам учрайди. У кутилмаганда ёки тўсатдан нафас қисиб, бўғилиш (*қ. Юрак астмаси*) хуружи билан кечади.

Кўпчилик Ю.т.с.к. оқибатида юрак мускулининг қисқариш функцияси ҳамда томирлар девори мускул қаватининг қисқариш қуввати сусаяди. Натижада организмда қон айланиши бузилади. Бу омилларнинг қай бири устун бўлишига қараб юрак ёхуд томир етишмовчилиги

вужудга келади.

Ю.т.с.к. (гипертония касаллиги, ревматизм, юракнинг ишемик касаллиги) ни мунтазам ва ўз вақтида даволаш юрак касалликларини олдини олишнинг энг яхши воситаларидан ҳисобланиб, уни *кардиология* фани ўрганеди.

Ю.т.с.к.ни аниқлаш, даволаш, олдини олиш ва бошқалар кардиоревматологик марказларда ҳамда диспансерларда амалга оширилади. Касалликни даволаш реабилитация, яъни саломатликни қайта тиклашдан иборат. Ҳоз. юрактомир хирургияси соҳасидаги улкан ютуқлар туфайли юрак ҳамда йирик томирлар тузилишидаги гуғма ва турмушда орттирилган турли нуқсонлар операция йўли билан даволанади.

Ад.: Шаропов Ў.Б., Ғаффорова Ф.К., Шодмонов У.И., Ички касалликлар, Т., 2003.

Маҳмуд Пирназаров.

ЮРИ Гарольд Клейтон (1893.29.4, Уолкертон, Индиана штати — 1981.6.1) — америкалик физиккимёгар. АҚШ Миллий ФА аъзоси (1935 йилдан). Монтана ун-тини тугатган (1917), Берклидаги Калифорния ун-ти (1921 йилдан), Балтимордаги Ж.Хопкинс ун-ти (1924 йилдан), Нью-Йоркдаги Колумбия ун-ти (1934 йилдан) проф. 1945 йилдан Чикаго ун-тида, 1958—70 йилларда Сан-Диегодаги Калифорния ун-тида (1972 йилдан фажрий проф.) ишлаган. Асосий илмий ишлари изотоплар кимёси, гео ва космокимёга оид. Спектроскопия усулини қўллаб *дейтерийхт* очган (1932, Ф.Брикведде ва Г.Мёрфи билан ҳамкорликда). Уран²³⁵ ва уран²³⁸ изотопларининг бўлиниш усуллари ишлаб чиққан. Унинг лаб.да сув буғлари, водород ва аммиак билан метан аралашмаси орқали электр ёйи ўтказилганда аминокислоталар ҳосил бўлиб, уларни атмосферада ҳам синтез қилиш мумкинлиги исботланган (1950). Нобель мукофоти лауреати (1934).

ЮРИДИК

ЖАВОБГАРЛИК

— ҳуқуқбузарга нисбатан давлат қўллайдиган чоралар. Ю.ж.нинг мақсади ижтимоий муносабатларни мустаҳкамлаш, тартибга солиш ва муҳофаза этишдир. Ю.ж. қонунийлик, адолатпарварлик, жазонинг муқаррарлиги, мақсадга мувофиқлик, айб учун жавобгарлик, бир ҳуқуқбузарлик учун икки томонлама жавобгарликка йўл қўйилмаслиги каби тамойилларга асосланади. Ю.ж.фақат қонунда белгиланган тартибда ва асоқатли органнинг тегишли қарори асосидагина вужудга келади. Ю.ж.нинг қуйидаги турлари мавжуд: *жиноий жавобгарлик, маъмурий жавобгарлик, фуқаролик ҳуқуқий жавобгарлик, интизомий жавобгарлик, моддий жавобгарлик*. Шунингдек, илмий адабиётларда конституциявий, экологик жавобгарлик турлари ҳам кўрсатилди.

ЮРИДИК МАСЛАҲАТ — (ЎзРда) ҳуқуқий ёрдам тури. Бундай ёрдамни олий юридик маълумотли, тегишли малага имтиҳонини топширган, адвокатлик лицензиясига эга бўлган ёки ташкилот, муассаса, корхонада маслаҳатчи юрист лавозимида ишлаётган шахслар беришга ҳақли. Шаҳарлар ва аҳоли пунктларида адвокатлар хайъатларининг раёсатлари юридик ёрдам кўрсатиш ишини ташкил қилиш мақсадида ҳуқуқий маслаҳат берувчи адвокатлар жамоасини тузади. Юридик маслаҳатхонанинг жойлашиш ўрни ва унда ишлайдиган адвокатлар сонини адвокатлар хайъатининг раёсати тегишли адлия идораси билан келишган ҳолда белгилайди. Юридик маслаҳатхона банкда жорий ҳисоб рақамига, ўз номи ва тегишли адвокатлар хайъатига қарши кўрсатилган муҳр ва штампга эга бўлади. Юридик маслаҳатхонага адвокатлар хайъати раёсати раёсат аъзолари ичидан тайинлайдиган мудир раҳбарлик қилади. Юридик маслаҳат бериш учун адвокат, ўз касбий фаолиятида амалдаги қонун ҳужжатларининг талабларига риоя этиши керак. У ўзига юридик ёрдам сўраб мурожаат этган жисмоний ва юридик

шахсларнинг ҳуқуқ ҳамда эркинликлари, қонуний манфаатларини ҳимоя этиш учун қонунда кўзда тутилган воситалар ва усуллардан фойдаланган ҳолда фаолият юритади.

Гулчеҳра Тўлаганова.

ЮРИДИК ШАХС — фуқаролик ҳуқуқ ва мажбуриятларининг субъектлари ҳисобланувчи корхона, муассаса, ташкилотлар. ЎзР фуқаролик қонунчилигига кўра, Ю.ш. ўз мулкида, хўжалик юритишида ёки оператив бошқарувида алоҳида молмулкка эга бўлган ҳамда ўз мажбуриятлари юзасидан ушбу молмулк билан жавоб берадиган, ўз номидан мулкий ва шахсий номулкий ҳуқуқларга эга бўла оладиган ва уларни амалга ошира оладиган, мажбуриятларни бажара оладиган, судда даъвогар ва жавобгар бўла оладиган ташкилотдир. Ю.ш. лар мустақил баланс ёки сметага эга бўлишлари керак.

Ўзбекистон Республикасининг ФКда Ю.ш.ларнинг қуйидаги 2 тури фарқланади: 1) тижоратчи ташкилотлар, яъни фойда олишни ўз фаолиятининг асосий мақсади қилиб олган ташкилотлар. Мас, хусусий корхоналар, хўжалик ширкатлари ва жамиятлари; 2) тижоратчи бўлмаган ташкилотлар, яъни фойда олишни ўз фаолиятининг асосий мақсади қилиб олмаган ташкилотлар. Мас, жамоат бирлашмалари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари. Ю.ш.лар фуқаро (фуқаролар) томонидан (мас, хусусий корхона, масъулияти чекланган жамият, нотариал контора каби шаклларда), Ю.ш.ларнинг ўзлари томонидан (мас, ўзга акциядорлик жамиятининг акцияларини сотиб олиши йўли билан, Ю.ш.лар бирлашма ёки уюшма иттифоқларига бирлашиши орқали), давлат томонидан (мас, оператив бошқарувга асосланган таълим муассасасини ташкил қилиш, давлат молмулки бўлган корхона очик акциядорлик жамиятига айлантириладиган пайтда акцияларнинг бир қисми давлатнинг ўзида қолган ҳоллар) таъсис этилиши мумкин. Улар, ўз навбатида,

ташкил қилинган Ю.ш.нинг муассислари (таъсисчилари) ҳисобланадилар. Шунингдек, ЎзРда Ю.ш.нинг таъсисчиси чет эл фуқароси, чет эл компанияси (Ю.ш.и) ҳам бўлиши мумкин. Қоидага кўра, устав жамғармасининг миқдори таъсис этиладиган Ю.ш. давлат рўйхатидан ўтказиладиган пайтда 150000 АК.Ш долларида ортиқ ва улушнинг камида 30 фоизини чет эл инвесторининг ҳиссаси ташкил этса, бундай Ю.ш. — қўшма корхона, агар юз фоиз улуш чет эллик инвесторга ■ тегишли бўлса, бундай Ю.ш. — хорижий корхона ҳисобланади. Айни вақтда бундай мулкнинг цензлар маҳаллий Ю.ш.ларга ҳам ўрнатилган. Чунончи, масъулияти чекланган жамиятнинг, хўжалик ширкатининг устав фонди жамиятни, ширкатни давлат рўйхатидан ўтказиш пайтидаги қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам ойлик иш ҳақининг 50 бараваридан кам бўлмаслиги керак. Айни вақтда Ю.ш.ларнинг мулкнинг маблағлари соҳасида айрим чеклашлар ҳам мавжуд. Мас, Ю.ш.нинг бир тури бўлган сиёсий партиялар хайрия ёрдамини фақат Ўзбекистон Республикаси Ю.ш.лари ва фуқароларидан оладилар (Ўзбекистон Республикасининг 2004 йил 30 апр.даги «Сиёсий партияларни молиялаштириш тўғрисида»ги қонуни). Ўзбекистон Республикасининг «Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида»ги қонуни (2000 йил 25 май)га кўра, Ю.ш.лар қонун билан тақиқланмаган ҳар қандай фаолият тури билан шуғулланишлари мумкин. Шунингдек, айрим фаолият турлари билан фақат рухсатнома (лицензия) орқали шуғулланишга ийўл қилилади (ЎзРнинг 2000 йил 25 майдаги «Фаолиятнинг айрим турларини лицензиялаш тўғрисида»ги қонуни). ЎзР Олий Мажлисининг 2001 йил 12 майдаги қарори билан «Амалга оширилиши учун лицензия талаб қилинадиган фаолият турларининг рўйхати» белгиланган. Уларга, жумладан, атом энергетикаси объектларини лойihalаштириш, қуриш, улардан

фойдаланиш ва таъмирлаш, геодезия ва харитаграфия фаолияти, маҳсулотлар ва хизматларни сертификатлаш, ноширлик, тиббий, нодавлат таълим муассасалари фаолияти кабилар киради. Аини вақтда Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 57-моддасига кўра, конституциявий тузумни зўрлик билан ўзгартиришни мақсад қилиб қўювчи, республиканинг суверенитети, яхлитлиги ва хавфсизлигига, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларига қарши чиқувчи, урушни, ижтимоий, миллий, ирқий ва диний адоватни тарғиб қилувчи, халқнинг соғлиги ва маънавиятига тажовуз қилувчи, шунингдек, ҳарбийлаштирилган бирлашмаларнинг, миллий ва диний руҳдаги сиёсий партияларнинг ҳамда жамоат бирлашмаларининг тузилиши ва фаолияти тақиқланади. Махфий жамиятлар ва уюшмалар тузиш ҳам тақиқланади.

Ю.ш.нинг *ҳуқуқ лаёқати* у тузилган пайдан, яъни давлат рўйхатидан ўтказилган пайдан бошлаб вужудга келади ва унинг фаолияти тугаши (тугатилиши) билан тугайди. Ю.ш. устав асосида ёки таъсис шартномаси ва устав асосида ёхуд фақат таъсис шартномаси асосида иш олиб боради. Қонунда назарда тутилган ҳолларда тижоратчи ташкилот бўлмаган Ю.ш. шу турдаги ташкилотлар ҳақидаги низом асосида иш олиб бориши мумкин. Ю.ш. қонунларга ва таъсис ҳужжатларига мувофиқ иш олиб борадиган ўз органлари орқали фуқаролик ҳуқуқларига эга бўлади ва зиммасига фуқаролик бурчларини олади. Ю.ш. органларини тайинлаш ёки сайлаш тартиби қонунлар ва таъсис ҳужжатлари билан белгиланади. Қонунда назарда тутилган ҳолларда Ю.ш. ўз иштирокчилари орқали фуқаролик ҳуқуқларига эга бўлиши ва фуқаролик бурчларини ўз зиммасига олиши мумкин. Ю.ш.ларнинг фаолияти қайта ташкил этиш (қўшиб юбориш, қўшиб олиш, бўлиш, ажратиш чиқариш, ўзгартириш) ёки тугатиш (муассисларнинг қарори билан, фаолият рухсатнома-

сиз олиб борилганда, банкрот деб топилганда — суднинг қарори билан) орқали бекор бўлади.

Мамлакатимизда Ю.ш.лар фаолиятини бевосита тартибга солувчи бир қанча қонун ҳужжатлари мавжуд: «Ўзбекистон Республикасида жамоат бирлашмалари тўғрисида» (1991 йил 15 фев.). «Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида» (1996 йил 26 апр.). «Нотариат тўғрисида» (1996 йил 26 дек.). «Адвокатура тўғрисида» (1996 йил 27 дек.). «Оммавий ахборот воситалари тўғрисида» (1997 йил 26 дек.). «Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) тўғрисида» (1998 йил 30 апр.). «Фермер хўжалиги тўғрисида» (янги таҳрирда 2004 йил 26 авг.). «Дехқон хўжалиги тўғрисида» (1998 йил 30 апр.). «Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида» (1999 йил 14 апр.). «Қурилиш соҳасидаги ҳуқуқбузарликлар учун Ю.ш. ларнинг жавобгарлиги тўғрисида» (2000 йил 15 дек.). «Хўжалик ширкатлари тўғрисида» (2001 йил 6 дек.). «Масъулиятли чекланган ҳамда қўшма масъулиятли жамиятлар тўғрисида» (2001 йил 6 дек.). «Хусусий корхона тўғрисида» (2003 йил 11 дек.)ги ва бошқалар қонунлар. *Ад.*: Зокиров И. Б., Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик ҳуқуқи, Т., 1996; Раҳмонқулов Х.Р., Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг биринчи қисмига умумий тавсиф ва шарҳлар, Т., 1997; Рўзиназаров Ш.Н., Бозор шароитида қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш тузилмаларининг фуқаролик ҳуқуқий мақоми, Т., 1997; Кашанина Т.В., Корпоративное право, М., 1999; Аюбов У., Фермер хўжаликларини ташкил этишини тартибга солиш, Т., 2002; Фуломов С.С., Халқаросавдо ҳуқуқи, Т., 2002; Тадбиркорлик ҳуқуқи, Т., 2002; Юлдашев Ж. И., Акциядорлик жамиятлари — фуқаролик ҳуқуқининг субъекти, Т., 2004.

Миродил Баратов.

ЮРИЙ ДОЛГОРУКИЙ, Юрий Вла-

димирович Долгорукий (11-асрнинг 90-й. лари охири — 1157.15.5) — Суздаль ва Киев князи, *Владимир Мономах*нинг бўғли (Жанубий Русдаги ишларга доимо аралашиб тургани учун Долгорукий лақабини вафотидан сўнг айрим рус йилномачилари томонидан олган). 1120 йил Ю.Д. Волга булғорлари устига юриш қилган. РостовСуздаль ери Мономах томонидан Ю.Д.га берилган эди. Унинг қароргоҳи Суздалда бўлган. Переяславль-Залесск, Юрьев ва бошқалар шаҳарларни бино қилган. Унинг ҳукмронлиги даврида, 1147 йил илк мартаба манбаларда Москва шаҳри қайд этилган, Ю.Д. 1156 йил шаҳарни мустақкамлаган, шу туфайли у Москванинг асосчиси ҳисобланади. 1954 йил Москвада ҳайкали ўрнатилган.

ЮРИСДИКЦИЯ (лот. суд, суд ишини юритиш) — суд ёки маъмурий органининг муайян фактларга ҳуқуқий баҳо бериш, шу жумладан, низоларни ҳал қилиш ва қонунда кўзда тутилган санкцияларни қўллаш бўйича ваколатлари доираси.

ЮРМАЛА — Латвиядаги шаҳар. 1959 йил ноябрда Кемери ва Слока шаҳри лари ҳамда Рига шаҳри нинг Юрмала туманидан ташкил этилган. Рига қўлтиғининг жан. соҳили ва Лиелупе дарёси оралиғида жойлашган. Таркибига Лиелупе, Булдуре, Дзинтари, Майори, Дубулти аҳоли пунктлари ҳам қиради. Аҳолиси 55,7 минг киши (2001). Иклимий курорт (Рига соҳили, Кемери бальнеологик ва балчиқ курорти бор). Целлюлозақоғоз, спорт қайиқлари, торф, цемент ва тахта тилиш эдлари, бадийий тўқимачилик ва галантерия, «Техноинформ» фкалари ишлаб турибди. Тарих ва бадийёт музейлари, латиш шоири *Я.Райнис* музейдала ҳовлиси бор.

ЮРТ — ўрта аср Шарқ манбаларида мулк, турар жой, мамлакат, ватан, ер маъносида қўлланиладиган атама. 14-асрнинг 2-ярмигача «Ю.» атамаси, одатда, туркий қабилалар кўчиб юради-

ган ҳудуд маъносида қўлланилган. 14-аср охири — 15-аср бошларида Ю. деб хон қароргоҳидаги зодагоннинг жойи ёки зодагон ёхуд хоннинг қароргоҳи жойлашган ерга айтилган. Тарихчилар Рашидуддин ва Вассофнинг асарларида Ю. нафақат улус ҳудудини балки кўшиннинг умумий сафида аскарлар ўрни, қароргоҳ (ўрду) жойлашган ер, қароргоҳдаги чодир ўрнатилган жойни ҳам англатган. Сўнгги давр манбаларида «Ю.» атамасининг уй, турар жой, манзилини англатувчи аҳамиети кучайган. Рус манбаларида Ю.Мўғуллар давлати ва Олтин Ўрда парчалангандан сўнг вужудга келган давлатлар ҳудудини билдирган (Сибирь Ю.и, Қрим Ю.и ва бошқалар).

ЮРТЧИ — ҳарбий сафарлар чоғида кўшиннинг тўхташи ва жойлашиши учун қулай ўрин излаб топувчи, ҳарбий қисм ва бўлинмаларнинг лашкаргоҳда тартиб ва интизом билан жойлашувини таъминловчи мутасадди. Ю.дан лашкаргоҳнинг текис, кенг ва қисмларни жойлаштиришига қулай, ичимлик сув манбаига яқин бўлиши талаб қилинган. Лашкаргоҳ атрофи бир-бирига занжир ёки аркон билан маҳкам боғланган аравачалар ёрдамида тўсилган, шохшаббалар билан ўралган, гирдига четан ўрнатилган хандақлар билан ихоталанган. Амир Темур кўшини кетидан қассоб, баковул, қовурилган ва пиширилган гўшт билан савдо қилувчи, арпа ва турли мева сотувчи, новвой, этикдўз, тақачи, эгарчи ва бошқалар пешмапеш кўчиб юрган. Уларнинг лашкаргоҳдаги фаолияти айнан Ю. томонидан назоратга олинган.

ЮСТИНИАН I (тахм. 482 ёхуд 483, Таурисий, Юқори Македония — 565.14.11, Константинополь) — *Византия* императори (527 йилдан). Императорнинг мутлақ ҳокимиятини ўрнатиш, қулдорликни мустақкамлашга қаратилган сиёсат юргизган. Ўрта табақа ер эгаларига ва қулдорларга таянган, православ черковидан кўмак излаган.

Ю.Т нинг қонун чиқариш ва маъмурий ислохотлари Византия империясининг мустаҳкамланишига олиб келган. Ю.1 кенг миқёсда босқинчилик сиёсатини юргизган. Ю.1 даврида улкан қурилиш ишлари олиб борилган, Константинополда Аё София ибодатхонаси бунёд этилган.

ЮСТИНИАН КОДЕКСИ — *Византия ҳуқуқини* бир қисми. Император Адриан (2-асрдан бошлаб *Юстинианнинг* ўзи билан тугайдиган даврда нашр қилинган императорлар фармойишлари (конституциялари)нинг 4652 парчасини ўз ичига олади. 12 китобдан иборат бўлиб, черков ҳуқуқи ва давлат мулозимларининг мажбуриятлари (1-китоб); хусусий ҳуқуқ — мулкӣ ва бошқалар муносабатлар (2—8китоблар); жинойӣ ҳуқуқ (9китоб); маъмурий ва молиявий ҳуқуқ (10—12-китоблар)ни баён қилиб берган.

ЮСУПОВ Абдуазиз Юсупович (1927. 17.10, Самарқанд) — офтальмолог, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1990). Тиббиёт фанлари д-ри (1967), проф. (1967). СамТИ нинг даволаш ф-тини тугатгач (1949), кўз касалликлари кафедрасида аспирант (1949—52), ассистент (1953—58), доцент (1958—68), ўқув ишлари бўйича проректор (1969—74), кўз касалликлари кафедраси мудири (1974 йилдан), шу кафедрада проф. (1996 йилдан). Асосий илмий ишлари *трахомачан* кейин ковокда бўладиган асоратларни жарроҳлик усулида даволаш, *глаукома* ва ўлкага хос кўз касалликларини ўрганишга оид. У илк бор узокни яхши кўра олмаслик касаллигини даволашда кўзнинг шох пардаси ва оксил пардасида операция ўтказиш усулини амалиётга жорий этган.

ЮСУПОВ Ақром Маматович (1905.1.5, Кува — 1975.26.11, Тошкент) — цирк артисти, масҳарабоз. Ўзбекистон халқ артисти (1961). 8 ёшидан амаки-

си — дорбоз Ҳотам Мадалиевдан дорбозлик ва муаллақчиликни ўрганган. 14 ёшидан халқ циркчилари труппасида ишлаган. 1920—30 йилларда комик акробатика, вольтижёрлик, турник устида машқ бажариш, чавандозлик томошаларида қатнашган. 1942 йилдан Ўзбек цирки жамоаси таркибидаги *Тошканбоевлар* дастурида иштирок этди ва дорбозмасҳарабоз сифатида кенг танидди. 1953 йилдан клоунада соҳасида фаолият кўрсатиб, қадимий масҳарабохтик ва қизикчилик анъаналарини давом эттириб, уни ривожлантириб замонавий ўзбек клоунадасининг энг яхши намуналарини яратди. Ю. томошалари ўргатилган эшак ва кўй иштирокида ўтади. Ю. замонавий Хўжа Насриддин образини гавдалантирди ва ўзининг хушчакчақ ва ўткир зехнли қахрамони билан бетакрор комик истеъдодини «ИШ — 421», «Дипломли эшак», «Пул ёки ақл», «Ўқувчи», «Сартарош», «Тафтиш», «Бокс», «Ақлли жонивор» каби клоунадаларда намоиш этди. «Сирли кристалл», «Ақром, баджahl хон ва қуёнча» каби цирк пантомималарида бош ролларни ижро этди. 1970-й.лардан Тошкентдаги «Саҳнадаги цирк» ижодий жамоаси билан ҳамкорлик қилган. Муаллақ ошиш, чавандозлик ва дорбозликни яхши эгаллаганлиги туфайли пародияли масҳарабозликни уста санъаткор сифатида бажариб, томошабинлар таҳсинига сазовор бўлган. Ю. сўз ва мимика устаси. У содда, самимий, вазиятга дархол, лекин бамайлихотир баҳо берувчи, тадбиркорлигини намоиш этувчи, ишонувчанлиги, тепсатебранмаслиги билан кулги уйғотувчи одам қиёфасини моҳирона талқин этган. Андижон вилоят Марҳамат шаҳри кўчаларидан бирига Ю. номи берилган.

Ўғли Маҳмуд Юсупов (1930.12.11, Тошкент) — дорбоз, акробат. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист (1964), 1951 йилдан Тошканбоевлар дастурининг қатнашчиси.

ЮСУПОВ Жўраҳон (1905 Шаҳрихон

— 1994.30.5) — хонанда, созанда (ғижжак, скрипка). Ўзбекистон халқ хофизига (1940). Баланд, кенг диапазонли, ширали овоз соҳибига. Катта ашула йўлларини ва созандаликни Мадраим қори, Нурулла қори, Абдурахим қори, Карим охунлардан ўзлаштириб, кейинчалик улар билан ҳамнафаслик қилган. Катта Фарғона канали, Фарход ГРЭСи ва бошқалар қурилишларда, халқ сайили ва байрамларда маданий хизмат қилган. 2-жаҳон уруши қатнашчиси (1941—42). *Янгийўл театрида* хонанда (1943—44). Шаҳрихонда катта ашула ижро маҳорати мактабига асос солиб, Одилжон Юсупов, Н.Саидназаров, Э.Юсупов, И.Охунов ва бошқалар хофизларга устозлик қилган. Ижро услубига равонлик, кенг нафас, таъсирчанлик хосдир (шу боис, Жўрафасон тахаллусини олган). Репертуаридан катта ашула («Оҳқим», «Доғман», «Бир келесун», «Эй дилбари жонон», «Жудо қилма» ва бошқалар), мумтоз ашула ва Фарғона — Тошкент мақом йўллари («Баёт», «Чоргоҳ», «Сегоҳ», «Дугоҳ» ва бошқалар) ўрин олган. Кўпгина халқ ижодиёти фестивал ва танловларининг совриндори.

ЮСУПОВ Зайнобиддин (1923.1.1 Марғилон — 1992.30.10) — кизикчи ва аскиячи. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист (1989). *Юсуфжон кизик* Шакаржоновнинг ўғли. *Охунжон кизик* Хузуржоновдан таълим олган. 1940 йилда Тошкентда ўтказилган кизикчиларнинг биринчи республика кўриктанловида иштирок этган. Отаси ҳаётлигидаёқ укаси Мадаминжон Юсупов (1935—1993)ни ёнига олиб, аския, майда кизикчиликлар билан танилди. 60-й.ларда Фарғона театрида актёр, чолғу ансамбли раҳбари бўлиб ишлади. «Тоҳир ва Зухра» да сандиксоз, «Нурхон»да Хузурхўжа, «Майсаранинг иши»да Мулладўст, «Аршин мол олон»да Вали каби роллар ижро этди. 70-й.ларда Марғилон халқ театрида, 1978 йилдан Фарғона филармониясида кизикчи ва чолғучи

бўлиб ишлайди. 1986 йилда аскиячи ва кизикчиларнинг Кўконда ўтказилган республика кўриктанловида ўзи ташкил этган «Марғилон хандаси» уюшмаси билан қатнашди. Зайнобиддин ва Мадаминжон Ю.лар, Мамасиддик Ширяев, Орифжон Усмонов ижросида Кўкон ва Тошкентда кўрсатилган «Табиблик» (асли «Хитой табиб») ва «Дорбозлик» оғзаки комедиялари янгича жаранглади. 1988 йилда улар Тошкентда «Қулги маркази»нинг очилишида «Эрка ўғил» комедиясини намойиш этдилар. Ю. кизикчиликда, аскияда ҳам сўзини терибтериб, донадона ва жарангдор қилиб ижро этар, сўзларнинг таъмаъноларини томошабинларга тушунарли шаклда етказарди. «Ширинликлар», «Футбол» пайровларида моҳир бўлган.

Муҳсин Қодиров.

ЮСУПОВ Ибраим (1929.5.5, Қорақалпоғистон, Чимбой тумани Азот овули) — Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон (1975) халқ шоири, Ўзбекистон Қаҳрамони (2004). Қорақалпоқ пед. интини тугатган (1949). Шу Ин-тда ўқитувчи (1949-61), «Амударё» жур. бош муҳаррири (1961—62), Н.Довқораев номидаги Тарих, тил ва адабиёт ин-тида илмий ходим, сектор мудири, Қорақалпоғистон Ёзувчилар уюшмасининг раиси (1965—80), «Совет Қорақалпоғистони» газ.нинг бош муҳаррири (1980—85), Қорақалпоғистон маънавият ва маърифат марказининг раиси (1985-2000).

Дастлабки шеърлари 20-аср 40-й.ларининг ўрталарида эълон қилина бошлаган. 30 дан ортиқ шеърини ва нарсини тўпламлари бор. «Қирқ қиз» (А.Шомуратов билан ҳамкорликда, 1965), «Актрисанинг икболи» (1967), «Умирбек лакки» (1971), «Мангу булок» драмалари, «Ажиниёз» либреттоси муаллифи. Ю.нинг «Кун чикиш йўловчисига», «Қорақалпоқни кўп мактаманг кўзимча», «Қора тол», «Турналар» ва бошқалар шеърлари қорақалпоқ адабиётининг юксак намуналаридир. Шунингдек, Ю.нинг

«Акация гуллаган жойда», «Гидамчи хотин хакида хакиқат», «Дала армонлари», «Мангу булок» сингари дostonлари ҳам 20-аср қоракалпоқ адабиётининг энг катта ютуқлари ҳисобланади.

«Булоқлар қайнайди» (1960), «Олтин қирғоқ» (1962), «Дала армонлари» (1967), «Чўл тўрғайи» (1972), «Қора тол» (1988) ва бошқалар асарлари ўзбек тилида нашр этилган.

Жаҳон адабиёти классикларининг асарларини қоракалпоқ тилига таржима қилган («Мангу булоқлар», 1986). Бердақ номидаги Қоракалпоғистон Давлат мукофоти лауреати (1974).

ЮСУПОВ Иброҳим (1935.5.3, Урганч) — балет артисти, балетмейстер, реж. Ўзбекистон халқ артисти (1983). Тошкент хореография билим юртини (1955), Москва театр санъати интини (1964) тугатган. Навоий номидаги опера ва балет театри педагог ва репетитор, 1977 — 78 йиллар Варшава катта театрида мумтоз ракс ўқитувчиси бўлиб ишлаган. Альберто (А.Адан, «Жизель»), Зигфрид (П.Чайковский, «Оққуш кўли»), Гармодий (А.Хачатурян, «Спартак»), Бунёд (М.Ашрафий, «Семурғ»), Шахриёр (Н.РимскийКорсаков, «Шахризода») ва бошқалар Ю. сахнада яратган энг яхши образларидир. «Тўмарис», «Спартак», «Муҳаббат ва қилич», «Минг бир кеча», «Семурғ», «Медея», «Чиполлино», «Корсар», «Темур Малик», «Уч пальма» каби спектакллари сахналаштирган. Унинг «Тўмарис», «Темур Малик» спектакллари асосида фильмбалетлар, шунингдек, «Тожиқфильм»да «Шарқ афсонаси» фильмбалети ишланган. Ю. ижоди рақслардаги аниқ чизгилари, муайян услубга мутаносиблиги, мумтоз рақсларга алоҳида эътибори, ўзбек миллий рақс ҳаракатларини балет рақсларига усталик билан уйғунлаштира олиши билан ажралиб туради. Миср, Сурия, Ҳиндистон, Япония, Сингапур, Цейлон, Гонконг, Ливан, Венгрия, Вьетнам каби мамлакатларда гастролда бўлган.

ЮСУПОВ Карим Раҳимович (1910.10.10, Зангиота тумани Хонобод қишлоғи) — халқ селекционери, уста деҳқон, сабзавотчилик амалиёти новатори, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган агроном (1965). Мехнат фаолиятини ўзи туғилиб ўсган қишлоқда тузилган кзда колхозчи деҳқон сифатида бошланган (1931). Ўрта Осиё қишлоқ хўжалик интитути қошидаги ишчи ф-тини тугатган (1933). Бухоро вилояти Қизилтепа туманида бош агроном (1933—41), 2-жаҳон уруши қатнашчиси, Тошкент вилояти Қорасув тумани ўрмон хўжалигида (1945—50), Ўрта Чирчиқ туманидаги жамоа хўжалигида бош агроном (1951—60), Ўзбекистон сабзавот, полиз экинлари ва картошкачилик и.т. интитутида илмий ходим (1960-82). Мустақил ҳолда сабзавот селекцияси билан шуғулланиди ва яқка танлов асосида йирик мевали, ўрта кечпишар (135 кунда пишадиған), тупи кучли ўсадиган (пояси 1,5—2 м), серхосил (хар тупида 8—10 кг), сифатли, касалликларга чидамли, вазни 0,3—1,2 кг, ҳосилдорлиги 500—600 ц/га (1000 гача), эти мазали, уруғи кам, машхур «Юсупов» помидор навини яратди (ЧудоринкаХ Марглоб). Мазкур нав 1960 йилдан Ўзбекистоннинг барча вилоятларида, шунингдек, қўшни республикаларда р-нлаштирилган. «Юсупов» навли помидор» китоби (1967) муаллифи. «Шухрат» медали билан мукофотланган (1994).

ЮСУПОВ Матниёз Абдалниёзович (1925.1.1, Урганч — 1992.6.10, Тошкент) — композитор, созанда (ғижжак), хонанда, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1969). Тошкент консерваториясини тугатган (1960). Хоразм мақомлари ва халқ мусиқа меросини ўзлаштириш, соз чалиш ва ашулчиликни ўрганишда С.Ёқубов, М.Худойберганов, К.Отаниёзовлар Ю.га устозлик қилишган. Хоразм вилоят эстрадасида созанда (1940—43), 2-жаҳон

уруши қатнашчиси (1943—44), Хоразм театрида мусика раҳбари (1945—51). Урганч мусика билим юртида директор (1967—72), «Лазги» ансамблининг бадий раҳбари (1972—74). Ўзбекистон радиокўмитасида мусика муҳаррири (1974—85), Тошкент маданият ин-тида доцент (1985 йилдан).

Ю. опера («Хоразм кўшиғи», 1964), балет («Гулсанам», 1974), мусикали драма ва комедиялар («Ғазал жоғиаси», А.Божон пьесаси; «Дил кўзгуси», Ҳ.Ғулом; «Тун ва ноҳун», Ю.Юсупов; «Муқаддас диёр», Х.Расул ва бошқалар), симфоник асарлар, «Билмагунча», «Хоразм», «Баҳор навоси», «Ишқ куйида», «Ҳижрон», «Ёримга айтинг», «Қалби дарё» каби кўшиқлар ва бошқалар ёзган. Ю. ширали овоз соҳиби, лирик хонанда бўлиб мумтоз ва замонавий бастакорлар ашулаларини ижро этган («Феруз», «Кўш парда сувора», «Савти сувора», «Жоним садқа», «Ақлу одобдандур», «Ёзмишлар», «Дилдорим келур» ва бошқалар). Ижролари Ўзбекистон радиоси фонотекасига ёзилган. Хоразм халқ кўшиқ ва куйлари, мақом ва суворалари, дoston кўшиқларини, шунингдек, К.Отаниёзов асарларини тўплаб нотага олган ва нашр эттирган («Ўзбек халқ музыкаси», 6 ж., Т., 1958; 7 ж., Т., 1960; Хоразм мақомлари, Т., 13 ж., 1980-87; «Учирдим шунқор қушимни», Т., 1987). Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1991).

Ас: Маҳлиё, Т., 1970; Шодиёна, Т., 1977; Бир диёрки, Т., 1981; Гулдаста, Т., 1985.

Отабек Юсупов.

ЮСУПОВ Махсум (1912.18.7 Тошкент — 1983.9.3) — Ўзбекистон халқ артисти (1964). Тошкент политехникумини тугатган (1929). 1932 йилдан Ҳамза театрида ишлаган. Актёрликни оммавий сахналарда чиқишдан бошлаган. Ю. нафақат салбий образлар, характерли роллар, балки қахрамононадрамастик роллар устаси сифатида ҳам танилди. Ю.

ижоди қахрамон ички кечинмаларини етказишга, нутқ маданияти, бадий ечимга алоҳида эътибор бериши билан ажралиб туради. Лаэрт, Полоний (У.Шекспир, «Ҳамлет»), Йўлчи (Ойбек, «Қутлуғ кон»), Норбойвачча, Ғофир (Ҳамза, «Ҳолисон»), «Бой ила хизматчи»), Нодир (Г.Мдивани, «Номус»), Бахтиёр (Б.Раҳмонов, «Юрак сирлари»), Ғойиб, Ҳамдам (Уйғун, «Қотил», «Қалтис ҳазил»), Суқуров (А.Қ^ахор, «Тобутдан товуш»), Келдиев (Ў.Умарбеков, «Комиссия»), Родриго (У.Шекспир, «Отелло»), Хондамир (И.Султон, Уйғун, «Алишер Навоий»), Саккокий (М.Шайхзода, «Мирзо Улуғбек») каби роллари билан шухрат қозонди. Ю. кино («Фарғона қизи»да Олимжон, «Суюнчи»да Эшмат ва бошқалар) ва телевидение («Нур борки, соя бор»да Соки Сокиевич, «Гирдоб»да партком ва бошқалар)да ҳам роллар ўйнаган. «Наштар» киножурналининг доимий ижрочиларидан бўлган.

ЮСУПОВ Муҳаммадсоли Абдуллаевич (1955.11.1, Тошлок тумани) — актёр, реж., педагог. Ўзбекистон халқ артисти (1999). Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тининг актёрлик (1977) ҳамда реж. лик (1997) фтларини тугатган. 1977—78 йиллар мазкур Ин-тда ўқитувчи, 1979 йилдан Фарғона театрида актёр, реж. (1995 йилдан бош реж.). «Кулги зарби спектаклидаги Сулаймон қори унинг сахнадаги илк образидир. «Ричард III» (У.Шекспир)даги Глостер, «Фарҳод ва Ширин» (С.Абдулла, Б.Бровиин) даги Ёсуман образлари талқин ва ижро жиҳатидан янгила услубга эга эканлиги билан ажралиб туради. Ю. Кўчкор («Темир хотин»), Диктатор («Ҳоқими мутлок»), Мамаг («Нурхон»), Бухенвальд («Бир ўликка бир тирик»), Асомбой («Тошкентга саёҳат»), Тўхтамишхон («Амир Темур ва Тўхтамишхон») каби роллари билан шухрат қозонди. Қаҳрамон ички ҳолатини очиб бера олиш, миллий кизиқчилик санъати билан йўғрилган ижро услуби ажралиб туради. Ю. кино-

да Холмат («Бомба»), Қўқор («Масхарабоз»), Ўқитувчи («Ўқитувчи»), видеофильмда Солиҳ маҳдум («Мехробдан чаён»), телефильмда Афанди («Афандининг беш хотини») ролларини ҳам ўйнаган. «Курорт» (Ў.Умарбеков), «Олтин сиртмоқ» (Х.Тўхтабоев), «Амир Музаффар» (И.Қобулов), «Осмонга сиғмаган муҳаббат» (И.Сулаймон), «Сехрланган паризод» (В.Рабадан), «Кампир топайми, дадажон?» (А.Хурсандов), «Тикансиз типратиканлар» (Ш.Бошбеков), «Жонининг малҳами» (О.Хақимов), «Амир Темур ва Тўхтамишхон» (Т.Мирзо) каби спектакллари сахналаштирган. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1989).

ЮСУПОВ Одилжон (1928.19.5 Балиқчи тумани — 1993.4.9) — хонанда, созанда (доира, дутор, ғижжак). Ўзбекистон халқ хофиси (1991). Наманган маданияоқартув техникумини тугатган (1981). Хонандалик санъати ҳамда катта ашула йўлларини андижонлик Ҳ.Фозилов, М.Нишонов, Маматхўжа эшон, Саидали қори, Шоқир қори ва Жўрахон *Юсуповлардан* ўрганган. Кейинчалик улар билан ҳамнафас бўлган. Норин тумани халқ театри хонандаси (1950—55), 1956 йилдан Балиқчи тумани бадий ҳаваскорлик ансамбли раҳбари. Кучли, баланд, жарангдор овоз соҳиби, ижросига бадиҳағўйлик хос. Репертуаридан катта ашула («Бўлиб дилбар», «Эй санам», «Кулинг», «Эй дилбари жоним» ва бошқалар), ашула ва мақом йўллари («Ёр келиб кет», «Келдим», «Бокқанча бўлмас», «Дугоҳи Хусайний» ва бошқалар) ўрин олган. Акаука *Ваҳобовлар*, А.Шоқиров, М.Раҳматуллаев, ўғиллари — Абдуваҳоб, Абдусаттор, Зоқиржон Одиловлар ва бошқаларга устозлик қилган. Катта ашула ижроси сифатида (Н.Саидназаров билан бирга) Европа мамлакатларида гастролда бўлган (1985). Республикада ўтказилган кўпгина мусиқа фестиваллари ва танловлари совриндори. Балиқчи ту-

манида катта ашула ижрочилик маҳорати мактабини ташкил қилган (1990).

ЮСУПОВ Олмос Турғунжонович (1974.9.2, Душанба) — спортнинг кикбоксинг тури бўйича 4 карра жаҳон чемпиони (1995, Киев; 1997, Гданск; 2000, Мадрид; 2002, Родос), «Ўзбекистон ифтихори» (1998). Ю. 1995 йилдан Тошкентдаги «Биллур» спорт клубида кикбоксинг билан шуғулланади, Ўзбекистон чемпиони (1995—2001), Осиё кубоги ғолиби (1997, Бишкек), Евросиё чемпиони (1997, Қозон). У кўп халқаро мусобақаларда совриндор бўлган.

ЮСУПОВ Полвонийез Ҳожи, Полёз Ҳожи (1861 Хива 1936.14.5) *Ёш хиваликлар* партиясининг асосчиси, давлат арбоби. *Хива хонлиги* худудидаги *жадидчилик* ҳаракатида фаол қатнашган.

Асфандиёрхоннинг жадиdlарга қарши сиёсати натижасида Ю. 1917 йил охиридан бошлаб 2 йил давомида Тошкентда яшаган. Большевиклар таъсиридаги Ёш хиваликлар инқилобий кўмитаси раиси (1918 йил бошидан). Туркистон АССР Миллий ишлар халқ комиссарлигида Туркман шўъбаси бошлиғи (1919). Хива хонлиги ағдарилгач (1920 йил 1 фев.), янги ташкил қилинган *Хоразм Халқ Совет Республикаси* Нозирлар Шўросининг биринчи раиси (1920 йил 27 апр. — 1921 йил 6 март).

Ю.ХХСР ҳукумати раиси сифатида мустақил сиёсат юритиш ва Хоразм Республикасида демократик ислохотларни қарор топтириш учун интилган. Бирок Туркистон комиссияси (Турккомиссия) ва Туркистон fronti кўмондонлиги Ю.нинг бу сиёсатига қарши чиқиб, Хивада янги ҳукумат тўнтаришини амалга оширишган. Ю. фаол сиёсий курашдан воз кечганлиги учун кейинчалик большевиклар томонидан афв қилинган ва ХХСРда турли лавозимларда хизмат қилган.

Ад.: Матқаримов М., Хоразм Республикаси: давлат тузилиши, нозирлари ва

иктисоди, Урганч, 1993.

ЮСУПОВ Рустамжон Тешабович (1952. 12.4, Учқўприк тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1997). Қўқон педагогика интени тугатган (1973). 1973 йилдан Учқўприк туманидаги 15мактабда мат., информатика ва ҳисоблаш техникаси асослари ўқитувчиси.

ЮСУПОВ Усмон (1900.1.3, Фарғона туманидаги Каптархона қишлоғи — 1966.7.5, Тошкент) — давлат ва сиёсат арбоби. Меҳнат фаолиятини 1916 йил Қовунчи (хоз. Янгийўл шаҳри)даги пахта тозалаш 3-дида ишчиликдан бошлаган. Тошкент бинокорлар уюшмаси раиси, кассаба уюшмалари Тошкент округи кенгаши раиси (192628). Ўзбекистон Компартияси МК котиби (1928— 31), ВЦСПС Ўрта Осиё бюроси раиси (193134). Ўзбекистон ССР Озик-овқат саноати халқ комиссари (1936—37), Ўзбекистон Компартияси МК 1котиби (193750). СССР Пахтачилик министри (1950—53), Ўзбекистон ССР Министрлар Совети раиси (1953—54), Мирзачўлдаги 4»Боёвут» ва 2»Боёвут» сзлари ва Янгийўл туманидаги «Халқобод» аграрсаноат бирлашмаси директори (1955—66).

Ю. республикага раҳбар бўлган йилларда Ўзбекистонда халқ хашари йўли билан йирик сув иншоотлари (*Катта Фарғона канали, Каттақўрғон сув омбори ва бошқалар*) қурилган. 2-жаҳон уруши даврида мамлакат ғарбидан кўчириб келтирилган корхоналарни ишга тушириш, янгиликларини куриш, фронтан озиқ-овқат, кийимкечак билан мунтазам таъминлаш, ўзбекистонликларни фашизмга қарши курашга сафарбар қилиш, уруш туфайли уйжой ва бошпанасиз қолган аҳоли ҳамда етим қолган болаларга меҳрибонлик ва инсонпарварлик қилишда Ю. бош-қош бўлган. У ўз сиёсий фаолияти даврида имконият доирасида Ўзбекистон халқи манфаатларини ҳимоя қилишга интиланган бўлишига қарамай оммавий катагон

сиёсатида (1937—39) Марказ фармойишларини бажаришга мажбур бўлган. Тошкентдаги Чигатой қабристонига дафн этилган. Катта Фарғона канали, Фарғона туманидаги қишлоқ, республикадаги бир неча мактаб, кўча, ширкат хўжалигига Ю. номи берилган. Янгийўл шаҳрида уй-музейи бор, ҳайкали мавжуд.

Ас: Избранные труды, т. 1—3, Т., 1982—84. Ад. | Ресков Б., Седов Г., Усман Юсупов, Т., 1977; Ўзбекистоннинг янги тарихи, 2-китоб (Ўзбекистон совет муштамлакачилиги даврида], Т., 2000.

ЮСУПОВ Шарофиддин Исомиддинович (1945.29.4, хоз. Риштон шаҳри) — кулол, сулола давомчиси; замонавий риштон кулоллик мактабининг йирик вакили. Ўзбекистон БА акад. (1997), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими (1991). Ёшлигидан отаси уста Исомиддин Юсупов (1884—1959) билан ёнмаён ишлаб, риштонлик уста Муса ва ғурумсаройлик уста Ҳакимга шогирд тушиб хунар ўрганган; айниқса, уста Иброҳим *Комиловаан* риштон кулоллик мактабига хос бўлган табиий хом ашёдан ишқорли сир тайёрлашни пухта эгаллаган. 1963 йилдан Риштон керамика 3-дида кулол, уста (1978—80 йилларда бош рассом). 197478 йилларда Қўқон шаҳрида ишқорли сирни саноатга татбиқ этиш бўйича ўтказилган тажрибаларда қатнашган. Ю. риштон кулоллик мактаби аъёнларини ижодий ўзлаштирди ва ривожлантирди, уни янги мужассамотлар, ранглар уйғунлиги, рамзий белгилар ва бошқалар хусусиятлар билан бойитди; у яратган лаган, кўза, коса, шокоса ва бошқалар сопол буюмларида «чорбарг», «бодомгул», «аноргул» ва бошқалар тасвирларни, оқ (сут ранг) заминда яшилмовий, жигаррангбинафша ранг, яшилқўк уйғунлигидаги ранг колоритини қўллади. У яратган сиркори безаклар замонавий меъморликда кенг қўлланади.

Ю. асарлари билан республика ва хорижий кўрғазмаларда қатнашади. Асарларидан намуналар республика ва хо-

рижий давлатлар музейлари ва шахсий тўпламларда сақланади.

ЮСУПОВ Эркин (1929.15.3, Кува шаҳри — 2003.5.8, Тошкент) — файласуф олим. Ўзбекистон ФА акад. (1979), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1979), Россия ФА мухбираъзоси (1991; 1987 йилдан СССР ФАнинг мухбир аъзоси), фалсафа фанлари д-ри (1965), проф. (1966). Ўрта Осиё унтининг тарих ф-ти мантик ва психология бўлимини тугатган (1951). Тошкент педагогика институти фалсафа кафедрасида катта ўқитувчи (1954—58), кафедра мудири (1958—72). Ўзбекистон КП МК хузуридаги Партия тарихи институти директори (1972—79). Ўзбекистон ФАнинг вице-президенти (1979-90). ТошДУ ректори (1990-92), республика «Маънавият ва маърифат» жамоатчилик марказининг раҳбари (1994—95). ТошДУ гуманитар фтлар фалсафа кафедрасининг мудири (1995—97). 1997 йилдан ТошДУ фалсафа кафедраси проф. Ю. республикада илмий кадрлар тайёрлашга катта ҳисса қўшди. Илмий ишлари ижтимоий фалсафа, мантик, тарих, сиёсатшунослик, маънавият, мафкура масалаларига бағишланган. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1992).

Ас: Ёшларнинг маънавий камолоти, Т., 1995; Одамийлик сабоқлари (ҳаммуаллифликда), Т., 1997; Фалсафа (дарслик; ҳаммуаллифликда), Т., 2000; Маънавий кадриятлар ва уларнинг тарбиявий аҳамияти, (ҳаммуаллифликда), Т., 2003.

ЮСУПОВ Қобилжон (1942.25.7, Олтиариқ тумани) — Ўзбекистон халқ хофиси (2004). Фарғона пед. интини тугатган (1965). Олтиариқ тумани маданият уйида бадиий раҳбар (1965—77), мусиқа раҳбари (1988 йилдан), Фарғона давлат филармониясида яккахон хонанда (1977—88). Ю. *Маматбува ҳофиз*, Ж. *Султонов*, М. *Узоқовларнинг* ижро-

чилик аъналарини давомчиси бўлиб, узоқ йиллар мобайнида М. Орифжонов ва И. Исҳоқовлар билан ҳамнафаслик қилган. Ширали, майин, баланд ва кенг нафас овоз соҳиби. Репертуаридан катта ашула («Доғман», «Оққим», «Ёлғиз», «Ўзбекистон» ва бошқалар), мумтоз ва замонавий бастакорлар ашулалари («Гиря», «Сувора», «Муножот», «Айрилмасун», «Фигонким», «Фарғона тонг отгунча», «Намоён қил»), ФарғонаТошкент маком йўллари («Ушшоқ», «Дугоҳи Хусайний», «Баёт» ва бошқалар) ва халқ кўшиқлари («Гулдаста тутинг», «Лолазор» каби) ўрин олган. Ижролари грам-пластинка ва Ўзбекистон радиоси фоно-текасига ёзилган.

ЮСУПОВА Клара Юнусовна (1930.28.7, Тошкент) — раққоса, балерина, Ўзбекистон халқ артисти (1964). Навоий театри қошидаги студияда ва Москва хореография билим юртида ўқиган (1945—52). 1951—78 йиллар Навоий номидаги опера ва балет театрининг солисткаси. Эсмеральда («Эсмеральда»), фея Сирени («Уйкудаги гўзал»), Китри («Дон Кохот») каби партияларни ижро этган. Ю., асосан, ўзбек халқ рақсларининг моҳир ижрочиси сифатида танилган. Унинг рақслари шўх, жўшқин ва жозибadorлиги, мураккаб, лекин эркин ҳаракатлари, ўзига хос миллийлиги билан ажралиб туради. «Занг», «Ларзон», «Роҳат», «Дутор баёти», «Муножот», «Шўх қиз», «Бухороча», «Лазги», «Помирча» каби рақслари шулар жумласидан. Болгария, Руминия, Франция, Ҳиндистон, Италия, Бразилия каби мамлакатларда гастролда бўлган.

ЮСУПОВА Офелия Юнусовна (1938.8.11, Тошкент) — пианиночи, Ўзбекистон Республикаси, Қорақалпоғистон Республикаси санъат арбоби (1994), проф. (1987). Клара Юнусованинг синглиси. Москва консерваториясида таълим олган (1956—60), Тошкент консерваторияси (1962) ва

аспирантураси (1965)ни тугатган. Шу ер (2002 йилдан *Ўзбекистон консерваториясида* концертмейстер (1960—62), педагог (1962 йилдан), кафедра мудири (1973 йилдан), ректор (1987-97), Ўзбек давлат филармонияси яккахон созандаси (1962—70). Репертуаридан Европа классик (Бах, Моцарт, Бетховен, Шопен, Григ, Рахманинов, Прокофьев ва бошқалар) ва Ўзбекистон (Г. Мушель, С.Юдаков, Х. Изомов, Ф. ЯновЯновский, Х. Азимов, Н.Зокиров, А.Набиев ва бошқалар) композиторлари асарлари ўрин олган. П.Холиқов, Р. Ҳамроев, Р.Абдуллаев, М.Тожиев ва бошқаларнинг фортепиано концертларининг биринчи ижрочиси ва тарғиботчиси. Ўзбекистон композиторлари фортепиано мусика фестивали ташаббускори ва ташкилотчиси (1974 йилдан). Ижро услуги интеллектуал омили етакчилиги, композицион пухталиги, меърий хистуйғулари билан ажралиб туради. Ижролари 2 грампластинка ва Ўзбекистон радиоси фонотекасига ёзилган.

Ас: Калмикова Г., Офелия Юсупова, Т, 2001.

ЮСУПОВА Тўти (1936.10.3, Самарқанд) — Ўзбекистон халқ артисти (1994). Тошкент театр ва рассомлик санъати интини тугатган (1957). 1957 йилдан хоз. Ўзбекистон миллий академик драма театри актрисаси. Ҳафиза (А.Қаҳҳор, «Шоҳи сўзана»), Соня (А.Чехов, «Ваня тоға»), Қорасоч (Уйғун, «Шубҳа»), Ҳожар (А.Қаҳҳор, «Тобутдан товуш»), Нури (Ойбек, «Қутлуғ кон»), Она (Э'Роблес, «Ўлимдан кучли»), Хонзода (Ҳамза, «Бой ила хизматчи»), Шафак (М. Карим, «Ой тутилган тунда»), Раҳима (Ў. Умарбеков, «Комиссия»), Сотти (С.Аҳмад, «Келинлар кўзғолони»), Фоти-ма, Зеби (Ў.Умарбеков, «Шошма кўёш», «Қиёмат қарз»), Нодира (Т.Тўла, «Нодира»), Мастура (Ҳамза, «Паранжи сирлари») каби турли қахрамонлар образини яратди. Қахрамонлари характерининг ижтимоий ва психологик жиҳатларини

чуқур оча билиш, уларни руҳий гўзаллик ва ҳаётбахшлилик руҳи билан таъминлаш, образ моҳиятини муҳит билан узвийликда олиб бориш Ю. ижодига хос. «Қаллиқ ўйин» (Қизбиби), «Эски замон хангомалари» (Буви) каби фильмларда ҳам суратга тушган.

ЮСУПОВЛАР — ўзбек миллий кураши ривожланишига, унинг халқаро майдонга чиқишига ҳисса қўшган полвонлар сулоласи.

Полвонлар сулоласи бошловчиси Юсупов Турсун (1898, Бухоро — 1982.12.4, Қоракўл тумани Қораун кишлоғи) ўз даврида тўй ва сайил курашларида ном қозонган. У кураш сирларини Бухоро амирлигида «Енгилмас полвон» номи билан элга танилган бобоси Рўзибой (Рузвалт) полвондан, кураш маҳоратини отаси Юсуф полвондан ўрганган. Узоқ йиллар Қоракўл туманидаги «Ижтимоий» жамоа хўжалигида раҳбарлик лавозимларида ишлади (1944—1970), кураш мусобақаларини ўтказишга бошқош бўлди, етти нафар полвон ўғилни вояга етказди.

Ўғли Назиркули Турсунов (1932, Бухоро — 1954, Самарқанд) — самбо бўйича спорт устаси. Кураш ва самбо мусобақалари ғолиби. Самарқанд ун-тида ўқиган (1950—54).

Ўғли Жўракули Турсунов (1937.12.10, Бухоро 2001.22.7, Тошкент) — кураш, дзюдо ва самбо бўйича спорт устаси. Шу турларда ўтказилган мусобақалар ғолиби, Ўзбекистон чемпиони, Ўрта Осиё ун-тини тугатган (1961), биол. фанлари д-ри (1986), проф. (1992). Ўзбекистон ФА Ботаника ин-тида илмий ходим, лаб. мудири (1962—1991), Тошкент ун-тида кафедра мудири (1991—2001). 20-аср охирида мамлакатда кураш бўйича ўтказилган халқаро мусобақалар ташкилотчиларидан, Халқаро кураш академияси президенти (1999—2001), «Ўзбек кураши довуғи» (2002) китобининг ҳаммуаллифи, «Шухрат» медали билан мукофотланган (2000).

Ўғли Нурмуҳаммад Юсупов (1946.27.12, Бухоро) — кураш ва дзюдо бўйича спорт устаси, самбо бўйича халқаро микёсдаги спорт устаси (2003), кўп карра Ўзбекистон чемпиони. Боғдорчилик, узумчилик ва виночилик илмий тадқиқот институти қошидаги техникумни (1962), Ўзбекистон жисмоний тарбия интини (1965) тугатган. Қорақўл туманида мактаб ўқитувчиси, директори (1965-83), 1983 й.дан Қорақўл тумани қасаба уюшмалари раиси. Бухоро вилоятида ўтказилаётган кураш мусобақалари ташкилотчиларидан, спорт жонкуяри. Самбо бўйича фахрийлар ўртасида жаҳон чемпиони (2003, Франция; 2004, Тожикистон).

Ўғли Шермуҳаммад Юсупов (1949.26.4, Бухоро) — кураш, дзюдо ва самбо бўйича спорт устаси, шу турларда нуфузли мусобақалар ғолиби. Ўзбекистон чемпиони. Тошкент қишлоқ хўжалиги интини тугатган (1979). Қорақўл тумани ўрмон хўжалиги бошқармаси директори ўринбосари, директори (1979-91). 1991 йилдан Ўзбекистон ўрмон хўжалиги бошқармаси бошлигининг 1-ўринбосари. Миллий кураш мусобақаларининг ташкилотчиларидан. «Шухрат» медали билан мукофотланган (2001).

Ўғли Музаффар Юсупов (1952.4.1, Бухоро) — кураш мусобақалари ғолиби, дзюдо ва самбо бўйича спорт устаси, шу турларда Ўзбекистон чемпиони. Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаш муҳандислари интини тугатган (1975). Тошкент лойиҳа ин-тида муҳандис (1975—76), Тошкент қишлоқ хўжалиги ин-тида ўқитувчи (1976—79), Қорақўл тумани к.х. бошқармаси бошлиғи (1979—97). 1997 йилдан Ўзбекистон Божхона кўмитасида бўлим бошлиғи. Кураш мусобақаларини уюштиришда иштирок этиб келади.

Ўғли Норқули Юсупов (1954.23.5, Бухоро) — кураш, дзюдо ва самбо бўйича спорт устаси, шу турларда ўтказилган нуфузли мусобақалар ғолиби. Самарқанд ун-тини тугатган (1978), техника фанла-

ри номзоди (1990). «Кибернетика» илмий ишлаб чиқариш бирлашмаси ва бошқалар ташкилотларда муҳандис бўлиб ишлаган (1978—2001). Кураш бўйича ўтказилган халқаро мусобақалар ташкилотчиларидан, «Кураш учун ҳаракатли ўйинлар» китобининг муаллифи (2003). 2001 йилдан Халқаро кураш академиясининг президенти.

Ўғли Комил Юсупов (1957.20.12, Қорақўл тумани) — кураш бўйича спорт устаси, самбо ва дзюдо бўйича халқаро микёсдаги спорт устаси (1978, 1979), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган спортчи (1992). Тошкент ун-тининг юридик ф-тини (1984), Ўзбекистон жисмоний тарбия интини (1991) тугатган, ҳарбий хизматчи (1976—1992), Ўзбекистон Давлат жисмоний тарбия ва спорт кўмитаси раисининг ўринбосари (1992—96), раиси (2002—2004), «Қамолот» жамғармаси раисининг 1-ўринбосари (1996—1999), раиси (1999—2000), 2004 йилдан Маданият ва спорт ишлари вазирининг биринчи ўринбосари. Кураш ва белбоғли курашнинг халқаро қоидаларини ишлаб чиққан. Кураш бўйича ўтказилган нуфузли мусобақалар ташкилотчиларидан, Халқаро кураш ассоциацияси (ХКА) тузиш ташаббускорларидан бири. 1998 йилдан ХКА президенти. «Кураш» (1999) ва «Кураш халқаро қоидалари, техникаси ва тактикаси» (2005) китобларининг муаллифи. II даражали «Соғлом авлод учун» (1997), «Эл-юрт ҳурмати» (1999) орденлари, БМТ нинг «Яхши ният элчиси» унвони (2004) билан мукофотланган.

ЮСУФ — Қуръонда тилга олинган пайғамбарлардан бири. Ривоятларга кўра, Яъқуб пайғамбарнинг Роҳила исмли хотинидан бўлган севикли ўғли. Библияда Иосиф деб тилга олинган. Қуръоннинг 12 сураси Ю.номи билан аталади. Аллоҳ Ю.га тушлар таъбирини аниқ айта олиш қобилиятини ато этди. Нақл қилишларича, Яъқуб ўз фарзандлари орасида Ю.ни кўпроқ яхши кўрар эди. Акалари унга ҳасад қилиб Ю.ни қудукка

ташлаб юборадилар, оталарига эса, Ю.ни даштда бўри еб кетди, деб ёлгон гапирадилар. Карвонда кетаётганлар Ю.ни қудукдан чиқариб мисрлик катта амалдорга сотадилар. Амалдорнинг хотини Зулайҳо Ю.ни севиб қолиб йўлдан урмоқчи бўлади. Ю. зино қилишдан ўзини тияди, лекин Зулайҳо иғвоси туфайли гуноҳсиз зиндонга ташланади. Зиндондагиларнинг ва Миср ҳокимининг туши таъбирини тўғри айтиб, у ердан кутулади. Давлат хазинасини сакловчи лавозимига тайинланади. Ю. Миср тахтада адолат билан ҳукм юргиза бошлади. Зулайҳони ўз никоҳига олади. Бошқа давлатларда очарчилик юз берганда ҳам, Миср заминда тўкинчилик бўлади. Иттифоқо Канъон (ҳоз. Ливан)дан унинг акалари дон сўраб келиб қолиб, Юсуфни танимайдилар. Юсуф бир пухта тадбир билан уларни ўз хатогуноҳларига икром қилади ва отаси Яъқубнинг кўзлари очилишига сабаб бўлади. Уни Мисрга олиб келади. Ислом анъанасида Ю. чиройли йигит сифатида тасвирланади. Қуръонда Аллоҳ барча умматлари бошларига тушган балоқазоларга сабрқаноат қилса, уларни кулфатлардан халос этиб, саодатли кунларга етказажаги уқтирилади. Ўрта асрлар мусулмон шарқида яратилган кўпчилик бадиий асарларда Ю. ҳақидаги ривоятдан кенг фойдаланилган (қ. «Юсуф ва Зулайҳо»).

ЮСУФ ас-СИБОИЙ — қ. *Сибойӣ*.

«ЮСУФ ВА АҲМАД» — ўзбек халқ достони. 16—17-асрларда Хоразмда яратилган. Достон дастлаб оғзаки анъанада яратилган бўлиб, кейинчалик (18-аср) туркман шоири Қурбонали Маъруфий қаламига мансуб ёзма варианты юзага келган. Достоннинг оғзаки вариантлари халқчил ғояларни ўз ҳолича саклаб қолганлиги билан алоҳида ажралиб туради. Асарда ўзбек халқининг қаҳрамонлик, севгисадоқат, ёрдиёр меҳри, тинчлик учун кураш ғоялари ифодаланган. Достон туркман, қорақалпоқ, қозоқ, уйғур халқлари

орасида ҳам машхур. Достонда Исфаҳон юрти ҳукмдори Бўзўғлонхоннинг ўз жиянлари (опасингил болалари) Юсуф билан Аҳмадни Исфаҳондан ҳайдаши, уларнинг Урганч шаҳрида паноҳ топиши ва вояга етиши, ҳийла йўли билан Миср подшохи Гўзалшоҳга асир тушиши, 7 йиллик тутқунликдан кейин ўз юртига қайтиши ва душманларидан ўч олиши воқеалари гўзал бир бадиий йўсинда тасвирланган.

Достоннинг Хоразм варианты немисча таржимаси билан биргаликда венгер олимни Ҳ.Вамбери томонидан дастлаб ундан олинган парчалар ҳолида Лейпциг шаҳрида (1867), сўнг тўла равишда Будапештда (1911) чоп этилган. 1927 йилда Фозил Йўлдош ўғли ва Пўлкан шоирдан Ҳоди Зариф ёзиб олган вариант эса, 1987 йилда Б.Саримсоқов томонидан нашр этилган. Шарқшунослик институти кулёмалар фондида достоннинг жуда кўп қўлёзма нусхалари ва литографик нашрлари, Тил ва адабиёт ин-тининг фольклор архивида эса, халқ бахшиларидан ёзиб олинган вариантлари мавжуд.

Ад.: Жирмунский В.М., Зарифов Ҳ., Узбекский народный героический эпос, М., 1947; Жуманиёзов Р., Донқозонган достон, Т., 1993.

Тўра Мирзаев.

«ЮСУФ ВА ЗУЛАЙҲО» — Шарқ халқлари орасида машхур ва кенг тарқалган ишқ қиссаси, достон. Асл манбаи — илоҳиймуқаддас китоблар: Таврот, Инжил ва Қуръони карим. Қуръондаги талқини бирмунча ихчам ва бадиий шаклланган. Тавротдагиси фольклорга яқин ва қадимий Миср афсоналарига бориб тақалиши тахмин қилинади. Шарқда кенг тарқалган қиссанинг бу варианты Қуръони каримнинг «Юсуф» (12) сураси асосида шаклланган бўлиб, жамики «Ю. ва 3.» қисса ва достонларининг илҳом манбаи ушбу сурадир. Ушбу қисса Қуръонда «аҳсан улқисас» («қиссаларнинг энг гўзали») дея таърифланади (қ. *Юсуф*).

Мазкур қисса даврлар ўтиши билан Шарқда гўзал адабиёт намунаси сифатида кенг тарқалди, кўплаб янги воқеалар билан бойиб, алоҳида асар ҳолида қаламга олина бошлади. Шарқда (9-асрдан) 150 дан ортиқ «Ю. ва З.» достону қиссалари яратилди. Хусусан, энг машхурлари қаторида *Фирдавсий*, Абулмуаййид Балхий, Шаҳобиддин Амъак, Шоҳин Шерозий, Абдуллоҳ Ансорий, Хожа Масъуд Ироқий, Абдурахмон Жомий ва бошқаларнинг қиссадостонларини кўрсатиш мумкин. Худди шунингдек, турли даврларда туркий адабиётда ҳам шу мавзуда 50 га яқин асар ижод қилинган. Жумладан, Қул Али, Носириддин *Рабғузий*, *Ҳайдар Хоразмий*, Мулла Юсуф Ёрқандий, Нозим Ҳиравий, Сайқалий, Хиромий, Салоҳий, Андалиб, Ҳозик каби ижодкорлар қисса ва достонлар битганлар.

Асарнинг кенг тарқалиши ва шухрат қозонишига асосий сабаб унинг мазмунмоҳиятидаги муҳаббат талқинидир. Асар «Ю. ва З.», «Қиссаи Юсуф алайҳиссалом» ёки «Қиссаи Юсуф пайғамбар» дея турлича номланишига ва турли даврларда, турли ижодкорлар томонидан ёзилишига қарамай, унда ишқ мавзуи суфиёна талқиннинг энг жозибадор намунаси бўлиб қолаверди. Шу билан бирга, «Ю. ва З.» достонлари ўзига хос соф инсоний муҳаббатни тараннум этувчи дунёвий адабиёт намунаси ҳамдир. Мас, Дурбекка нисбат бериб келинган Хоразмийнинг «Ю. ва З.» достонида (1409)

Ўрта Осиё халқларининг турмуш тарзи, ошиқларнинг муҳаббат тўла саргузаштлари жуда ёрқин бўёқларда гўзал тасвирланган. Умуман, даврлар ўтиши билан «Ю. ва З.» достони сюжети асосида яратилган асарларда ўз даврининг турли ахлоқий ва фалсафий қарашлари, ижтимоий ва сиёсий тушунчалари акс этиб бораверди.

Ушбу сюжет асосида асарлар яратиш 20-асрда ҳам давом этди. Хусусан, Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий «Қироат» китоби-

да бу қиссани содда тил билан қисқача ҳикоя қилган, Нозим Ҳикмат «Гўзал Юсуф» пьесаси, Рамз Бобожон «Ю. ва З.» мусикали драмасини яратди. Жомийнинг «Ю. ва З.» асари 19-асрда *Огаҳий* томонидан ўзбекчага таржима қилинди. Фарб адабиёти ҳам бу сюжетга мурожаат қилган (Т. Маннинг «Юсуф ва унинг акалари» тетралогияси, 1933—43).

Ад.: Қуръони карим, Т., 1992; Маллаев Н., Ўзбек адабиёти тарихи, 1-китоб, Т., 1963; Ўзбек адабиёти тарихи [5ж.ли], 1ж., Т., 1977; Алишер Навоий, Муқаммал асарлар тўплами, 16ж., Т., 2000; Дурбек, Юсуф ва Зулайхо, Т., 1959.

Отабек Жўрабоев.

ЮСУФ ИБН ҚУСАЙР МАҚБАРАСИ, Отабобо мақбараси — Озарбайжон ўрта асрлар меъморлик ёдгорлиги (1162); Нахичеванда. Меъмор Ажамий ибн Абу Бакр томонидан бунёд этилган. Мақбара 8 қиррали минорасимон шаклда, пишиқ ғиштдан қурилган; усти қўш қаватли кулоҳий гумбаз билан Юсуф ибн Қусайр мақ бараси ёпилган. Иншоот юксак даражадаги қурилишмуҳандислик ечими билан ажралиб туради. Мавж усулида терилган ғишт қаламларининг бўртма юзаси иншоотнинг умумий шакли билан уйғунлашган.

ЮСУФ НАҚҚОШ (15-аср охири, Ҳирот — 16-аср 30-й.лари, Мовароуннахр) — мусаввир, Камолиддин *Бехзоднинг* шогирди. Мовароуннахрда устозининг анъаналарини давом эттирган. Тарихчи Зайниддин Восифий мусаввирни «Мавлоно Жалолиддин Юсуф» деб зикр этади, уни «фазилат ва камолот мужассами, бадий расмлар мусаввири, латиф рақамлар нафис ижодкори», «наққошлик ва суратгарлик санъатида камолот маргабасида эрди», деб таърифлайди. Ю.н. Келди Муҳаммад номи билан машхур бўлган шайбонийлар вакили Абулмузаффар Султон Муҳаммад Баҳодир саройида хизмат қилган.

ЮСУФ САККОКИЙ (Юсуф ибн Мухаммад Абу Яъқуб Сирожиддин ал-Хоразмий асСаккокий) (1160 — Хива — 1228) — тилшунос ва адабиётшунос. Асосан араб тилида ижод қилган. Таржимаи ҳолига доир маълумотлар жуда кам. Хондамирнинг ёзишича, Ю.С. сеҳргарликда ноҳақ айбланиб, Чиғатой хони томонидан зиндонбанд этилган ва камокда вафот этган.

Ю.С. фаннинг турли соҳаларига оид кўплаб асарлар ёзган. Бизгача етиб келган, араб адабиёти ва грамматикаси масалаларига бағишланган «Мифтоҳ улулум» («Илмлар калити») асари машхур бўлиб, у мадраса талабалари учун дарслик сифатида фойдаланилган. Турк тарихчиси Котиб Чалабий маълумотларига қараганда, Ю.С.нинг «Шомил фи илм улхуруф» («Грамматикадаги боғловчилар ҳақида») деган асари ҳам бўлган.

«Мифтоҳ улулум» 3 қисмдан иборат ва филол.нинг 10 тармоғини ўз ичига олган бўлиб, асосан, сарф (морфология), нахв (синтаксис), луғат, мунозара одоби, аруз, кофия, шеър тузилиши, маоний ва баён илми (риторика ва услубшунослик) каби илмлар ҳақида баҳс юритади. Унда, аиниқса, адабиёт назарияси мукамал ишлаб чиқилган. Асарнинг 3-қисми катта шухрат қозониб, узоқ вақт адабиёт назарияси ва нутқ маданиятини ўрганишда асосий қўлланма бўлиб келган. Бу қисм қайтақайта кўчирилган, унга шарҳлар ёзилган, талхис (баён)лар битилган (Мухаммад Қазвиний, Қутбиддин Шерозий, Саъдиддин Тафтазоний, Мирсайид Шариф ва бошқалар томонидан). Ю.С. ижоди тил ва адабиёт назарияси ривожига катта роль ўйнаган. «Мифтоҳ улулум» асарининг қўлёзма нусхалари жаҳоннинг деярли барча шарқ қўлёзмалари фондларида сақланади. Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида ҳам унинг бир қанча нусхалари мавжуд.

Ад.: Крачковский И.Ю., Избранные сочинения, т. 6, М.Л., 1960; Ирисов А., Носиров А., Низомиддинов И., Ўртаоғиёлик қирқолим, Т., 1961.

ЮСУФ САРЁМИЙ (тахаллуси; асл номи Юсуф мулла Абдушукур ўтли) [1840, Чимкент вилояти Сарём (Сайрам) қишлоғи — 1912] — шоир. Тошкент, Бухоро мадрасаларида таҳсил олган. Самарқанд, Тошкент, Кўкон адабий ҳаракатчилигида фаол қатнашган. «Беклар беги» мадрасасида ўқиган ва унга атаб шеърлар ёзган («Дар таърифи манзари мадрасаи Бек аз Юсуф»). Ю.С. хаттотлик — котиблик билан кун кўрган, қосибчилик, муҳрдорлик билан ҳам шуғулланган.

Шоир шеърлари ҳаётлигида «Баёз» (1893), «Армуғони Хислат» (1911), «Баёзи Мухалло» (1912), «Баёзи Ҳазиний» (1912) каби баёзларда босилган. 1914 йил *Тавалло* Ю.С. шеърларини тўплаб, «Девони Мавлавии Юсуф Сарёмий» номи билан нашр этган. Унинг тошбосма нусхалари Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институти (инв. №117, 118, 119, 120, 6028, 9072) ва Андижон адабиёт ва санъат музейи (инв. №1720, 2185, 728, 799) да сақланади. Китобга Расулмухаммад Шоший ўғли Мулла Ўтаб хаттотлик қилган.

Сайрам тарихи ҳақидаги хилмахил маълумотларга бой, бироқ анъанавий диний мазмунда битилган «Рисола»ни Ю.С.га нисбат берадилар. Халқ орасида шоирнинг ғоят ҳозиржавоб, ноҳақликка мурасасиз эканлигини тасдиқ этувчи кўплаб ривоятлар, афсоналар юради. Кўплаб ғазаллари («Ялияли» каби) ҳозир ҳам эл орасида машхур. Ю.С. номида кўча ва мактаб бор.

Ас: Танқалом асарлар, Т., 2002.

Ад.: Қайюмов П., Тазкираи Қайюмий [3ж.ли], 2ж., Т., 1998; Қаримбек Камий, Дилни обод айлангиз..., Т., 1998.

Бегали Қосимов

ЮСУФ ХОС ҲОЖИБ (асл исми Юсуф) (тахм. 1020/21, Болосоғун — ?) — туркигўй шоир, мутафаккир, давлат арбоби. «*Қутадғу билиг*» достони муаллифи. Унинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида маълумотлар берувчи ягона манба ҳам

«Қутадғу билиг» китобидир. Ушбу китобга кўра, у замонасининг барча асосий илмларини атрофлича ўрганган, араб ва форс тилларини мукаммал билган. Маҳмуд *Кошгарий* каби туркий тилнинг мавқеини ошириш, унинг маданий адабий ҳаётдан ўзига муносиб ўрин эгаллаши учун курашган.

Ю.Х.Ҳ.нинг «Қутадғу билиг» («Саодатга йўлловчи билим», 1069—70) асари исломий туркий адабиётни бошлабгина бермай, уни янги тараққиёт босқичига ҳам кўтарди. У нафақат туркий халқлар адабиёти анъаналари, балки қардош халқлар, жумладан, форсий адабиёт тажрибаларини ҳам ижодий ўзлаштирган ҳолда яратилган. «Шохнома» каби мутақориб вазнида ёзилган ва «Туркий Шохнома» номи билан шуҳрат қозонган (73 боб, 6520 байт ва тўртликлардан иборат).

«Қутадғу билиг» — 11-аср сўз санъатининг нодир намунаси бўлиб, унда ўз даврининг илғор ижтмий-сиёсий, маънавийахлоқий масалалари бадий талқин қилинган, туркий халқлар тарихи, маданияти, илм-фани, урф-одат ва анъаналари, турмуш тарзи, қадриятлари хусусида батафсил маълумот берилган. Ю.Х.Ҳ. уни Болосоғунда бошлаб, Қашқарда ёзиб тугатган ва қорахоний ҳукмдор Тавғоч Бугрохонга тақдим этган. Бугрохон муаллифни тақдирлаб, унга «Хос Ҳожиб» («Эшик оғаси») унвонини берган. Шундан кейин шоир «Юсуф Хос Ҳожиб» номи билан машхур бўлган. Лекин дostonнинг охиридаги шикоят охангларига қараганда, шоир умрининг охири бу давлатнинг таназзули даврига тўғри келган, шунга мувофиқ ҳаёти ҳам оғир кечган. Шоирнинг Қашқардаги макбараси зиёратгоҳга айланган.

Ас: Қутадғу билиг, Т., 1971; 1990.

Ад.: Маллаев Н., Ўзбекадабиёт тарихи, Т., 1976; Буюк сиймолар, алломалар, 1-китоб, Т., 1995; Ҳомидий Х., Кўхна Шарқдарғалари, Т., 1999.

ЮСУФ ЯСОВУЛБОШИ МАДРАСАСИ — Хивадаги меъморий ёдгорлик (1906); *Ичан қалъа* марказида. Уста Юсуф Хос Ҳожиб макбараси (11-аср, Қашқар). Қаландар Кўчум томонидан хоннинг ясовулбошиси Юсуф маблағига қурилган. Мадраса тўртбурчак тархли (35x25 м), бурчакларига бир оз туртиб чиққан гулдасталар ишланган, пештоқгумбазли (пештоқ бал. 8 м), атрофи олди равоқли хужралар билан ўралган ҳовли (21x11,2 м), масжид (5x5 м) дан иборат. Пештоқ қаносига 2 та яси равоқлар ишланган; пештоқнинг 2 ёнида қатор равоқли 3 гумбазли миёнсарой бўлиб, миёнсаройнинг жан. томонида у билан боғланмаган (кириш эшиги ташқаридан бўлган) 2 та хужра ва шим. томонида чархи гумбазли масжид жойлашган, масжид олди ёрдамчи хўжалик хоналари билан ўраб олинди, кичик майдонча (9x14 м) ҳосил қилинган.

ЮСУФ ЎТАГАН ЎҒЛИ (1915 Шеробод тумани Хўжайпул қишлоғи — 1993) — дostonчи. *Шеробод дostonчилик мактаби* вакили. Мардонакул Авлиёкул ўғлининг шогирди. Бахшилар оиласида туғилган. Ёшлигидан терма ва дostonлардан парчалар айта бошлаган, 20 ёшларида таниқли дostonчи бўлиб етишган. Ю.Ў.ўдан «Шохниёз подшо», «Нурали», «Санам гавҳар», «Малла савдогар», «Шахиднома» каби дostonлар, бир қанча эртақлар ва ўнлаб термалар ёзиб олинган.

ЮСУФБЕКОВ Нодирбек Рустамбекович (1940.7.1, Тошкент) — кимёгар олим. Ўзбекистон ФА акад. (2000). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1980). Техника фанлари д-ри (1971), проф. (1973). Тошкент политехника интини тугатган (1962), шу интда ассистент кимётехнология жараёнларини комплекс механизациялаш ва автомат лаштириш кафедраси мудири (1966 йилдан). Тошкент машинасозлик институти ректори (1989—91), Тошкент техника ун-ти ректори (1991—92),

Ўзбекистон Республикаси Фан ва техника давлат қўмитаси раиси (1992—94), «Ўзкимёсаноат» бошқаруви раиси (1994—2001), Тошкент кимётехнология институти ректори (2001—2003). «Кимёвий технология: назорат ва бошқарув» жур. бош муҳаррири (2005 йилдан). Илмий ишлари кимётехнология жараёнларида ўлчаш техникаси, унинг усуллари ва асбобсозликни ривожлантиришга оид. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1983). «Дўстлик» ордени билан мукофотланган (1999).

Ас: Кимёвий технология асосий жараён ва қурилмалари (ҳамкорликда), Т., 2003; Оптималлаштиришга кириш (ҳамкорликда), Т., 2004.

ЮСУФБЕКОВ Рустамбек, Рустамбек домла (1880 — Тошкент — 1950.17.5) — педагог, ўзбек маърифатпарвари. Дастлаб *мактабхона*т, сўнг Тошкентдаги Кўкалдош мадрасасида ўқиган. 1910-й.ларда янги усул мактаби очиб, унда ўқитувчилик қилган. «Таълими аввал» («Дастлабки таълим») алифбе китобини (1913), «Таълими соний» («Иккинчи таълим») ўқиш китобини (1915) ёзган. Жадидчилик ҳаракатида қатнашганлиги учун қамалган.

ЮСУФЖОН ҚИЗИҚ Шакаржонов (1869 — Марғилон — 1959.9.6) ўзбек анъанавий театрининг йирик намояндаси, рақс санъати устаси. Ўзбекистон халқ артисти (1941). 1881—88 йилларда *Зокир-жон қизиқ* бошлиқ кўқонлик кизикчилар тўдасида бевосита *Саъди Махсумдан* таълим олади. 1888—92 йилларда тўда билан бутун Фарғона водийсини айланиб чикади. Орачора «Чодир хаёл» кўғирчоқ театрида корфармон бўлиб ишлайди, халқ тўйлари, сайилларида, хориждан келган цирк уюшмалари таркибида кизикчилик томошалари кўрсатади. Муқаллидда, ҳажвий, бўрттирма образ яратишда, кулқиҳқояда, аскияда Ю.к.га бас келадигани бўлмаган. Тўдаларда корфармонлик қилган, билганларини ёш

қизиқчи ва раққосларга ўргатган.

Ю.к.нинг жаҳонгашталиги туфайли Фарғона кизикчилиги бир қатор мамлакатларда намоиш этилган. 1903 йилда у Саид қиссахонга қўшилиб, Бухорога боради. 1904 йилда Тошкентда *Муллабой Мансуров циркида* Ортик кизик, Собир қори, Қодир кизик, Карим Зариповлар билан бирга Самарқанд, Фарғона водийсида, сўнгра Туркистон, Авлиёта, Пишпақда бўлиб, ўзбек кизикчилиги, халқ рақсларини намоиш этади. 1905 йилда шу труппа таркибида Қашқарда «Келин туширди», «Мамаюсуф», «Бола ўқитиш», «Сурат кўрсатиш», «Шайтон», «Ўлик сотди» каби комедияларни ижро этишда раҳбарлик қилади. 1906 йил Марғилонда кизикчилар тўдасини тузади. 1908 йил Ю.к. тўдаси (36 кишидан иборат) Фарғона шаҳрида ташкил этилган ўзига хос кўриктанловда қатнашади. Ўша йили Ю.к. Абдурахмон Раҳмонов (1870—1929) цирк уюшмаси билан Бухорога боради. 1909 йил Санкт-Петербургга келиб рус балетини кўради, циркда клоун Анатолий Дуров билан танишади. Ю.к. 1908—14 йилларда Филипп *Юнатов*нинг Андижон ва Тошкентдаги чодир циркида Ашир кизик, Назир кизик билан кизикчилик қилган. 1914 йил Раҳмон Абдухалиловнинг миллий цирк уюшмасида Ортик кизик, Собир қори, Муҳаммад чакқон, Қодир кизиклар билан биргаликда «Пул қисташ», «Қаландарлик», «Саркорлик» комедияларини ижро этган. Жадидлар таъсирида ғарб услубидаги янги театрга кизиқиб, «Бола ўқитиш», «Мударрис» сингари анъанавий комедияларни қайта ишлаб, тўй ва байрамларда намоиш этади.

1918 йил Марғилонда кизикчилар тўдасини янгитдан тузади. Унда *Усмонқори* Райимбеков, Сулаймон Мирзараҳимов деган кизикчилар, *Маматбува хофиз*, Худойберган хофиз, Отахўжа раққос, доирачи *Уста Олим* Комиловлар фаолият кўрсатишган. Отахўжа раққос билан «Кема ўйини»ни тиклайди. *Тамарахоним*га ўзбек лапар

ва рақсларини ўргатади. 1920 йил Ю.к. тўдаси тарғибот поездиди хизмат қилади. 1921 йил Фарғона ўлка сайёр театр труппаси таркибиди Бухоро вилоятида бўлиб, «Тухматчилар жазоси» (Хамза) спектаклиди Султон пиёниста ролини ижро этади, концертларди қизиқчилик қилади. 1926—28 йлар Ю.к. Муҳиддин Қориёқубов раҳбарлигидаги Ўзбек давлат этнографик ансамблди қизиқчи, чолғучи, ўйинчи сифатида фаолият кўрсатган, ёшларга халқ рақс ва лапарларини ўргатган. «Қари наво», «Сарбоз», «Кема ўйин» рақсларини сахналаштиришди катнашган. Шу даврди Чўлпон билан ҳам ҳамкорлик қилиб, 1927 йилди Москва ўзбек драма студиясида унинг асари асосида «Яна уйланаман» комедиясини сахналаштиришга ҳисса кўшган. 1930 йил бир гуруҳ халқ ижодкорлари билан Москвада бўлиб ўтган санъат олимпиадасида иштирок этган. «Заркокил», «Тўрт жинни», «Келин туширди», «Мардикор — новвойлик», «Мозор», «Елпиб ўтириш», «Қаландарлик», «Атторлик» каби қадимий халқ комедияларини тиклайди, намойиш этади, бошқариб боради. 2-жаҳон уруши йиллари Янгийўл театриди (1941—42), Ўзбек давлат циркиди (1942—44) ишлайди. Урушдан кейинги йиллар халқ байрам ва тўйларида хизмат қилади. «Кўшиқлар парвоз этади» фильмконцертди бош ролни ўйнайди. Муштамлака ва собиқ совет даврида оғзаки ижод қилиш, одил ва рост сўзни айтиш, мансабдор устидан қулиш, танқид қилиш қанчалик оғир ва хавфли бўлмасин, қизиқчилик ва аския меросини авлодлар учун сақлаб қолиш, янги шараитларди тиклаш ва ривожлантиришди жонбозлик кўрсатди. Ю.к. анъаналарини ўғиллари Зайнобиддин ва Мадаминжон Юсуповлар, Муҳиддин Дарвешов ва бошқалар қизиқчи ва аскиячилар давом эттирдилар. А. Мухторнинг «Зар кадрили...», А. Абуғафуровнинг «Кулги зарби» пьесалари Ю.к. ҳаёти ва ижодига бағишланган. Фарғона вилояти мусикали драма театрига Ю.к. Шакаржонов номи берилган.

Ад.: Обидов Т., Юсуфжон қизик, Т, 1960; Қодиров М., Юсуфжон қизик театри, Т, 1969; Қодиров М., Ўзбектеатри анъаналари, Т, 1976; Қодиров М., Юсуфжон қизик, Т, 1991.

Муҳсин Қодиров.

ЮСУФИЙ (тахаллуси; асл номи Юсуф ибн Муҳаммад ибн Юсуф Хиравий) (15-аср охири, Хирот — 1544, Ҳиндистон) — форсигўйи шоир, луғатшунос, табиб. Табобат илмини отасидан ўрганган; Захириддин *Бобур*нинг хос табиби бўлган. Тиббий, адабийфалсафий мазмундаги 20 дан ортиқ насрий ва назмий асарлар муаллифи; улардан 12 тасининг қўлёзмаси Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланади. «Жоми улфавойид» («Фойдалар тўплами», 1512), «Бахр улжавоҳир» («Гавҳарлар денгизи»), «Фавойид улахёр» («Яхшиларга фойдалар»), «Далойили набз» («Томир кўрсатишлари»), «Қасида дар ҳифзи сихҳат» («Соғлиқни сақлаш ҳақиди қасида»), «Айн улхаёт» («Хаёт моҳияти»), шунингдек, арабчафорсча, хиндийчафорсча илмий луғатлар тарзида яратилган асарлари шу жумладандир. Ю.нинг қасида, маснавий, қитъа ва рубоийлардан иборат «Жомиул-фавойид» асари халқ орасида «Тибби Юсуфий» номи билан шухрат қозонган. Асар Ю.нинг табобат соҳасидаги шахсий тажрибалари ҳамда устозларидан олган билимларга суяниб ёзилган ва унда мураккаб дорилар, касаллик аломатлари ва даволаш қоидаусуллари баён қилинган. Ушбу асар 2 марта (1882, Хоразм — Мулла Муҳаммад Амин; 1898, Тошкент — Муҳаммад шоҳ ибн шоҳ Файзулло) ўзбек тилига таржима қилинган.

Ю.нинг «Муножот дар талаби ишқ ва мухаббат» («Ишқ ва мухаббат истагида қилинган муножот»), «Анвор улҳикмат» («Ҳикмат нурлари») асарларида ҳаётий масалаларга оид насихатлар, фалсафий фикрлар баён қилинган.

Ад.: Ирисов А., Носиров А., Низо-

миддинов И., Ўртаосиёлик қирқ олим, Т., 1961.

ЮСУФХОН ЭШОН МАҚБАРАСИ

— Фарғона вилоятидаги меъморий ёдгорлик (18-аср). Мақбара пештоқгумбазли зиёратхона ва панжара билан ўралган қабрдан иборат. Пештоғи ҳашаматли, ганчқори ўйма нақшлар билан безатилган. Унинг 2 ёнига гулдаста ишланган. Зиёратхона гумбази юлдузсимон 20 киррالي пойгумбазга ўрнатилган. Хона бурчакларига муқарнаслар ишланган.

ЮТА — АҚШнинг ғарбий қисмидаги штат. Майд. 219,9 минг км². Аҳолиси 2,31 млн. киши (2002). Маъмурий маркази — Солт-Лейк-Сити шаҳри Худудининг катта қисмини тоғ тизмалари (энг баланд жойи 4123 м) ва чуқур даралар билан кесилган чўл ландшафтли ясситоғлик эгаллайди. Шарқда Қояли тоғларга тутшиб кетган. Январнинг ўртача т-раси —2° дан —4° гача, июлники 17—20°. Йиллик ёғин 250—400 мм. Асосий дарёси — Колорадо. Кўл кўп; энг йириги — Катта Шўр кўл. Аҳоли, асосан, воҳаларда яшайди. Хўжалигида кончилик ва қ.х. етакчи. Қ.х. маҳсулотларининг 75%ни чорвачилик беради. Суғориладиган ерларда қанд лавлаги, сабзавотлар етиштирилади. Фойдали қазилмалардан нефть, табиий газ, тошкўмир, мис, полиметаллар, олтин, темир ва уран рудалари қазиб олинади. Асосий саноат тармоқлари: рангли ва қора металлургия. Нефтни қайта ишлаш, кимё, озик-овқат, радиоэлектроника саноати корхоналари мавжуд. Ракета, қ.х. жиҳозлари ишлаб чиқарилади.

ЮТЛАНДИЯ — Европадаги ярим орол, Болтиқ денгизи билан Шим. денгиз оралиғида. Дания ва Германияга қарашли. Майд. 40 минг км², уз. 300 км чамасида. Шарқий қирғоқлари кучли парчаланган, ғарби нисбатан текис. Рельефи сертепали морена текислигидан иборат, энг баланд жойи 173 м. Иқлими мўтадил денгиз иқлими. Дарёлари серсув. Игна баргли ва

кенг баргли ўрмонлар, верескзорлар бор. Майдонининг катта қисми экинзорларга айлантирилган. Жанубий да Орхус (Дания), Фленсбург (Германия) шаҳрлари жойлашган.

ЮТҚИН — қ. *Халқум*.

ЮШМАНОВ Николай Владимирович [1896.12(24).2, Петербург 1946.2.4, Ленинград] — рус тилшуношарқшуноси. СССР ФА мухбир аъзоси (1943). 1931—46 йларда СССР ФА Тил ва тафаккур ин-тида ишлаган. Илмий фаолиятини 1911 йилдан интерлингвист сифатида, яъни халқаро сунъий тил яратиш муаммоси ҳақида мақолалар эълон қилиш билан бошлаган. Бу фаолият натижаси ўлароқ «Хорижий сўзлар грамматикаси» (1933), «Ер шаридаги лотин ёзувлари учун очкич» (1941), «Тиллар аниқлагичи» (1941) асарларини яратади. Ю., шунингдек, ёзув ва ёзма нутқ назарияси, янги алифболар яратиш, терминологияни тартибга солиш билан ҳам шуғулланган, аммо илмий фаолиятининг асосий йўналиши *самўом* (афроосиё) *тиллари*ни ўрганиш бўлган. Ю.нинг «Араб адабий тилининг грамматикаси» (1928) асари билан Россияда араб адабий тилини замонавий лингвистик таҳлил методларини қўллаган ҳолда ўрганиш бошланган.

Ас: Грамматика литературного арабского языка, Л., 1928 (3изд. М., 1985); Грамматика иностранных слов, в кн.: Словарь иностранных слов, М., 1937; Строй амхарского языка, Л., 1936; Строй языка хауса, Л., 1937; Ключ к латинским письменностям земного шара, М., 1941.

ЮҚОРИ БОСМА — матн ва расмларни кўпайтиришнинг асосий матбаа усулларида бири. Бунда қолипнинг босувчи ва оралик (пробел) элементлари турли (баландпаст) сатҳларда (бир текисликда эмас) жойлашади. Валлардаги бўёқ элементларга, улардан эса босилаётган сиртга ўтади. Ю.б. учун босма

қолипларини яшаш нисбатан осон, босиш сифати яхши ва иш унумдорлиги юқори бўлади. Ю.б. усулидан 1000 йилдан кўпроқ вақтдан бери фойдаланилади. Дастлабки босма қолиплари текис ва силлиқ сиртли ясси тахталардан иборат бўлган. Улардаги тасвирлар оралиқ элементларни ўйиб олиш йўли билан тайёрланган. Ҳоз. босма қолиплар металлдан қуйиб, пластмасса ёки резинадан пресслаб тайёрланади. Ю.б. газета, журнал, китоблар, кўп бўёқли расмлар ва бошқаларни босишда қўлланади (қ. *Полиграфия*).

ЮҚОРИ ВОЛЬТА — *БуркинаФасо* давлатининг 1984 йилгача бўлган номи.

ЮҚОРИ КЎЛ — Буюк кўллар таркибидаги кўл, АҚШ ва Канадада. Акваториясининг ўлчамлари бўйича дунёда энг йирик чучук сувли кўл. Майд. 82,4 минг км². уз. 613 км, эни 256 км. Энг чуқур жойи 393 м (Буюк кўллар орасида энг чуқур). СентМэрис дарёси орқали Гурон кўлига оқади. Соҳилга яқин қисми декдан апрель ойигача музлайди. Кўлдан балиқ овланади. Миллий боғлар ташкил этилган. Ю.к. Шимолий Американинг ички р-нларини Атлантика океани билан боғлайдиган сув йўлининг муҳим бўғини. Муҳим портлари: Дулут, Сьюпириор, Ашленд, Маркетт (АҚШ), ТандерБей (Канада).

ЮҚОРИ МАНТИЯ, Ер юқори мантияси — Ер шарининг қобиқларидан бири; Ер пўстининг остида ётувчи Ер мантиясининг юқори қисми. Бўйлама сейсмик тўлқинлар тезлиги сакраш йўли билан ўсиб борадиган қатлам — *Мохоровичич юзаси* улар оралиғидаги чегара ҳисобланади. Ю.м.нинг ётиш чуқ. 5—75 км гача, таги 1000 км чамаси чуқурликда жойлашган. Тахмин қилинишича, Ю.м. ўта асосли (перидотит) ва асосли тоғ жинсларидан (эклогит) таркиб топган. Ю.м. (юқоридан пастга) субстрат, кам қаттиқлик ва ёпишқоқликка эга бўлган

жинслар қатлами ёки астеносфера ва сейсмик тўлқинлар тарқалиши тезлигининг жадал ўсиши кузатиладиган *Голицин катламита* бўлинади. Субстрат Ер пўсти билан биргаликда литосферани ташкил қилади. Ю.м. нинг тузилиши ҳар хил тектоник зоналар остида турлича; улар сейсмик тўлқинлар тезлиги, иссиқлик оқими, Ю.м. устки қатламининг зичлиги ва суюқ магма ўчоқларининг мавжудлиги таъсирида пайдо бўлади. Кўпгина тектоник гипотезаларда Ер пўсти Ю.м. моддаларининг эриши натижасида ҳосил бўлади деб ҳисобланади, унда тектоник, магматик, метаморфик ва бошқалар жараёнларнинг анчагина қисми фақат Ер пўстидагина эмас, балки Ер Ю.м.да содир бўлаётган маълум даражадаги ўзгаришларга ҳам боғлиқдеган фикрлар мавжуд. Ю.м. тузилишининг муҳим хоссаларидан бири — сейсмик тўлқинлар тезлиги пасайган зонанинг кўпайишидир. Ер пўстида содир бўладиган тектоник, магматик ва метаморфик жараёнларда, фойдали қазилмалар ҳосил бўлишида Ю.м. муҳим роль ўйнайди.

ЮҚОРИ МОЛЕКУЛАЛИ БИРИКМАЛАР (полимерлар) — молекулалари ўзаро кимёвий боғлар билан боғланган 100 минг ва, ҳатто миллионлаб атомлардан ташкил топган моддалар. Полимерлар ёки олигомерлар занжири таркибига кирадиган ҳар қандай атом ёки атомлар гуруҳи таркибий звено дейилади. Кўпчилик Ю.м.б. нинг тавсифли хусусиятлари шундаки, уларнинг молекулалари кўп марта қайтариладиган бир хил ёки бир неча хил звенолардан ташкил топган бўлади (қ. *Полимерлар*).

ЮҚОРИ РЕЙН ПАСТТЕКИСЛИГИ Германия ва Франциядаги пастгекислик, Юра ва Рейн Сланецли тоғлари оралиғида. Уз. 300 км, эни 40 км гача. Ю.Р.п. бўш кайнозой ётқизиклари билан тўлган грабен бўлиб, жандан шим.га Рейн дарёси оқиб ўтади. Иқлими мўътадил иқлим. Йиллик ёғин 500—700

мм. Деҳқончилик қилинади (буғдой ва қанд лавлаги экилади), тоқзор ва боғ кўп. Йирик шаҳарлари: Карлсруэ, Мангейм, Франкфурт-Майн, Страсбур.

ЮҚОРИ ТЕМПЕРАТУРАЛАР

— тор маънода — хона т-раси (300 К) дан юқори тралар; бунга эришиш учун қандайдир киздириш усулидан фойдаланилади. Металл ўтказгичларни *электр токи билан* бир неча минг кельвингача, аланга ёрдамида эса 5000 К гача киздириш мумкин, газлардаги *электр разряди* пайтида ўнлаб мингдан миллионлаб К гача, лазер нури ёрдамида эса бир неча млн. К гача трага эришилади, термоядро реакциялари зонасида т-ра $\sim 10^7$ — 10^8 К гача етади, *нейтрон юлдузлари* ҳосил бўлаётган пайтда уларнинг қаъридаги т-ра 10⁸ К гача боради. *Коинот* ривожланишининг бошланғич босқичларида модда бундан ҳам юқори трага эга бўлган бўлиши мумкин; кенг маънода — бирор характерли тра(мас, қайнаш траси)дан юқори қийматли тралар; бунда модда хоссалари сифат жиҳатдан ўзгаради. Мас, ҳар бир модда учун ўзига хос Ю.т.дан паст трада квант эффектлари рўй бермайди. Эриш т-раси модданинг каттик ва суюқ ҳолатларини бир-биридан ажратиб туради. *Критик температурадан* юқорида суюқ ҳолат бўлмайди.

ЮҚОРИ ЧИРЧИК ТУМАНИ

— Тошкент вилоятидаги туман. 1926 йил 29 сентябр да ташкил этилган. 1959 йилда Паркент тумани, 1962 йилда Бўстонлик тумани қўшилди. 1964 йилдан Бўстонлик, 1979 йилдан Паркент тумани ажралиб чиқди. Шим.шарқдан Бўстонлик ва Паркент, жан. ва жан.шарқдан Оҳангарон, жан.ғарбдан Ўрта Чирчиқ, ғарбдан Тошкент шаҳри ва Қибрай туманлари билан чегарадош. Майд. 0,44 минг км². Аҳолиси 112,5 минг киши (2005). Туманда 1 шаҳарча (Янгибозор), 9 қишлоқ фуқаролари йигини (Арғинчи, Сосбақа, Бордонқўл, Жамбул, Оқовул, Наврўз, Саксонота, Суранкент, Тинчлик) бор. Ту-

ман маркази — *Янгибозор* шаҳарчаси.

Табиати. Туман ҳудуди Чирчиқ дарёсининг чап соҳилидаги текисликда, ўртача 550 м баландликда жойлашган. Иқлими континентал. Шарқ ва шим.дан Чатқол тизмаси билан ўралган. Қиши бирмунча совуқ, ёзи иссиқ. Январнинг ўртача т-раси —1,5° дан —2° гача, энг паст т-ра — 20°. Июлники 25—28°, энг юқори т-ра 41—42° гача. Йиллик ўртача ёғин 350—400 мм. Вегетация даври 200 кун. Туман ҳудудидан ўтган Қорасув, Чирчиқ дарёлари, Паркент, Ҳондаро каналлари, Оққулик, Ёйилма, Қизилсой сойларидан қ.х. экинларини суғоришда фойдаланилади. Тупроқлари бўз тупроқ. Ёввойи ўсимликлардан шўра, қамиш, юлғун; кийикўт, исирик, гулхайри, қораандиз, қизилмия, эрмон сингари доривор гиёҳлар ва бошқалар ўсади. Ёввойи қайвонлардан чиябўри, тулки, ондатра, юмронқозик, сувилонлар; қушлардан ёввойи ўрдак, тустовуқ, қирговул ва бошқалар учрайди.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар, шунингдек, қозоқ, корейс, рус, татар ва бошқалар миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км² га 256 киши (2005). Шаҳар аҳолиси 12950 киши, қишлоқ аҳолиси 99550 киши (2005).

Хўжалиги. Туман иқтисодиёти, асосан, қ.х. ишлаб чиқаришига ихтисослашган. Пахта тозалаш, қ.х. машиналари ишлаб чиқариш тажриба з-ди, босмахона, МТП, тошшағал майдалаш ва саралаш кти, автокорхона, қурилиш ташкилотлари, 300 кичик корхона ва бошқалар ишлаб турибди. 6 қўшма корхона фаолият кўрсатади. Туманда 5 ширкат, 830 фермер хўжалиги мавжуд. Суғориладиган ерларда пахта, баҳорикор ерларда дончилик; шунингдек, чорвачилик, пиллачилик ривожланган. Қ.х.да фойдаланиладиган ерларнинг 6,3 минг га майдонига пахта, 12,8 минг га майдонига ғалла, 1,1 минг га ерга сабзавот экинлари экилади. Тутзор, пичанзор ва яйловлар бор. Боғдорчилик, тоқчилик ривожланган. Туман хўжаликларида 29,5 минг қорамол,

14,9 минг қўй ва эчки боқилади.

Ю.т.да 40 умумий таълим мактаби (24,2 минг ўқувчи), болалар мусиқа мактаби, касб-хунар коллежи фаолият кўрсатади. 24 кутубхона, 6 маданият уйи, 10 клуб муассасаси аҳолига хизмат кўрсатади. 3 стадион, 35 спорт зали, 37 футбол, 40 баскетбол, 14 қўл тўпи майдонлари бор. Туман марказий касалхонаси ва унинг бўлимлари, туғруқхона, поликлиника, 19 кишлоқ врачлик пункти, 2 та диспансер, 4 фельдшеракушерлик пункти ва бошқалар тиббий муассасаларда 149 врач, 850 ўрта тиббий ходим ишлайди. 1932 йилдан «Суръат — қарқаш» туман газ. (ўзбек ва қозоқ тилларида) нашр этилади (адади 2396).

ЮҚОРИ ЯНА ТИЗМАСИ, Верхо-яна тизмаси — Сибирь шим.шаркидаги тоғ системаси. Саха Республикаси худудида. Лена ва Алдан, Омолой, Яна ва Индигирка ҳавзаларининг сувайирғичи бўлиб хизмат қилади. Ю.Я.т. Лена дарёси дельтасидан Томпо дарёсигача (Алданнинг ўнг ирмоғи) қарийб 1200 км га чўзилган. Энг 100 —250 км. Шим.да ўртача бал. 1000 м, энг баланд жойи 2389 м. Ғарбий ён бағри тик ва қисқа, шарқий ён бағри қия. Ю.Я.т.нинг шим. қисми ва ён бағирларининг юқори қисмлари тоғ тундра ўсимликлари, қуйироғи пакана кедр ҳамда тилоғоч ўрмонлари билан қопланган. Олтин, қалай конлари бор.

ЮҚУМЛИ КАСАЛЛИКЛАР — қ *Инфекцион касалжиклар.*

ЮҚУМСИЗЛАНТИРИШ — қ *Дезинфекция.*